

Z OČMI
ZAZRTIMI
V SVOBODO

**Z OČMI,
ZAZRTIMI V SVOBODO**

Z A V O D » B O R E C « V L J U B L J A N I 1 9 6 6

MOTIV KONCENTRACIJSKEGA TABORIŠČA V SLOVENSKI LITERATURI

*Izza ostudne mreže žic,
kjer sonce liže bajonet,
pokonci čez majavi svet
s teboj še zmerom stopam vštric,
uporna domovina.*

Cene Vipotnik

Človeški rod si je v vsej nam znani preteklosti izmišljal nenavadne smrti. Obrt ubijanja je izpopolnjeval v dveh razsežnostih: stopnjeval je množičnost in uvajal vedno bolj rafinirane načine ubijanja. Ubijanje je od nekdaj potekalo javno in skrivaj. Fašistični in nacistični režimi med obema vojnama in v dneh druge svetovne vojne si niso samo prisvojili bogatega izročila preteklosti o tem, kako ljudem na očeh ali pa naskrivaj spraviti človeka s sveta, temveč so z organizacijo koncentracijskih taborišč ustvarili doslej najpopolnejši sistem uničevanja ljudi, ki pa je bil tem strašnejši, ker ni zasledoval samo fizične smrti jetnikov, temveč je v enaki meri težil za tem, da jih duhovno zlomi. Človeška zloba, inficirana s posebne vrste nadutosti, si je tako izmislila dolgotrajen proces poniževanja in duhovnega prisiljevanja, da bi se tako v jetnikih porušilo moralno ravnovesje in bi se po-stopoma razkrojil njihov etični življenjski model.

Tako bi bilo samo po sebi spodkopano sleherno uporništvo.

Povojni procesi in razna druga dokumentarna in umetniška pričevanja so človeštvu v veliki meri odgrnila podrobnosti o tem, kako se je z zaostrovanjem življenjskih pogojev in trajnim pomanjkanjem, ki je bilo združeno s sistemom privilegiranja posameznikov v upravnem sistemu notranje jetniške »samouprave«, poskušalo še pred njihovim fizičnim iztrebljenjem jetnike moralno skorumpirati in razčlovečiti in tako omrtvičiti enega izmed najobčutljivejših živcev uporne, fašizmu in nacizmu sovražne Evrope. Motijo se vsi tisti, ki presojujejo življenje v fašističnih in nacističnih koncentracijskih taboriščih zgolj z razgledov gole borbe za obstanek, kajti centralni odsek velikega bojišča za žično ograjo, ki je bila nabita z elektriko, je ležal čisto nekje drugje, na območju etike in morale. Prek kacetskega ozemlja se je že davno pred tem, ko se je odprla v Evropi druga fronta, raztegnila nič manj za usodo sveta pomembna tretja fronta. Horde esesovcev, esajevcev, pripadnikov raznih varnostnih služb ter policijskih in upravnih formacij vseh vrst, so se zvezale s kriminalci, homoseksualci in črno-borzijanci, da bi za žično ograjo koncentracijskih taborišč Tretjega rajha, ki so po obsegu in krutosti presegala vsa druga, ob grozljivem svitu krematorijskih peči spravile na kolena milijone evropskih upornikov. Na tem bojišču sta sicer nacizem in fašizem izgubila borbo še pred Stalingradom, vendar pa je zagrizeni boj, enako kot na vojaških bojiščih, tudi tu trajal do poslednjega dneva druge svetovne vojne.

V povojnih letih se preživeli nacisti in fašisti dokaj hladnokrvno spominjajo vojaških porazov, ki so jih doživeli v drugi svetovni vojni, pobesnijo pa, kadar jih človek spomni na njihove zločine v koncentracijskih taboriščih. Ne morejo namreč prenesti misli, da niso uspeli proti neoboroženim, proti nečemu, kar ni

več štel, kar je bilo odpisano. Na vse kriplje se trudijo, da bi spodbili sleherno pričevanje.

Položaj v fašističnih in nacističnih koncentracijskih taboriščih, ki je bil povsem izjemen, je porajal posebno atmosfero, v kateri so se fiziognomije jetnikov in njihovih rabljev razkrivale na način, ki ne bi bil mogoč v normalnem, vsakdanjem življenju. V svetu skrajnosti in absurda so bile tudi človeške reakcije na dogajanja prignane do čezmernosti. Za umetnika se je odprl pošasten, vendar človeško nad vse zanimiv svet. Negotovost in tesnoba, tako značilna elementa v duhovni sferi modernega človeka, sta tu zaživela v doslej nesluteni resničnosti, nečloveško se je predstavilo z novimi potezami ob tem, ko se je premaknilo v območje mehničnega, vsemu nasilju navkljub pa so se ohranile, poglobile z novimi spoznanji in slavile zmagoslavje človekove humanistične kvalitete, tiste kvalitete, ki naj bi v boju z življenjsko skepsu ustvarile nove možnosti v duhovni preobrazbi poveljnega sveta.

Umetnik je lahko zajel iz polnega, v kolikor ni sledilo tisto, kar je zaslutil Stanko Cajnkar, ko je v Slovenski zbornik 1945 zapisal, da čaka na umetnika preobilje groze. Ta groza je najbrž povzročila, da evropska umetnost ne premore zelo mnogo pričevanj iz kaceta in da je podobno stanje tudi v slovenski umetnosti, predvsem v slovenski literaturi.

Že v prvih tednih okupacije so se slovenskemu človeku odprla vrata nemških koncentracijskih taborišč, medtem ko se je usmeril tok jetnikov v italijanska koncentracijska taborišča predvsem po 19. januarju 1942, ko je bila od Italijanov zasedena, tako imenovana Ljubljanska pokrajina proglašena kot operacijsko področje. S slovenskim življenjem se je znašlo za bodočo žico tudi precej umetnikov, pisateljev, slikarjev in glasbenikov. Večina jih je sicer taborišče

preživela, z bridkostjo pa se spominjamo Anice Černejeve, Toneta Čufarja, Iva Grahorja, Nacija Kranjca, Avgusta Pirjevca in Toneta Šifrerja, pisateljev, ki so jih taborišča pogoltnila.

O življenju v koncentracijskih taboriščih Rimskega cesarstva in Tretjega rajha (nekaj malega tudi iz »NDH«) se je nabrala deloma že med vojno, zlasti pa po vojni pri Slovencih obširna memoarska literatura. Po dnevnem časopisju in revijah je razsejanih nič koliko člankov in reportaž, ki so sicer zanimiv zgodovinski dokument, ne sodijo pa v leposlovje. Iz te poplave dokumentarnega in spominskega gradiva pa velja izvzeti troje del, ki nedvomno dosegajo nivo dobre literarne reportaže. To so dnevnik Jožice Veble-Hodnikove pod naslovom »Preživela sem taborišče smrti«, reportaža Franceta Šušteršiča »Bilo je na otoku« in Herberta Grüna reportažno dokumentarna knjiga »Proces v Jeruzalemu, 1961«.

Jožica Veble-Hodnikova je nekaj strani dnevnika, v katerem opisuje svojo pot skozi taborišče Auschwitz napisala s tako silovito prepričljivostjo in prizadetostjo, da jim ni primere v slovenski memoarski literaturi. Ko je izšla knjiga leta 1960 pri Zavodu Borec v Ljubljani, je vzbudila s svojo pretresljivo vsebino, ki se zliva v eno samo obtožbo, posebno pozornost.

Zgodovinska reportaža Franceta Šušteršiča »Bilo je na otoku« je izhajala leta 1952 v nadaljevanjih v reviji Borec. Medtem ko se Vebletova poslužuje izključno pripovedovanja v prvi osebi, tako da beleži samo tisto, kar vidi okrog sebe ali pa je zvedela od drugih, je Šušteršič ustvaril kompozicijsko strnjeno delo, v katerem se ob usodi dveh, treh družin in nekaterih posameznikov odpira svet rabskega koncentracijskega taborišča v obrisih, ki niso tako trdni kot v faktografskem navajanju Vebletove, pač pa nepri- merno bolj sproščeni ter podvrženi raziskovanju pronicljivega duha, ki zna sestavljati pripovedovanje iz

na videz komaj pomembnih drobcev, kar pa mu daje širino in življenjsko barvitost.

Kot dopisnik »Dela« je Herbert Grün leta 1961 prisostvoval sojenju nacističnega zločinca Adolfa Eichmanna, ki je v letih nacizma skrbel za to, da so krematorijske peči koncentracijskih taborišč imele vedno dovolj hrane. Herbert Grün je na rob sojenju napisal dnevnik, ki ni samo reportažne nravi, temveč se spušča tudi v presojo in razreševanje moralnih problemov nasilja, krivde in odgovornosti. Naj mi bo dovoljeno navesti iz tega dnevnika kratek odlomek, ki pa združuje v sebi vse značilnosti Grünovega globokoumnega in do skrajnosti prizadetega pisanja.

RABLJEV GLAS

Ko sediš v sodni dvorani in poslušáš peklensko enciklopedijo nacizma, se moraš vselej znova zgroziti, kadar se na silo, umetno opomniš, da tam na levi spredaj sedi tisti, ki je bil neposredni izvrševalec in v veliki meri tudi sam avtor vse groze. Tu sedi — čeprav v kletki — navidez docela preprost, vsakdanji človek, popolnoma normalen, ostarel meščan — in zraven poslušáš, kaj je ta človek povzročil in storil. Nikjer ne moreš najti logične, smiselne in razumljive relacije med tem človekom in onim dogajanjem. Na oko je to dvoje popolnoma inkomenzurabilno.

S takšnim in podobnim razmišljanjem, kot jih je še mnogo v Grünovem dnevniku, načenja avtor enega izmed problemov, kako je bilo mogoče in kakšne sile so povzročile, da se je lahko človek, ki vzbuja danes povsem vsakdanji in povprečni videz, povzpел med največje zločince. S tem se hkrati tiplje k tistemu velikemu vprašanju, kako se je sploh lahko skotil in se razrasel do absurda likvidacijski sistem koncentracijskih taborišč in v koliki meri je bil kdo med

zločinci v tem infernu za svoje zločine tudi osebno odgovoren. Nasploh je Grünov dnevnik, ki je izšel leta 1961 pri Mladinski knjigi v Ljubljani, knjiga, ob kateri človek lahko razmišlja o bitnih vprašanjih človekove eksistence in o moralnih razpotjih, skozi katera koraka včasih človeštvo v tako zelo tragičnih okoliščinah.

Leposlovno oblikovanje tematike ali pa vsaj motiva koncentracijskega taborišča zavzema v delu slovenskega pisatelja pomembno poglavje, ki je v svojem vrhu tudi široko problemsko zasnovano. Na relaciji do vsega, kar je bilo v letih med vojno in po njej nasploh napisano na motiv osvobodilnega boja, pa je to poglavje zelo zoženo, da, tako nesorazmerno, da se človek upravičeno vpraša, zakaj tako. Ali je temu vzrok res samo tista groza, ki se še ni razkadila in duši človekova čustva, da se ustavljajo besede neizgovorjene v grlu? Ne, posredi je še na kupe drugih vzrokov.

Slovenski pisatelj, ki se je prebil mimo krematorijskih peči do svobode, je stopil v osvobojeni svet in se vrnil v domovino v prepričanju, da so njegova doživetja in spoznanja dragocen sestavni del izročila revolucije in seveda predvsem let narodnoosvobodilne borbe. Verjel je tudi, da se bodo duhovne vezi mednarodne solidarnosti borcev proti fašizmu, ki so se v posebnem položaju življenja v koncentracijskih taboriščih tudi povsem svojsko razvijale, krepile po vojni kot dragocena ustvarjalna veja v procesu socializacije človeške družbe. Vemo, da je potem razvoj povojnih let ustvaril pri nas politično situacijo, v kateri smo bili leta, ne po svoji krivdi, izolirani in se je prav v tistem razdobju premnogo medvojnih zvez začasno ali za vedno pretrgalo. Vemo pa tudi, da smo po vojni zašli v položaj, ki je pripravil marsikoga do tega, da sploh ni rad javno razglašal svoje preteklosti

v koncentracijskem taborišču in ni bilo malo ljudi, ki so se v nekaterih letih po vojni skorajda sramovali svojih internacijskih let. Do neke mere se je ukoreninilo mnenje, da je človek s tem, ko je bil iztrgan iz osvobodilnega gibanja kot partizan ali aktivist in odpeljan v koncentracijsko taborišče, doživel moralni poraz. Takšno mnenje in takšni predsodki prav gotovo niso ustvarjali ugodne atmosfere za literarno oblikovanje tematike in motivov iz koncentracijskega taborišča. Nekateri sodne obravnave proti bivšim političnim internirancem, ki so se tu in tam v taborišču povezali s sovražnikom, so v letih kmalu po vojni vrgle sence na bivše internirance nasploh. Čeprav to uradno in javno nikoli ni bilo razglašeno, leposlovno snovanje s tematiko koncentracijskega taborišča vsekakor v nekaterih letih ni bilo zaželeno, vsaj takšno snovanje ne, ki ni kazalo samo po sebi nekega premege, črno belega aktivističnega videza, temveč je s svojo umetniško kvaliteto pomenilo soočenje s preteklostjo in tako načenjalo niz problemov, ki so porojeni iz te preteklosti, terjale svoje razrešitve v sedanjosti. Dobra literatura mora spregovoriti o človeku tako, da mu zastavlja razna eksistenčna vprašanja in ga sili k temu, da si išče odgovora nanje. Posebne prilike človekovega bivanja v okolju kaceta so rodile nešteto drobnih spoznanj in so dajale možnost ali pa celo prisilile marsikoga, da si je pričel ogledovati svet s popolnoma drugega zornega kota. Smrt, ki se je predstavila kacetnikom v varianti italijanskega fašizma in nemškega nacionalsocializma, je bila nenadoma čisto drugačna kot tista vojaška ali civilna iz povprečnih življenjskih razmer v preteklosti. Določene življenjske norme so bile porušene, tisto, kar sem imenoval na začetku svojega razmišljanja kot tretjo fronto je imelo svoje lastne oblike in je terjalo svoje lastne zakonitosti. Vse to je bilo dovolj zapleteno, da je v povojnih političnih sorazmerjih za marsikoga ne-

prijetno izstopalo. V ilustracijo naj navedem usodo novel Vladimira Kralja s kacetskimi motivi. Ko je izšla prva leta 1947 v Novem svetu z naslovom »Na SS plantaži« in nato naslednja leto dni kasneje, prav tako v Novem svetu, pod naslovom »Poslednja vnebohodna komanda«, sta vzbudili v literarnem svetu posebno pozornost. Takrat so mi povedali, kako je celo Prežihov Voranc, ki je v tistem času sam pisal in objavljajal »lagerske novele«, izjavil, da je Kraljevo pisanje literatura evropskega formata. Leto kasneje, leta 1949, je Vladimir Kralj pripravil zbirko novel za natis v knjigi. Rokopis je predal založbi in takoj nato se je za rokopisom izgubila sleherna sled.

Če si danes ogledamo bibliografske podatke o slovenskem leposlovju s tematiko in motivom koncentracijskega taborišča, lahko opazimo na prvi pogled, da se deli na tri povsem različna obdobja. Prvo obsega vojne dni in se konča leta 1950 z Vorančevimi objavami. To razdobje doseže svoj vrh in razcvet v prvih treh letih po osvoboditvi, po letu 1948 pa je opaziti že naglo upadanje, ki privede po letu 1950 v drugo, za slovensko literaturo s kacetsko tematiko izredno sušno obdobje med leti 1950 in 1958. Kot mejnik na koncu tega obdobja stoji roman Borisa Pahorja »Onkraj pekla so ljudje«, kot začetek tretjega obdobja, ki sega v današnje dni.

Prva pesem, ki jo je rodila Slovencem atmosfera koncentracijskega taborišča, je pravzaprav Apihova »Bilečanka«, ki bi jo lahko postavili kot zaključek in mejnik slovenske socialne lirike med obema vojnama. Onkraj prvih okupacijskih dni pa se najprej v zimi 1941-1942 oglasi v partizanskem tisku baladna pesem Mateja Bora »Bobnajo, bobnajo kolesa«. To je prva literarno izražena slovenska vizija pošastne množične smrti. Otroci, ki jih Bor opisuje v deportacij-

skem vagonu, so predhodniki milijonov z Eichmannovih transportov.

Prve objave literarnega snovanja v kacetu segajo pri nas v leto 1944 v čas razvejanega partizanskega tiska in v razdobje, ko je bivša Ljubljanska pokrajina spremenila okupatorja in se je moglo tudi kaj tiskati, kar se je nanašalo na razmere v bivših italijanskih koncentracijskih taboriščih, saj je šlo to na rovaš Imperija, ki je že razpadel. Črtice iz življenja v Mauthausnu je leta 1944 objavil v partizanskem tisku Franc Hribar-Savinjšek. Slovenski pisatelji so v vojnem času napisali po raznih taboriščih, predvsem italijanskih, precej literature, ki pa je zvečine bila objavljena šele po osvoboditvi. V razdobje pred kapitulacijo Italije sega nastanek mnogih pesmi, ki so jih v kacetu napisali France Balantič, Manko Golar, Igo Gruden, Dušan Ludvik, Milena Mohoričeva, Cene Vipotnik in še morda kdo, kar pa je povečini vse izšlo šele po osvoboditvi. V publikacijah, ki so smele v letu 1944 izhajati v Ljubljani, pa so pomembnejše prispevke s kacetsko tematiko objavili le France Balantič, Alojz Gradnik in Jan Plestenjak.

Že v prvih dveh povojnih letih so izšle na Slovenskem štiri knjige, uglasene izključno na kacetsko tematiko. Branka Jurca je izdala leta 1945 pri »Naši ženi« novelistično zbirko »Pod bičem«, leta 1946 sta izdala pri Mohorjevi družbi v Celju Ivan Vouk zbirko črtic pod naslovom »Dachau« in Manica Komanova zbirko črtic pod naslovom »Rab«. Še isto leto pa je Milena Mohoričeva pri Slovenskem knjižnem zavodu v Ljubljani izdala zbirko feljtonov z naslovom »Motivi z Raba«.

Zbirka črtic Branke Jurca je prva slovenska knjiga, ki na leposloven način opisuje življenje v koncentracijskih taboriščih. Knjiga je po svoje zanimiva, ker hkrati opisuje italijansko in nemško taborišče, po svoji težnji izogniti se črno belemu pisanju pa pomeni pravzaprav presenetljiv začetek slovenske kacetske litera-

ture. V ospredje dogajanja je postavljen človek, ki zdaleč ni izdelan po klišejih političnega plakata, pač pa je zaživel v kreativnem dejanju v raznolikosti značajev in v pripadnosti družbenim plastem. Aktivistični naslov bi utegnil koga zavesti, da bo naletel na grozljivo opisovanje strahot za žico, toda žica s čuvajt je vedno samo v drugem planu, avtorico zanima predvsem podoba jetniške skupnosti, takšna, kakor se je, ujeta v krče in nasprotja, porajala v taboriščnem okolju. Podobno pot hodita do neke mere tudi Manica Komanova in Milena Mohoričeva, vendar pa se v njunih črticah razodeva manj kompozicijske širine in se zadovoljujeta zgolj z registriranjem osebnih vtisov in doživetij, včasih celo z nekaj lirskega navdiha. Milena Mohoričeva je izrazit feljtonist in drobne posebnosti taboriščnega življenja se ji razraščajo v zaokrožene epizode, kdaj posrečeno zaostrene v prigradniško poanto.

»Dachau« Ivana Vouka pa je pravo nasprotje prvih treh knjig. Liki taboriščnikov se združijo v kompaktnjšo maso, mučitelja, esesovec in kapo pa stopita v ospredje. Vouk predvsem poudarja potek nasilja, reakcija v mentaliteti žrtev je opisana samo ilustrativno, v kolikor se s tem dopolnjuje ambient taboriščne grozljivosti. Ob primerjavi Voukove knjige s prvimi tremi zadene človek na fenomen, ki utegne biti ob raziskovanju svojskosti pisanja o koncentracijskih taboriščih nenavadno zanimiv. Če primerjamo nasploh vse tisto, kar je bilo napisano o italijanskih taboriščih, lahko v določeni meri ugotovimo naslednje: razlike v življenjskih pogojih taborišč so izredno vplivale na dokumentarno in umetniško pričevanje o njih.

Interniranci v Italiji večinoma niso delali. Tako je bilo družbeno obeležje kacetnikov tu mnogo bolj razčlenjeno in niansirano kot v nemških taboriščih, kjer je težaško delo kacetnike bolj izenačilo. Stanovske in politične razlike so v italijanskih taboriščih odigrale mnogo večjo vlogo kot v nemških. Navade in celo

družbeni položaj se je v italijanski internaciji v veliki meri ohranjalo in to je tudi dajalo ton osebnim odnosom in obrise fiziognomiji skupnosti. V Italiji so se močno kazale tudi politične razlike med interniranci, kar je povzročalo notranje napetosti, izigravanja in včasih prav negotov položaj. Skratka, italijanska internacija je dopustila svojim sužnjem več znakov civilnega življenja, v določenih prilikah se je dalo celo (poljavno) pisati ali slikati, kar je v nemškem koncentracijskem taborišču bilo mogoče samo naskrivaj in večinoma v prav tveганиh okoliščinah.

Ne smemo tudi pozabiti, da so Italijani segnali v svoja taborišča (vsaj v Gonars in na Rab) zelo raznorodni element, poleg zajetih partizanov in političnih aktivistov Osvobodilne fronte tudi ljudi, ki so pripadali čisto drugemu svetu. Skupaj s političnimi internirankami so se znašle na pogradih prostitutke in be- račice, skupaj z zajetimi partizani pa potepuhi, pre- kupčevalci in avanturisti. Kar pa je slovenskih ljudi prišlo v nemški kacet, je bila ogromna večina poli- tično opredeljenih in na ta ali oni način vsaj blizu osvobodilnemu boju. Tako se razlike med ljudmi vsaj povrhu niso tako kazale in ljudje, ki niso pripadali prominentni kasti, so bili le bolj številke in gomazeča celota. Medtem ko je skupnost internirancev v itali- janskih taboriščih — deloma tudi, ker so se znašli skupaj pripadniki istega naroda — v svojih človeških in družbenih razlikah bila mnogo bolj dostopna in razgrnjena posamezniku in je ostal lik ječarja in mu- čitelja večinoma mnogo bolj v ozadju, je to v nemških taboriščih bilo drugače. Zorni kot povprečnega inter- niranca je bil zelo zožen, mučitelji, prominenti in stra- žarji pa so nad kacetniškim materialom, ki je bil zgneten zgolj v skupnosti številc in v delovne koman- de mrliških kandidatov, prav opazno izstopali.

V značilnostih, ki sem jim tako nanizal, se kaže podoba celotnega slovenskega leposlovja s tematiko in motivom kaceta.

Tem dosedanjim ugotovitvam pa bi pridal še eno. Vse, kar smo Slovenci napisali o italijanskih koncentracijskih taboriščih, je bilo večinoma natisnjeno tja do leta 1950. Kot dosedanji zaključek tega pisanja velja oceniti »Teleskop« Ivana Bratka, ki je sicer izšel šele leta 1954, vendar pa je v tistem obdobju že povsem osamljen pojav. Res je sicer, da je pesniška zbirka Ceneta Vipotnika »Drevo na samem«, ki vsebuje tudi pesmi, ki so nastale v italijanskih koncentracijskih taboriščih, izšla šele leta 1956, toda to je bila v resnici le zapoznala izdaja že davno prej napisane bere. Skratka, razdobje do leta 1950 je predvsem (ne izključno) v znamenju pisanja o italijanskih taboriščih, razdobje kasneje pa o nemških.

Kaj lahko iz tega sklepamo?

Prvič: Konec italijanskih koncentracijskih taborišč je bil že leta 1943, ob kapitulaciji Italije, in se je pisateljev odnos do snovi v dveh letih do konca vojne že nekje izoblikoval, vrh vsega pa se je dalo tudi v taboriščih samih, kot sem že ugotovil, pisati.

Drugič: »Šok«, ki je bil zadan ljudem ob grozotah v koncentracijskih taboriščih in sem že tudi razpravljaj o njem, je bil nedvomno hujši pri tistih, ki so ušli nemškimi krematorijem kot pri tistih, ki so se rešili iz italijanskih močvirij.

Tretjič: Nekako »gluho« razdobje za literaturo iz kaceta med leti 1950 in 1958 je nedvomno ohromilo tudi ustvarjalne sile umetnikov. In vsi tisti, ki do leta 1950 niso spregovorili, so morda prav zaradi tega tudi v tem razdobju molčali ali pa spregovorili pozneje, kot bi sicer. Umetnost pač ne more živeti izolirano, saj vendar živi in se hrani iz časa, v katerem nastaja. Pisanje o kacetu ni bilo in ni danes niti za trenutek samo obnavljanje spominov in samo resignirano nizanje dogodkov, temveč je ustvarjalno dejanje, ki bogati sodobnost z elementi minulega. Pisanje o preteklosti je stvar vesti današnjega dne, je stvar eksistenčnih vprašanj sodobne družbe. Zakaj tolikšno

*Nikolaj Pirnat: Prihod žena in otrok v taborišče,
1942 (Gonars), tuš*

ponarejanje zgodovinske preteklosti, zato pač, ker je preteklost tako prisotna v sedanjosti! Ta sedanjost pa je šele v šestdesetih letih poskusila pravičnejše oceniti kacetništvo.

Naj mi bo dovoljena vrnitev v prvo razdobje po vojni. Ob štirih knjigah, o katerih je pravkar tekla beseda, je izšlo precej kacetskega leposlovja tudi po revijah in v dnevnem časopisju, predvsem pa kot sestavni del knjig, ki sicer obravnavajo tudi drugo tematiko. Posebno mesto v prozi tistega časa zavzemajo črtice in novele, ki jih je o kacetu in kacetnikih napisal Prežihov Voranc. Vsega je to šest drobnejših sestavkov, ki so napisani prav slikovito, ponekod sicer rahlo reportažno, drugod pa stilno in baladno strnjeno. To je angažirana proza v najčistejšem pomenu besede, vedno se zgodba suče okrog moralnih dilem. Tako je v noveli »Tat«, v kateri Voranc opisuje občutke človeka, ki je udeležen pri izvrševanju kazni nad kacetnikom, ki je kradel kruh, pa šele na koncu, ko je kazen že izvršena, prizna, da je kaznovani kruh kradel zanj. Podobna moralna dilema je stopnjevana do silovitosti v pošastni viziji »Umik«, v noveli, ki opisuje voznika, ki sredi zime na begu pred Rusi prevaža umirajoče kacetnike, pa jih noče nikjer odložiti, čeprav mu bodo spotoma pomrli vsi do poslednjega, saj bi s tem, ko bi jih nehal prevažati, čeprav bi tako kdo izmed njih ostal pri življenju, bil ob voz in se tako ne bi več mogel reševati na zahod. V črtici »Koliko jih je danes« opiše Voranc jetnika, Rusa Vinogradova, ki kot član komande, ki prenaša mrliča, ravna proti svojim koristim, ko pomaga s tem, da odtrguje samemu sebi, nazaj v življenje tovarišu, ki je že na kupu mrličev. V črtici »Sedmero otrok« ob zgodbi človeka, ki kot oče sedmih otrok vzbudi čut prizanesljivosti celo pri kapu ubijavcu, avtor na edin-

stven način naslika vzdušje nočnega spanja v prenapolnjeni baraki v Mauthausnu.

Škoda, da je Vorancu smrt tako naglo pretrgala ustvarjanje. Izredni položaj taboriščnika mu je vedno in do kraja služil za odkrivanje dilem, ki so bile ključne na seznamu taboriščne morale. Z vso prizadetostjo izpoveduje tisto, kar je v koncentracijskem taborišču veljalo kot osnovno pravilo in vodilo: biti človek, biti tovariš, ne se pustiti ponižati do te mere, da se izneveriš svojim principom. Najdosledneje je to opisano v noveli »Pred obličjem zmage«, ko Rus Kozlov noče tuliti pod udarci, ko trmasto in vztrajno molči, tako da pokaže svojo premoč nad rablji, pa jim pod vešali še za slovo vrže v obraz vzklik »Živela Rusija«.

Voranc je prvi v slovenski literaturi oblikoval podobo taboriščne smrti kot je nastopala v serijski, množični izdaji umiranja »kretenarjev«. Podobno sicer je spregovorila o smrti tudi že Milena Mohoričeva v svoji feljtonistični črtici »Glad«, skici iz rabskega sveta, vendar je Vorančeva smrt pojav mnogo večjih razsežnosti, ne samo pošastnost, temveč tudi groteska in fantastičnost, ki je najučinkovitejša takrat, kadar je odeta v plašč navidezne neprizadetosti. Voranc je tudi mojster v risanju mračnega taboriščnega vzdušja, pretresljivi so njegovi opisi raznih situacij, kot je, na primer tista, ko se v črtici »Pljunek smrti« izbičana in preganjana raja jetnikov na mauthausenskih ulicah znajde do kraja ponižana pod pljunkom mlade matere z otrokom v naročju.

Vorančeve črtice in novele iz taboriščnega sveta, ki so doslej raztresene po časopisju, po revijah in raznih drugih publikacijah, bi moral nekdo zbrati in povezati v celoto, pa bi se šele tako lahko zavedeli avtentičnosti taboriščne atmosfere, ki jo je slovenski literaturi posredovala pisateljska roka velikega mojstra. Ta ista atmosfera in zlasti v okviru njenega miljeja podoba taboriščne smrti pa sta, po svoje, pri-

sotna izoblikovana s podobno kreativno silo tudi v delih dveh pisateljev, ki sta pričela ustvarjati sočasno z Vorancem, v pisanju Borisa Pahorja in Vladimira Kralja.

Boris Pahor se je oglasil prvič leta 1947 v Primorskem dnevniku s črtico iz taborišča »Črtasti jopič«, naslednje leto pa je v novelistični zbirki, ki je izšla v Trstu v izdaji Gregorčičeve založbe, tiskal kar pet črtic: »Naslov na žaganici«, »Šestdeset trupel in še eno«, »Postaja Luna-park«, »Še en črtasti jopič« in »Porte Clignancourt«. Razen prve je kasneje vse štiri novele vključil kot sestavni del v leta 1958 izdani roman »Onkraj pekla so ljudje«. Že v teh štirih črticah se je izoblikoval eden izmed osrednjih motivov Pahorjevega celotnega pisanja s kacetsko tematiko, namreč opis procesa, kako se osvobojeni jetniki prilagajajo novemu življenju in kako premagujejo v sebi tisto smrt, ki so jo v neštetih vizijah preteklosti prinesli s seboj iz koncentracijskega taborišča. Pahor zastavlja vprašanje, kako je sploh s to smrtjo v sebi še mogoče živeti in ali ima življenje kakšen pomen za človeka, ki se je na poslednji stopnici pred krematorijem že poslovil od vse lepote in od vsega bogastva sveta. V okviru tega motiva je Pahor do skrajnosti obdelal fenomen umiranja, kompleks »kretenarstva«, kakor se je to imenovalo v taboriščnem žargonu. Že v teh prvih delih in kasneje še bolj intenzivno je Pahor raziskoval duhovno fiziognomijo umirajočih, tistih napol ali pa že povsem apatičnih kreatur, ki sicer v prvem stadiju umiranja še hodijo na delo, v drugem poležavajo v baraki ali pa na revirju, v poslednjem pa že povsem razosebljeni obležijo kjerkoli, pred pragom ali pa morda tudi pod tovariši na transportu iz taborišča v taborišče. Pahorja zanima, kako dolgo pravzaprav še živi neko upanje v njih, kakšno neki je tisto upanje, kakšne so pravzaprav tiste predsmrtne vizije, ki so morda podobne najlepšim življenjskim sanjam in se je v njih združila vsa substanca

najplemenitejšega, kar je nosil človek s seboj skozi svet.

In še na nekaj velja na tem mestu opozoriti: na motiv množične psihoze Pahorjevega taboriščnega sveta. Pahor je že v teh prvih črticah pokazal kompleks, maso taboriščne revščine s tistimi posebnimi zakonitostmi, ki jo premikajo in ji dajejo impulze. Otipljiva je realnost te mase, nad katero sicer čepijo esesovci in kapi, jo preganjajo in tolčejo po njej, v bistvu pa vanjo prodreti ne morejo. Iz te mase mučitelji lahko trgajo ljudi in jih pobijajo, pa se posamezniki zato ne upirajo, in gredo v smrt kakor uročeni, voljno, ker pač kot posamezniki v tej masi nič ne štejejo.

Zanimivo je, koliko ima Pahor skupnega z Vrancem. Ne samo da sta oba mojstra v opisovanju smrti, temveč sta pri enem in pri drugem sovražnika v podobi esesovskega stražarja in kapa kriminalca povsem v ozadju, podobno kot pri avtorjih, ki skicirajo življenje v italijanskih taboriščih, zlasti pri Branki Jurci. Rablji nastopajo samo kot nujni izvrševalci nekega sistema, v ospredju zanimanja je izključno interniranska raja.

Povsem drugače pa je to v pisanju Vladimira Kralja. On gleda na taboriščno življenje in na taboriščni živelj z drugega zornega kota. V taboriščnem mehanizmu je lahko spoznaval dokaj podrobno in precizno tako imenovano »prominentsko« plast internirancev, tisto plast, ki se je vsedla na grbo Pahorjevi brezoblični masi okostnjakov. Novele, ki jih je napisal Kralj iz tega ambienta, niso tako ukrojene, kot bi si to bil marsikdo pri nas želel. Kralj je z ostrim rezilom segel v jedro, v središče zla, v tiste plasti, kjer se je kotil zločin, kjer se je odpravljalo smrt samo še s ciničnimi pripombami in kjer se je prominentstvo na vseh stopnjah vladajočega razreda v taborišču pajdašilo in vezalo z esesovstvom.

Na prvi pogled je opaziti, da Kralj svojo literaturo ustvarja precizno po stvarni predlogi kaceta, da predstavlja svoje junake z imeni, položaji in lastnostmi, kakor so jih videli in spoznavali tisoči in tisoči jetnikov. Ob izidu knjige »Mož, ki je strigel z ušesi« leta 1961 je med redkimi recenzenti knjige napisal Bojan Štih v »Naši sodobnosti«: »Vladimir Kralj je hladen, na videz neprizadet, miren in stvaren kronist dogodkov iz taboriščnega življenja,« odstavek naprej pa pravi: »Za Kralja literatura ni sakralno dejanje, s katerim naj pisatelj venča človeka in ga maziljenega povzdigne nad običajno mero živega bitja. Pač pa mu pomeni sredstvo ali vsaj način, s katerim poizkuša prodreti čim globlje v bistvo določenega življenjskega dogajanja.« Mislim, da je v teh dveh definicijah velik kos resnice o Kraljevem pisanju, čeprav bi se o tem, da je »stvaren kronist« dalo razpravljati. Kralj je vse bolj kot kronist raziskovalec, podobno kot Pahor, do kraja skuša izmeriti svoje ljudi. Resnica je namreč to, kar pravi Bojan Štih v zaključnih sekvencah svoje ocene: »Vprašanje, ki si ga avtor zastavlja v dachauskih novelah, se dotika samega jedra moralnega problema nacističnega kaceta. Kje so meje moralne deformacije človeka, kadar se ta znajde v tako izredno krutih življenjskih pogojih, v katerih odloča o biti ali ne biti en sam košček kruha ali škodela črne brozge.« Ta Štihova ugotovitev je najširšega pomena, veže se s splošnim ocenjevanjem kacetske literature in družbenopolitičnega pomena registriranja kacetstva nasploh. S to ugotovitvijo je odprl pogled na ključni položaj tistega, kar sem v prvem delu svojega članka imenoval tretjo fronto.

Kraljevo pisanje bi lahko imenoval kot radoživo, porojeno je iz resničnih umetniških pobud in v estetski motivaciji stvarnosti se ta čudni, neverjetni kacetski svet razodeva v obrisih gledališkega komada iz elizabetinske dobe.

Novela »Na SS plantaži«, objavljena 1947. leta v »Novem svetu«, je ključno literarno delo k razumevanju celotnega Kraljevega pisanja. Tu sta si namreč opisovanje sveta prominentov in zapiski o usodi Italijana Giagiolija v nekem takšnem sorazmerju, da si stojita nasproti kot vzrok in posledica, razrešitev neke usode pa sega obtožujoče prav v sfero tiste kacetske mase, ki je navidez Kralju bolj tuja, kot, recimo, Pahorju, v resnici pa se njene usode loteva z druge strani, a prav tako prizadeto. Novela je leta 1961 dobila drug naslov in izšla v knjigi kot »Mož, ki je strigel z ušesi«. Groteskno tragična podoba Italijančka, ki nikomur nič noče na svetu in je pravzaprav prišel v taborišče po čudni pomoti, ker so ga pač zgrabili zobci splošnega nasilja, po svoje prav simbolizira prototip malega človeka tega ali onega naroda in te ali one družbe, ki nima drugih ambicij, kot da mirno in kolikor toliko dostojno živi in ki se mu lepota in vrednost življenja iztekata v navezanosti na svoj družinski krog in poklic, pa ga vendar vrtinec te ali one vojne, ki je niti ne razume, pahne v nesrečo in smrt.

»Poslednja vnebohodna komanda«, novela, ki jo je objavil Kralj leto kasneje, enako kot prvo v »Novem svetu«, pa je prav z demoničnimi potezami osvetlila lik enega najbolj znanih dachauskih prominentov Armenca Mensaareana. Z mojstrsko roko je avtor komponiral lik kot zvezni člen v široki mreži gestapovskih, esesovskih in kapovskih zarot.

Med proznimi deli kacetske literature v tem prvem razdobju zavzema posebno mesto »Lesena žlica« Juša Kozaka, avtobiografska knjiga s poglavji, v katerih avtor opisuje tudi čas svojega bivanja v Gonarsu. Kozakov razmišljajoči um ni z vrsticami teh svojih spominov samo ohranil neke podobe kacetskega okolja, temveč je podjetno nanizal vrsto vprašanj mo-

ralne narave, ob katerih so se takrat ločevali duhovi. Ob svojih razglabljanjih je načel tudi vprašanje poslanstva umetnika v prelomnih časih. V njegovi podobi gonarškega ujetništva se nam pokažejo Niko Pirnat, Tone Čufar in v ozadju, skozi pripovedovanje drugih, tudi Matej Bor, Prežihov Voranc, Brnčič in Miran Jarc. Kozakova intelektualna proza s svojimi reminiscencami na čas in ljudi je tako angažirano pisanje, da v najžlahtnejši meri izpolnjuje tisto, kar je pisatelj pravzaprav zasledoval v svojem celotnem življenjskem opusu, ki je eno samo, nikoli do kraja razrešeno vprašanje o človeku in družbi, eno samo veliko tehtanje, vrednotenje in soočenje.

V »Novem svetu« sta leta 1948 izšli tudi dve poglavji daljšega, vendar pa nedokončanega avtobiografskega spisa, ki ga je iz časov svojega bivanja v Dachauu napisal Lojz Kraigher. Nekje v svojih prvih poglavjih se Kraigher na sredi med Kozakovim osebnim pisanjem in med Kraljevim portretiranjem. V dveh poglavjih spominov, ki pa so v celoti (trinajst poglavij) izšli šele trinajst let po avtorjevi prvi objavi, opisuje avtor svoj prihod v taborišče in prvo, neprijetno ter prav vznemirjujoče srečanje s taboriščnim redom. Skozi obe poglavji se vleče kot rdeča nit ugotovitev, kako težko se je bilo človeku znajti v tem okolju, kjer so odpovedale vse življenjske norme in kjer sta kot rešilna bilka za človeka ostala samo tovarištvo in tista notranja sila, da se je človek lahko prilagodil položaju. Obe poglavji sta samo skromen uvod k obširnejšemu opisu nekaterih plati taboriščnega okolja.

Med prozno bero taboriščne literature iz prvih povojnih let velja posebej omeniti črtico Ludvika Mrzela »Na plantaži«, novelo Maksa Šnuderla »CC«, novelo Ivana Potrča »Podoba Slavke Klavore« in tri novele, ki jih je Miško Kranjec uvrstil v svojo novelistično zbirko »Tihožitja in pejzaži« (SKZ, 1945). Svojevrsten prozni dokument iz kaceta pa je tudi dnevnik, ki ga je pisal v medvojnih dneh Lino Legiša

in ga objavil z »Zborniku 1945« pod naslovom »Veliko pričakovanje«.

Mrzelova »Plantaža« je droben liričen zapis, podoben po melodiki in dikciji avtorjevemu predvojnemu pisanju. Pred bralcem zaživi košček narave v vsej prvinski lepoti razkošne rasti, in v barvnem pejzažu se pokaže plantaža, ki pa črpa svoje sokove za svojo bujno in pisano rast iz zemlje, ki je pognojena s kacetskimi mrličii. Mrzel je umetniško obdelal kontrast med nedotaknjeno in čisto naravo ter vzdušjem zločina, ki gospodari v taborišču in je poosebljen v kapu Roglerju in kapu Raschu, ki sta v črtici z nekaj potezami mojstrsko izrisana.

Makso Šnuderl je v svoji noveli »CC«, ki jo je objavil v novelistični zbirki »Od polnoči do polnoči« (SKZ, 1947) razgrnil izsek iz gonarškega življenja z galerijo značajev od ovaduha Šimena, ki pripada taboriščnim protežirancem, tja do zajetega partizana Matije, ki je med organizatorji odpora v taborišču.

Ivan Potrč se je v »Podobi Slavke Klavore« spoprijel z motivom, ki ga je načel že Juš Kozak v »Lesceni žlici«; novela namreč izzveni v izpovedovanje umetniškega creda o tem, kakšno je umetnikovo poslanstvo v preizkušnjah svojega naroda. Novela je zelo svojevrstno napisana in po tem, kako veže dogajanje v domovini s kacetniškim obeležjem izstopa v sprepletu tovrstne povojne literature. Taborišče samo je nakazano nekako obrobno, skorajda le kot kulisa viziji junaške smrti Slave Klavore. Ob tej viziji je začutil umetnik-slikar svoje poslanstvo in moč, ki ga je navdala s prepričanjem, da ga bo pripeljala iz taborišča. In zgodilo se je, da je sredi noči jetnik slikar šepetal svojemu prijatelju jetniku pisatelju naslednje besede: »Od nekod je prišla misel, ne morem se je znebiti, in mi pravi, da bomo tudi mi prišli iz lagerja — in jaz bom srečen, življenje bo še lepo; moje življenje bo nekaj vredno, bo veliko vredno, pa

čeprav ne narišem, ne naslikam nič drugega kakor eno samo Slavkino podobo. Z njo bi povedal vse, kar je v meni, kar čutim, a v meni je toliko . . .«

Te optimistične besede so bile napisane jeseni, na Rogu, leta 1944. Takrat so še bila koncentracijska taborišča, takrat je še vedno milijone ljudi onemoglo padalo v smrt in se grudilo pod težo obupnega spoznanja, da njihovo življenje ni nič vredno. V tistem času je bilo Potrčevo pisanje protest, ko ga danes prebiramo pa je bridka reminiscenca na veliki optimizem, ki je bil takrat sol življenja, danes pa je marsikomu grenak kot pelin. Ivan Potrč pa je v prvih letih po vojni napisal še nekaj črtic s tematiko koncentracijskega taborišča. Med njimi je leta 1946 objavil v Ljudski pravici spominski zapis »Grob v Gradcu«, kasneje pa še novelico »Weg in die Freiheit«. Slednja je pretresljivo pričevanje o jetniku, ki je obupal nad življenjem in si je pot v prostost poiskal v smrti.

V knjigi »Tihožitja in pejsaži« je Miško Kranjec objavil tri novele, ki se navezujejo na motiv koncentracijskega taborišča, postavljene pa so že v povojni čas. Baladna je novela o nezvesti ženi, ki se ob moževem povratku iz taborišča sama sodi, v sfero liričnih meditacij pa sta umaknjeni noveli »Ob cesti« in »Tvoj otrok« z motivom mladine, ki zaman hrepeni po starših, ki jih je pogoltnilo taborišče v tujini.

Kacetniško prozo tistih dni dopolnjuje zaneseni zapis o upanju, ki ga je v letih 1944 in 1945 napisal v Dachauu Lino Legiša in mu dal tako značilen naslov »Veliko pričakovanje«. To je dnevnik o upanju, ki je živelo v preteklosti Kraševcev in v kraševskem svetu v vseh časih, ko se je tam čez valila vojna in so se ljudje venomer odpravljali nekam v svet, vselej z nejasnim upanjem na srečo v srcu. To je isto upanje, ki živi v noveli Ivana Potrča v optimizmu kacetnika, slikarja Jožeta, samo da je pri Legišu bolj kraško in bolj k zemlji privito.

Kacetniške proze iz prvih let po vojni je seveda še več (F. Bevk, B. Zupančič, C. Kosmač itd.), vendar so to le drobci, ki bistveno ne dopolnjujejo podobe takratnega pisanja o človeku, ki je prišel izza žice.

V ospredju pesniške bere nekdanjih kacetnikov v prvih letih po osvoboditvi stoji nedvomno poet, nekoč imenovan »Narcis«, Igo Gruden. Pesnik »Dva-najste ure«, izpovedovalec zlovešče atmosfere na pragu vojne, ki je takrat s svojimi sencami legala že tudi preko naše zemlje, je ostal zvest poklicu pesniškega komentatorja svojega časa tudi na poti, ki ga je vodila v vojnih letih skozi koncentracijska taborišča Visko, Padovo in Rab. Gruden je lirik tiste čiste izpovedi, ko se mu podoba sveta v vsaki situaciji spreminja v pesem, ko mu svet venomer zveni. Gruden veže svoj občutek za okolje in položaj z razumevanjem dobe, časa, premikov. Dovzeten je za človekovo zaskrbljenost in trpljenje, ogorčen je ob krivicah in kaj brž je pripravljen protestirati proti nasilju in zatiranju. Vedno je poleg, pred vojno v naprednem taboru in nato v osvobodilnem boju na pozicijah Osvobodilne fronte, kot človek vedno sredi dogajanja, kot pesnik pa vedno toliko *nad* njim, da lahko usodni dogodki po svoje odsevajo v njegovem pesniškem ogledalu. Človek bi dejal, da ima ta njegova lirika nekaj objektivnega v sebi, nekaj kronistično razsodniškega. Ta višji poetski razgled mu daje prav gotovo neke prednosti, ki jih danes morda bolj opazimo, kot so jih za njegovega časa. Zanimivo je, da njegova lirika v tistem času tiplje tudi k sovražniku kot k človeku, pri katerem išče dobro. Samo Gruden je bil v tistem času zmožen napisati pesem kot, recimo, »Tuji vojak«, v kateri pravi: »/ Tuji mi vojak, čutiš z nami res / in razumeš krik mučenih teles? / Če smo vsi ljudje, kdo je kriv gorja? — / v

srcu se morda vprašava oba. /« Gruden pač v sovražnikovih vrstah išče istega malega človeka, ki je pri Vladimiru Kralju upodobljen na strani taboriščnikov v osebi Italijana Giagiolija, človeka, ki se je znašel med mlinskimi kamni in ne razume, kaj se godi. Grudnov tovrstni čustveni izliv si lahko razlagamo samo z njegovimi pesniškimi humanističnimi pozicijami, ki kažejo na njegov samosvoj pogled na dogajanja in na njegovo pesniško avtonomijo, ki je tako značilna za vse njegovo delo. To je pač svoje vrste humanizem, ki pri vseh, ki so sovražnika tako krvavo in kruto doživljali, ne more biti popularen.

Filip Kalan imenuje Grudna v spremni besedi k njegovim izbranim pesmim romantičnega humanista. Vzdevek je zelo primeren in po svoje označuje Grudnov etični in umetniški pristop k življenju. Vsa Grudnova poezija je vsekakor obeležena z neko romantiko, ki daje mnogim vsakdanjim pojavom patino posebnosti in enkratnosti ter jih okraši včasih tudi z rahlimi črtami poetske fantastike. Tako ni čudno, da je sicer vedri poet Gruden brez večjih težav kdaj nameril svoj korak tudi v balado. »Balada o otroku« je značilen dokument te vrste njegovega pesniškega snovanja, medtem ko je najčistejšo in poetsko najbolj dognano podobo baladnega opisa taboriščnega vzdušja dal nedvomno v četrti pesmi svojega obširnega ciklusa »Padova«. Tako pravi: »/ Dolg hodnik v temi nas veže, / okna v vetru šklepetajo, / pajkov zapuščene mreže / po vseh kotih plahutajo. / Ko od sten se spušča s preže / in na prsi noč nam leže, / pógradi, ki črv jih grize, / zdijo se mrliške mize: / človek gol na njih leži, / roka mu do tal visi. /«

Z značilnimi črtami svojega pesniškega ustvarjanja in z usodnostnim pojmovanjem zgodovinskega procesa, katerega posledice je lahko opazil in doživljal na vsakem koraku, se je po pesniški poti približal neki črti narodovega značaja, usodnostnemu pojmovanju smrti posameznika, ki tako značilno odseva iz

lani v Mariboru objavljene knjige z naslovom »Poslovilna pisma ustreljenih za svobodo«. V duhovno podobo svojega ljudstva je risal Gruden poteze svojega opusa s tistim varnim občutjem za avtentičnost, zaradi katere se je že pred vojno povzpел med najbolj priljubljene avtorje, s svojimi medvojnimi pesmimi pa je to pot samo nadaljeval. Seveda je k temu pripomoglo tudi mojstrstvo poklica z izredno besedno okretnostjo, z melodiko verza in sposobnostjo niansiranja. Grudnu nikdar ne zmanjka barve, z rimami in ritmično zaokroženostjo nima težav, vsaj na videz, v plastičnih orisih zaživijo pod njegovo pesniško roko slike iz koncentracijskih taborišč z vsem razčlovečenjem, s tragiko množičnega umiranja in z vsem hrepenenjem po svobodi, družini in varnem, urejenem življenju.

Gruden je svoje kacetske pesmi povezal v zbirki »V pregnanstvu«, ki pa ni izključno posvečena taborišču. Zbirka je bila takoj razprodana in čez dobro leto jo je bilo treba natisniti znova. Grudnova vojna pesem v bistvu ni borbena pesem, temveč je v večji meri dnevniški zapis žrtvovanega človeka. Grudnova pesem ni pesem revolucionarne angažiranosti, temveč bolj odziv na stanje, v katerem se je znašel. S svojimi romantično humanističnimi tendencami, ki so prav gotovo bile takrat v določenem razcepu z ostrimi obsodbami sovražnika, kot jih ponuja dovolj naša revolucionarna literatura (Bor), pa je bila vendar nujno dopolnilo te literature, tista niansa, ki je navsezadnje morala biti zapeta in je ugotavljala življenjsko resnico, da se s sovraštvom v srcu ne da živeti. Gruden je v slehernem položaju imel smisel za lepoto življenja. Opeval jo je tako, kot je to včasih znala narodna pesem, s tisto nostalgijo, ki je znak najintimnejše prizetosti.

Povsem drugačna je v tistih prvih povojnih letih zapeta pesem Erne Muserjeve. Leta 1946 je v pesniški zbirki »Vstal bo vihar« (Založba »Naša žena«), obja-

vila ciklus »Ne zlomiš src«. Pesem Erne Muserjeve je, v nasprotju z Grudnovo, mnogo bolj zadržana, bridkejša in mračnejša, pa tudi bolj deklarativna. Ob hrepenenju po domovini in po materi skuša predvsem razreševati smisel trpljenja in žrtve. Na nek način in po svoje pa vendar kaže nekaj grudnovskih potez, tudi ona premišljuje o sovražniku in se sprašuje, kako je bilo mogoče, da se je nemški narod, ljudstvo s tako slavnim kulturnim izročilom, mogel tako kolektivno udinjati zločinu.

Pesniška beseda Muserjeve je sposobna kdaj pa kdaj spregovoriti izredno toplo. To takrat, kadar poje o bratstvu vseh zatiranih in kadar ob intimni meditaciji doživlja pokrajinski pejzaž severne dežele z žitom, borovjem in prečudovitim sončnim vzhodom in zahodom.

Pesmim Muserjeve se pridružujejo tudi pesmi iz internacije, ki jih je leta 1947 objavila Milena Mohoričeva v pesniški zbirki »Samotni breg« (Založba »Naša žena«). Po svojem izraznem bogastvu so morda skromnejše, enostavnejše, vendar pa jih preveva intimno hrepenenje in so razpete v vsej človeški prizadetosti med zanosom in obupom.

Podobno je med čustvene skrajnosti razpet drug poet tistega časa, nesrečni France Balantič. Samo trije njegovi soneti iz taborišča so ohranjeni, objavljeni pa so bili leta 1944 pod skupnim naslovom »Gonarski soneti 1942«. Skozi kakšen labirint krčevitih dvomov se je moral prebijati, da je lahko zapel to bridko izpoved v prvem sonetu: »/ Umazan črv sem, ki zdaj zdaj izgine, / ni v meni več domačega neba, / le lačen pes sem, ki zdaj zdaj pogine. / O, kaj ostalo je še od vsega, / od hrepenenja duše v visočine: / za hlebček kruha dal bi kos srca.../« In ta mračni mol človeške bridkosti pa je še globlji, ko se sooči z zubljem murnovskega privida v verzih tretjega soneta: »/ Kako doma je dobro in lepo, / vsi dnevi nosijo klobuk po

strani, / dekletu sladki zlezli so v glavó, / da sanja le o svatbi razigrani. /«

In še drug pesnik je, ki je tiskal v Ljubljani leta 1944: Alojz Gradnik. V pesniški zbirki »Pojoča kri« (Knjigarna Jože Žužek), je objavil štiri pesmi z motivom taboriščnega življenja na Rabu, baladne pesmi o trpljenju, lakoti in smrti. Na motiv taborišča pa se navezuje še obširna sklepna pesem zbirke »Pojoča kri« — »Pismo ob vrnitvi«. Začuda je Gradnik tri leta po Mateju Boru v tej pesmi zapel podobno, kot so to že nekoč izkričale v svet kitice pesmi »Bobnajo, bobnajo kolesa«, bedo transportov, s katerimi se je zaslužnjena evropska raja vozila v taborišča smrti.

Leta 1949 je izšla pri Mladinski knjigi moja pesniška zbirka »Viharna leta«. V njej sem tiskal tudi ciklus pesmi s tematiko koncentracijskega taborišča, med njimi pesmi »Dachau« in »Mauthausen«, ki sta bili že prej objavljeni v »Novih obzorjih« in v »Novem svetu«. Isto leto je izšla pri Mladinski knjigi tudi pesniška zbirka Lojzeta Krakarja »V vzponu mladosti« s prvimi avtorjevimi stihi o kacetških dneh (»Pesnikovo drevo v taborišču smrti«).

Nekaj pesmi s taboriščno tematiko so v prvih povojnih letih objavili tudi Anton Vodnik (v zbirki »Srebrni rog«), Fran Albreht, Vera Albreht, Manko Golar, Tone Batagelj, Rado Bordon, Igor Torkar, Gema Hafner in drugi.

Razdobje med leti 1950 in 1958 je bilo, kot sem ugotovil že na začetku svojega pisanja, za literaturo s tematiko koncentracijskega taborišča manj rodovitno. Pesem iz italijanskih taborišč je bila zvečine izpeta, proza, ki se komaj kdaj izviije iz memoarskih okovov, je iz dni, prebitih v Gonarsu, na Rabu in v drugih italijanskih taboriščih, že tudi napisana, in bard iz italijanskih taborišč, Igo Gruden, je končal

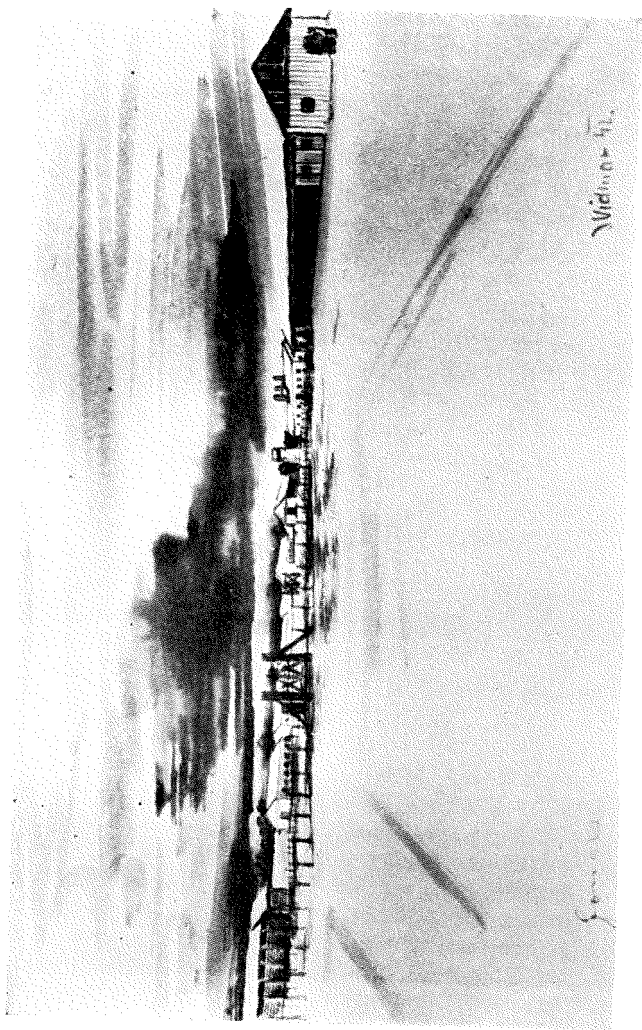
svojo življenjsko pot. Pač pa je še dolgo po vojni ležalo v predalu nekaj tistega, kar sodi med najzrelejše, kar je slovenski človek zapel za žico, saj je tja do leta 1956 Cene Vipotnik zadrževal svoje pesmi, ki jih je sicer napisal že med vojno. Ko je nato, leta 1956, izšla zbirka »Drevo na samem«, je ob splošni pozornosti, ki jo je zbudila, bila tudi deležna splošnega priznanja. Dedič katoliških ekspresionistov iz zadnjih let pred vojno je zamolkli tesnobi svoje osebne stiske v razponu nemirnega vojnega časa zapel v govorici, ki je ujela svetlobo in senco življenja v najintimnejši monolog. Tu stoji tako kot antipod Igu Grudnu, ki je pesnik množice in deklamatorske skupnosti. Gruden riše vselej jasen in prozoren pejzaž, njegove pesmi so kot na dlani, medtem ko je Vipotnikova pesem izpoved samote in samotnega ter odmaknjena v ambient rahlo zastrte razpoloženske slikovitosti v koloritu stapljajočih se barv. Svet kakor ga vidi Vipotnik je nekoliko premaknjen iz svojega vsakdanjega ravnotežja, toliko, da je luč rahlo skaljena in tako še občutljivejša za senčno igro in za barvni razpon, za intimnost osebne bolečine in za — kakor tudi zveni kot protislovje tistemu, kar sem prej zapisal o potezi samotnega v Vipotnikovi poeziji — veličino ljudskega trpljenja. Kajti pri Vipotniku se izpolnjuje tisto, kar usodo pesniškega poklica dviga v marsikomu nerazumljivo izjemnost: bolj se pesnik umika v svet svoje samotnosti in globlje grebe v plasti svojih zasebnih, včasih tako trpkih pesniških vizij, bolj izpoveduje resnico javnosti ter stvarnost časa ter človekove in ljudske usode v njem.

Pesnik je moral v sebi prebroditi prenekatero grenko uro, da je v duhovni odmaknjenosti lahko v njem polno zazvenela usoda sveta. Ta usoda je sicer mrka in mračna, toda nikdar tako črna, da ne bi človek lahko zaslutil košček tolažeče svetlobe za njo. Morda se to najnazorneje kaže v pesmi, ki bi jo poskusili vrednotiti kot njegovo osrednjo ob njegovih

z motivom koncentracijskega taborišča. Naslovil jo je »Pogreb« in v njej, opisujoč mrliško atmosfero in zapuščenost pogrebcev, pravi: »/ Temni se. Sami smo na svetu, / kje si, življenje, da v slovesnem letu / preglušiš prhutanje smrtnih ptic...?/« S tem, ko v težki taboriščni uri, pod katero se grudi, kliče življenje, svobodno in vredno človeka, se hkrati brezprizivno priznava k temu življenju in ga s čopičem vriše s sijočimi črtami na sicer tako zamolklo ubrano taboriščno ozadje.

Zaporom in taboriščem je Vipotnik v svoji zbirki »Drevo na samem« posvetil ciklus, ki ga je imenoval »Zvezda ubogih«. Uvodni akord je posvečen vsem tistim, ki jih je vojni čas pregnal iz domačih zavetij na tuje, že v drugi pesmi pa se ciklus vzpenja v svoj vrh. Pesem »Zelen grobek«, ki jo je pesnik zapel svojemu sinu Primožku in je povzeta po ritmu narodne pesmi, sodi med najlepše, kar je slovenski človek kdaj napisal in je pendant Prešernovi »Lepi Vidi«. Otrok je moral umreti, ker so mater odtrgali od njega, vse tisto nežno, otroško, kar smo spočeli v predvojnem svetu, v času miru in duhovne zbranosti, je moralo umreti, ko so nas odtrgali od naše otroškosti, od varnega sveta miru in samozavesti.

Drevo, ki raste na samem, mora biti trdno, uporno drevo, da se ohrani. Čeprav je njegova pesem tako intimna, ni najti v Vipotnikovih pesmih mehkobe, vse do zadnje so nekako uporniške. Sleherna milina je trpka, sleherna tenkočutnost je obenem tudi čuječnost. Smrt mora človek doživeti v sebi, da zna ceniti življenje, temo mora izmeriti v sebi, da se čuti vrednega poseči po luči, in obup za žico mora doživeti, da spozna smisel življenja v borbi za svobodo. Tako je Vipotnikova pesniška beseda iz dni kacetstva odziv zaključene človeške osebnosti, ki se ne boji hkrati priznati trenutkov obupa, v isti sapi pa se izpovedovati v vsej privrženosti borbi, upornemu ponosu in veri v bodočnost. Kdor je bil v taborišču, se bo spo-

Vidua - 42.

Jan 10

Drago Vidmar: Taborišče Gonars, 1942 (Gonars), črnilo

minjal, kako smo tam za žico kdaj zapadali tudi v obup, ko so nastopili črni dnevi in nas je podiralo. Potem pa je prišla kakšna vzpodbudna novica od zunaj in že je prišlo v nas do bliskovitega preobrata, spet smo začutili v sebi moč, pogum in zaupanje v usodo. Takšna razpoloženjska nihanja, ki smo jim sledili že v pesmi Iga Grudna, Milene Mohoričeve in zlasti Franceta Balantiča, se v Vipotnikovi pesniški besedi odpirajo v svojsko pretresljivem pričevanju usodne zapletenosti, ki ji je bil človek izročen za taboriščno žico.

V petdesetih letih sem polagoma začel tudi sam z objavljanjem črtic in novel s tematiko koncentracijskih taborišč. Leta 1951 je izhajala v časopisu »Večer« v Mariboru obširna, že kot majhen roman komponirana novela »Zgodba o Francozu Pierru Boussettu«. Pripovedovala je o usodi Francoza, ki ga je v vojnih dneh pripeljala življenjska pot najprej v vojnoujetniško taborišče, kasneje pa, ko je od tu pobegnil, v koncentracijsko, kjer pa ga tudi z elektriko nabita žica ni mogla zadržati, da ne bi ponovno pobegnil in se pridružil francoskim partizanom v njihovi borbi za svobodo. Leto kasneje sem tiskal v »Obzorniku« črtico »Tekma«.

Najobširnejše prozno delo petdesetih let, vendar pred letom 1958, je izdal Ivan Bratko s knjigo »Teleskop« (Mladinska knjiga 1954). Knjiga opisuje zgodovino kopanja podzemeljskega rova v Gonarsu, ko je potem skozi ta rov osem jetnikov pobegnilo v svobodo.

Bratku se je posrečilo s to knjigo opisati kompozicijsko obširnost akcije, ki je pri kopanju rova zajela široke plasti jetnikov koncentracijskega taborišča. V vseh dosedanjih opisih italijanskih koncentracijskih taborišč se je masa internirancev prikazovala v dokaj heterogenih elementih, bolj kot težko gibljiva gmota, ki je sicer bila v veliki večini pozitivna, vendar pa

predvsem zaposlena s tem, da si je ustvarjala vsaj najosnovnejše pogoje za življenje, da bi lahko taborišče preživela. V tej knjigi pa je v ospredju široko razvejana in strumno organizirana skupina, ki je obenem nosilec zavesti in ljudskega upora, obenem pa tudi organizatorsko dejavna v toliki meri, da ji na posled uspe edinstven podvig, skupinski pobeg iz taborišča.

Opis osrednjega dogodka ustreza resničnosti. Bratko je kot udeleženec tega podviga dokumentarno narezal razne peripetije s tistimi nadrobnostmi, ki so bile ob tveganosti podviga, ko bi bila lahko vsaka najmanjša neprevidnost usodna, izredno pomembne. Posebno posrečen je tudi opis delovanja pomožnega aparata, ki je na eni strani s tem, da je organiziral razne prireditve, odvrčal pozornost od barake, izpod katere se je kopalo, na drugi strani pa je moral pri-skrbeti ogromne količine gradiva, ki so ga kopači potrebovali pri utrjevanju rova.

»Teleskop« je v teku let doživel več ponatisov in prevodov. Bratku se je posrečilo v celotno dogajanje vnesti barvo in vzdušje tistega časa in takratnih okoliščin in hkrati ustvariti tudi napeto branje, takšno, ki drži bralca do kraja v negotovosti.

Bratkov »Teleskop« je doslej labodji spet slovenske proze z motivom iz italijanskih koncentracijskih taborišč. Pač pa je leto kasneje (1955) našla na oder Mestnega gledališča v Ljubljani igra Igorja Torkarja »Pisana žoga«, angažirana drama, ki se je lotevala razrešitve nekega moralnega problema.

Dramatike, v kateri bi slovenski človek obravnaval taboriščni svet, skoraj ni. Razen »Pisane žoge« gre sem uvrstiti samo še dramo Ivana Potrča »Na hudi dan si zmerom sam«, ki pa je bila igrana v Ljubljani šele v sezoni 1963-1964. Ob tej priliki pa naj omenim, da se s kacetsko tematiko ukvarjata tudi dva slovenska filmska scenarija »Tri četrtine sonca« in »Pet minut raja«.

Drama »Pisana žoga« je bila ob svojem času prav uspešno odrsko delo. Po krstni predstavi v Ljubljani jo je igralo v teku nekaj let še 35 drugih jugoslovanskih gledališč, kasneje je izšla pri dveh srbskih založbah in naposled (leta 1963) tudi pri Založbi Obzorja v Mariboru. O igri sami pravi avtor, da ni faktografska in da je le posplošen, rahlo privzdignjen, poetiziran mozaik trpljenja mladih ljudi v katerikoli pretekli ali bodoči vojni.

Trije dijaki, Renk, Gaša in San, kakor se med seboj imenujejo v dijaškem žargonu, v mladostno brezskrbnih dneh dijaškega življenja ob igri s pisano žogo nenadoma zaslutijo ob radijski napovedi vojne nevarnosti pošastno usodnost bodoče vojne, ki bo v najhujših moralnih dilemah postavila njihovo človečnost na preizkušnjo.

V dramski viziji, ki nato zraste iz teh slutenj, se Gaša vda okupatorskemu policistu, ker je prepričana, da bo tako rešila na smrt bolnega Sana, svojega fanta, iz koncentracijskega taborišča. Toda bolni San se v taborišču svoji rešitvi odpove v korist prijatelju Renku, ki je še zdrav in se bo zunaj lahko boril za svobodo. Gledalec si mora odgovoriti na vprašanje, ali je Gaša ravnala prav, ker je za takšno ceno reševala svojega tovariša, čeprav je potem policista, ki se mu je vdala, ubila. Obenem pa mora gledalec odgovoriti še na drugo vprašanje, ali je bil Renk sploh moralno upravičen sprejeti Sanovo žrtev.

Torkarjeva drama »Pisana žoga« je prišla na oder v času, ko se je doba, gluha za izročilo koncentracijskega taborišča, že pričela lomiti. V svoji angažiranosti je postavila pred ljudi vprašanja odgovornosti, izdaje in žrtve in tako uspešno nakazala pot v tretjo razdobje slovenskega povojnega literarnega snovanja s kacetsko tematiko, tja v leto 1958.

Po revijah in v časopisju je bilo med leti 1950 in 1958 razsejane še nekaj literature s kacetsko tematiko. Opazneje izstopajo s pesmimi Rudolf Golouh,

Vera Albreht in Leopold Stanek, kot prozaisti pa Fedor Bevc, Božo Levec, Bojan Ajdič in Manica Komanova.

Na začetku tretjega razdobja slovenskega literarnega snovanja s kacetsko tematiko stoji Borisa Pahorja roman »Onkraj pekla so ljudje«, ki ga je izdala prvič Državna založba Slovenije leta 1958, drugič pa je izšel v predelani in dopolnjeni izdaji leta 1961 v Trstu pri Založništvu tržaškega tiska. Pahorjevo delo je moderen psihološki roman, naslov sam nakazuje osrednjo idejo: proces vživljanja bivših kacetnikov, ki so bili že zaznamovani za smrt in so jim duše zalile sence uničenja, v normalno življenje. Gre za stopnje oživljanja človeške zavesti in vzpostavljanja normalnih odnosov z okolico in s samim seboj. Pahorjevo čudežno zdravilo, ki dviga žrtve koncentracijskega pekla in smrtne globine v življenje, je ljubezen. Ljubezen jih polni s človečnostjo, ljubezen jim vrača samozavest in občutek, da so življenju potrebni, ljubezen jim odpira pot k spoznavanju in uživanju lepote; skratka, ljubezen oblikuje v bitjih, ki so pravkar ušli smrti zopet vse tisto, da so ljudje.

Skupina bivših kacetnikov je prepeljana po vojni v Francijo. Znajdejo se v Parizu in eden med njimi, Slovenec iz Trsta, ostane v okolici Pariza, v zdravilišču za tuberkulozne. Med njim in bolničarko Arlette, gibčno Francozinjo s prilagodljivim ženskim temperamentom in pravo romansko muhavostjo in okretnostjo, se splete ljubezenska zgodba, začinjena z radostmi in razočaranji, prepojena z esenco tistega življenjskega soka, ki oživlja zakrnela čustva in daje zmožnostim presojanja nove razsežnosti. Knjiga je polna ekskurzov v preteklost, taboriščne sence vstajajo v grozljivih prividih, koščene roke umirajočih razmikajo strme stene brezdanjega niča, v katerem so

se izgubile, segajoč po biti živega človeka, da bi ga potegnile za sabo v svoje temno dno.

Pahorjev roman je po svoji fabulativni sproščenosti in po svojem živem, zahtevnem odnosu do problemov povojnega človeka, ki je obremenjen s spoznanji in izkušnjami preteklosti, svojevrstno pričevanje generacije, ki se mora v prvih letih po vojni duhovno povsem na novo formirati. S tem je v bistvu načet problem duhovne krize, ki je po vojni tako naglo zajela svet ob razlikah med tistimi, ki se jih vojna ni dotaknila in živijo po normah starega sveta in tistimi, ki probleme svojega časa in osebnosti vrednotijo po normah strašnih, a obenem tudi velikih vojnih doživetij. S tem v zvezi nas je Pahor v poslednji konsekvenci pripeljal do problema splošnega vrednotenja situacije človeštva, ko se je postavilo vprašanje, če morda preteklost vojnih let z vsemi žrtvami in z vsem trpljenjem ne bo živela v spominu človeštva samo kot absurd, temveč kot proces, ki je s svojo smrtno žetvijo pognojil življenje za novo rast.

V Pahorjevem pisanju se kaže, da je v bistvu človekov odnos do smrti hkrati tudi njegov regulator razmerja in odnosa do življenja, oziroma do njegovih vrednot. Pahorjev pisateljski svet živi ob močnih akcentih humanistične refleksije. Individualna usoda se kaže kot del splošne eksistenčne baze, preokupacije politične in zgodovinske zavesti se razkazujejo v svojevrstnem pisateljskem monologu. Zajel je globoko iz obilice pekoče boli zadržanega domotožja in čustveni pianissimo oblikuje najrahljše odtenke ljubezenske igre, refleksija pa je z večšo roko transponirana na tonsko lestvico občutij.

V Pahorjevem ustvarjanju pomeni roman »Onkraj pekla so ljudje« izjemen fabulativni vrh. Kajti čim je avtor roman napisal, se je zopet vrnil v nadaljevanje opisovanja taboriščnih scen iz zadnjih mesecev vojne. Že leta 1960 je v novelistični zbirki »Na sipini«, ki je izšla pri Slovenski matici v Ljubljani, tiskal

štiri črtice: »Pepelnata kupola«, »Samokolnice«, »Veseli trio« in »Lonček iz lepenke«. Nato je izšla v letniku 1962-1963 Perspektiv črtica »Hostije za konje«, v Dialogih letnika 1965 pa črtica »Vlakna«. Kasneje so izšli še drobci v Jadranskem koledarju 1965 (»Ossa humiliata«, v Primorskem dnevniku 1965) »Nekropola zebrastega rodu«, pa v Primorskih novicah 1965 (»Obisk v nekropoli«) in še kje kaj (Koprski Bori itd.). Vsi sestavki, čeprav sami v sebi zaključeni, vzbujajo vendar v celoti vtis odlomkov in jih tudi sam smatra kot nekakšne predloge za bodoči veliki tekst o koncentracijskem taborišču. Med vso to bero je morda najbolj dognana novela »Pepelnata kupola« z izsekom množične psihoze in nagonskega reagiranja kacetske mase ob raznih opravih taboriščnega dnevnega reda.

Boris Pahor je med slovenskimi pisatelji morda najbolj angažiran pisec. To izpričuje njegovo celotno pisateljsko delo. Posebej velja to še za vse, kar je napisal na motiv kaceta. Najboljše se je okarakteriziral s spremno besedo, ki jo je postavil na začetek poglavja z novelami iz taborišča v knjigi »Na sipini«, kjer pravi: »Kdorkoli si, ki boš bral te strani, vedi, da so majhen spomenik bratom, ki jih je ljubezen do rodnega mesta pripeljala v tovarno smrti in ki nimajo groba, ker se je nad pečjo dim razkadil, njihov pepel pa je pognojil nesrečno zemljo. In bodi skromen kot vernik, ki sname obuvalo pred svetiščem, in pri-sezi, da boš buden nad človekovo usodo.«

Leto 1961 je bilo bogato z žetvijo knjig s taboriščno tematiko. Poleg tega, da je drugič izšel Pahorjev roman »Onkraj pekla so ljudje«, je izdala Cankarjeva založba knjigo Lojza Kraigherja »Na robu življenja«, ki vsebuje tudi 13 poglavij zapisov pod naslovom »Fragment iz dachauskih ječ«, pri založbi Zavod Borec je izšla moja novelistična zbirka z na-

slovom »Pojoči konji«, Mohorjeva družba pa je izdala roman Jožeta Krofliča »Veter veje nad Globjekom«.

O dveh poglavjih Kraigherjevih fragmentov sem spregovoril že na prvih straneh svojih zapisov. Težišče fragmentov pa je na ostalih enajstih poglavjih, ki izredno minuciozno razkrivajo razmere v dachauskem revirju, kakor jih je pač spoznaval in doživljal avtor, ko je v revirskem kompleksu delal kot zdravnik.

Pahor in Kraigher sta si lahko na revirju v daljšem razdobju ogledovala bolezensko gorje in podleganje jetnikov v bolnišnici, ki je bila za mnoge samo poslednja postaja pred krematorijem. Vendar je med Pahorjevimi in Kraigherjevimi opisi revirja velika razlika; medtem ko se Pahor ukvarja z usodami svojih sojetnikov, najbednejših v fantazijski sferi njihove agonije, zanima Kraigherja predvsem pisana družina revirskega osebja. Tako je ob stvarnem analiziranju sistema, ki vlada v revirju in ob portretiranju nekaterih izrazitih osebnosti iz revirja nekoliko podoben Vladimiru Kralju. Kraigherjev pisateljski prijem spominja na postopek v zdravniški praksi, presenetljivo je skrbno registriranje simptomov, iz katerih sestavlja diagnozo stanja svoje okolice z vsemi bolezenskimi znaki moralne izkrivljenosti, predvsem brezdušnosti. Kraigherjevo pripovedovanje pa je zelo prostodušno, odkritosrčno analizira tudi sebe in svoje fizično in duhovno stanje v prilikah, ki bi jih včasih človek imenoval tudi hudobno groteskne.

Zanimiva je Kraigherjeva psihologija zločina. Pot skrbne analize ga pripelje do presenetljivih zaključkov v zvezi s problemi čredniške miselnosti nemškega naroda in njegove množične odgovornosti za zločine, ki jih je počenjal v koncentracijskih taboriščih — in konec koncev povsod, kjer je uveljavljal svojo moč in svojo oblast.

Kraigherja odlikuje izredno poznavanje ljudi. Z večšim očesom jih spregleda in ne samo, da jih primerno uvrsti v okolico, kamor sodijo, temveč jih tudi

analizira kot določene produkte okolja, iz katerega izhajajo. Celotno njegovo pisanje vzbuja občutek, da imamo opravka z osebnostjo, ki je ostra in nepopustljiva v svojih nazorih in moralnih normah, kar je ob sleherni priliki dovolj jasno izpovedano, hkrati pa se ta osebnost vendar dobro zaveda, kako relativne so vse sodbe.

V slovenski literaturi je Kraigherjeva pisateljska osebnost v delih, ki jih je napisal iz kacetskega sveta, izjemno prijazna in po svoji plemeniti naravi in človeško poglobljenih sodbah nekako munthejevska. Slovenski Axel Munthe s svojo graščinico Dachau...

Ko se je leta 1961 pojavila knjiga Vladimira Kralja »Mož, ki je strigel z ušesi« (Mladinska knjiga), se je delo kar nekam prezrlo, čeprav je samo potrdilo Prežihovo sodbo ob izidu prvih dveh novel. Knjiga je prinesla osem novel, med njimi šest, ki doslej še niso bile objavljene: »Njegova Eminenca Clemens Maria«, »Beg v smrt«, »Čto Russkome zdorovo, to Nemcu smert!«, »Otroška komanda«, »Pred koncem« in »Pot v svobodo«. Vse prvič objavljene novele so krajše kot prvi dve in tudi način pripovedovanja je nekoliko bolj skop.

Zgodba o prvem pisarju Österreicherju razkrije epizodo iz prominentovega črnoborzijskega delovanja, v katerega je, proti njegovi volji, pritegnil tudi svojega pisarskega pomočnika Ljubljancana Malnarja. Zgodba doseže svoj višek ob opisih židovskega transporta, ki je, sestradan in demoraliziran, postal plen prekupčevalskih ambicij spretnega črnoborzijsanca, svojo razrešitev pa ob nastopu gestapa, ki je prišel pisarjevim mahinacijam na sled, kar je povzročilo začasno odstranitev glavnega krivca in njegovega pomočnika.

Baladno strnjena in s kancem romantike je obarvana novela »Beg v smrt«. V Allgäu blizu Kemptena, v koncentracijskem taborišču visoko v gorah, kjer so zaposleni jetniki v Messerschmittovi tovarni, skuša

španski borec Klima s pomočjo v tovarni zaposlene Francozinje Annemarie pobegniti. Pobeg mu končno tudi uspe, vendar za ceno Annemarijinega življenja. Novela je ostro izrisana in spominja na predlogo za filmski scenarij.

Novela »Čto Russkome zdorovo, to Nemcu smert!« lahko smatramo v zaporedju novel zgolj kot zanimiv intermezzo o odpornosti Rusov, ki v pomanjkanju žganja pijejo strupeno kemikalijo ormik — in to brez posledic za njihovo zdravje, medtem ko se nemški jetniki, ki tudi pijejo ormik, zastrupijo in pomrejo.

Novela »Otroška komanda« je obsežno komponirana. V razpleteni zgodbi izstopa opis skupine otrok, ki so se na poti iz neke zunanje komande ustavili v taborišču v Allgäu in se, prej v drugem taborišču privilegirani, nikakor niso mogli vživeti v novo okolje. V teku pripovedovanja pride do mnogih peripetij, zgodba pa se naposled konča ob tem, da se otroška komanda odpravi naprej, na pot v Dachau. Novela »Otroška komanda« je po svoje morda najbolj sorodna tistima, ki ju je Kralj objavil takoj po vojni. V jarki svetlobi je predstavljena cela galerija taboriščnih portretov. To so povsem zaključene študije o izrojenih ljudeh, ki pa so, kljub vsem spačenostim svojega značaja, v bistvu vendar samo ljudje. Tragično je poantirana osebnost bivšega slovenskega partizana Drejce, ki je otroški komandi postavljen za »štubaka«, pa si je ob upornih in neubogljivih tovariših polomil zobe. V elegantnem zamahu sijajnega lopovstva, vendar ne tako maziljenega, kot si ga je privoščil pisar Österreicher, je predstavljen junek Skowronegg, pruski nadutež, ki se v Allgäu spotakne kot kapo delovne službe in mora istočasno kot otroški transport, v Dachau, kjer ga bo skozi bunker privedla pot na nov taboriščni položaj.

Na zaključek knjige sta postavljeni noveli, ki sodita tudi po časovnem zaporedju dogodkov, ki jih opisujeta, na kraj. V obeh se je Kralju posrečilo

opisati v mnogih podrobnostih razpadanje taboriščnega reda, ob tem pa vso negotovost, ki je navdajala jetnike do zadnjega trenutka pred osvoboditvijo, ko je nad njihovimi glavami še vedno visega grožnja popolne likvidacije.

Novela »Pred koncem« opisuje nekaj ljudi, ki jih taborišče pogoltne še v poslednjih mesecih, med njimi kapa Feldmanna, silaškega morilca, ki ga na skrivaj pobijejo ruski jetniki, nato malega Rusa Valjka, v katerem je ob nepravem času prekipelo, da ga je Feldmann pobil na tla, in naposled slovenskega jetnika Zupana, ki se je postavil za Valjka, pa ga je zadela enaka usoda. Te tri smrti, mučitelja in dveh njihovih žrtev stoje na koncu obsežnega Kraljevega opusa kot zaključni akord melodije s tolikimi variacijami, kot jih ni uporabil sicer nihče pri Slovencih, ki je opisoval taboriščni svet. Kraljevo pisanje je prava študija. Vse je tu, od črne okostenelosti terorja v dneh, ko še nihče ne računa na konec in ves prominentski stroj brezhibno deluje, tja do zadnjih tednov, ko prihaja do vedno bolj nepričakovanih motenj, ki pa samo naznanjajo razpadanje taboriščnega reda, ki naposled v svoji agoniji potegne z mučitelji tudi premnovega mučenca s seboj v pogin.

Zaključna novela »Pot v svobodo« izzveni samo še kot finale, kot epizoda, o kateri je moral pisatelj spregovoriti zaradi zgodovinske nujnosti, sicer pa prehaja že v sfere dokumenta.

Leta 1961 je izšla tudi moja novelistična zbirka (France Filipič: Pojoči konji. Zavod Borec 1961). V tej knjigi, ki nosi naslov po eni izmed jetniških delovnih komand v Buchenwaldu, sem ob tri črtice s partizansko tematiko postavil devet črtic in novel, ki obdelujejo snov iz koncentracijskega taborišča.

Najobširnejša je novela »Verona je pogumna ženska«, ki že skoraj sodi v zvrst kratkega romana. Zgodba pripoveduje o materi, ki je v taborišču izgubila sina, pa nikakor ne more verjeti, da se sin ne bo več vrnil. Njen sin je namreč bil zajet kot partizan in odpeljan v Mauthausen, kjer se je udeležil februarskega upora 1945. leta, pobegnil, se nekaj časa skrival na veliki kmetiji v okolici taborišča, dokler ga Nemci niso ponovno ujeli in v taborišču ubili. Toda mati, ki v svoji veliki ljubezni do sina noče priznati, da je mrtev, ima tudi svoj prav, kajti na tisti veliki kmetiji blizu taborišča živi otrok, ki ga je njen sin spočel v dneh, ko ga je tam skrivala pred Nemci dekla v bunkerju pod svojo sobo. In ko mati leta po vojni na tej kmetiji odkrije svojega vnuka in v njegovem spozna sinov obraz, se šele pomiri in sprijazni s preteklostjo.

Obširna je tudi novela »Korak v prazno«. Priказana je usoda srbskega pastirja Jakovljevića, ki je zaradi svojih zvez s partizani prišel v taborišče, tam pa je naletel na sina svojega gospodarja, četniškega pristaša Miroslava, ki se je, obdolžen tatvine, tudi znašel za žico. Miroslav, ki je pastirja Jakovljevića sovražil že od otroških let, je zdaj zaključil star spor za dekle s tem, da je nekdanjega pastirja svojega očeta pogнал v smrt.

Obsežnejša novela »Maščevanje« je postavljena v povojni čas. Govori o nekdanjem taboriščniku Viktorju, ki ga zasleduje maščevanje kapa ubijalca, katerega je Viktor ob osvoboditvi živega potisnil v krematorijsko peč, spomin na ta strašni dogodek pa leta po osvoboditvi razdere Viktorjev mladi zakon.

Črtici »Bombni napad« in »Na transportu« sta avtobiografskega značaja. Črtica »Vlakovni odpravnik« pripoveduje o železničarju, ki mora na postaji odpraviti vlak, s katerim se vozi njegova hčerka v taborišče.

Črtica »Lakota« pripoveduje o jetniku, ki doživi moralen poraz, ko ni sposoben deliti s svojim tovarišem skodelo hrane, medtem ko črtica »Odgrnjeni obraz« prikaže lik židovskega zdravnika, ki kot jetnik sanja o tem, kako bo po osvoboditvi zdravil na svoji kliniki, čeprav se mu te sanje nikdar ne izpolnijo, saj tik pred koncem vojne omahne v smrt.

Knjigo zaključuje novela »Pojoči konji«. Zgodba je posvečena francoskemu Židu, profesorju literature, humanistu, ki se je ob strašnem kontrastu med goethejevskim idealom lepega in človečnosti, ki se ga je spomnil na kraju v taborišču, kjer je nekoč Goethe pod košatim drevesom pisal pesmi, in strahotnim okoljem nasilja in zločina v obupu vrgel v žico, nabito z elektriko. Žid je šel v smrt kot član taboriščne komande »Pojoči konji«, ko je bil vprežen v voz, ki ga z devetimi sojetniki, natovorjenega s kamenjem, vlači iz kamnoloma in je s svojimi tovariši jetniki ves dan moral prepevati. In ko je francoski Žid že mrtev, pojejo njegovi tovariši naprej, ob njem, ki je obupal, pojejo pesem o tem, da se obupati ne sme, da je treba nositi do konca s seboj vero v življenje, vsemu trpljenju in vsemu nasilju navkljub.

Ko je v zbirki »Pota mladih« leta 1964 izšla pri Mladinski knjigi v Ljubljani drobna knjiga avtobiografske proze pisateljice Miriam Steiner »Vojak z zlatimi gumbi«, smo s tem dobili najpreretresljivejši dokument kacetstva, kar jih premore slovenska literatura. Kritik Mitja Mejak ga je upravičeno primerjal z dnevnikom Ane Frank. Dobili smo zgodbo o otroški grozi.

Židovska skupina majhnih otrok se je, odtrgana od staršev, znašla v taborišču, prepuščena na milost in nemilost nasilju svojih mučiteljev. Dnevi potekajo med žejo in lakoto, med strahom in hrepenenjem za

starši, dokler se nekega dne ne zgodi najhujše, del otrok, najmanjši, z barako, v kateri so nastanjeni, zgorijo.

Tisti otroci, ki so ostali živi, se smejo vrniti k staršem v taborišče za odrasle. Med temi otroki je tudi majhna Biba, ki nekoč preko prepovedanega ozemlja zaide med esesovske barake. Biba ve, da je tisti, ki se znajde na prepovedanem ozemlju, izgubljen, da ga čaka smrtna kazen, kljub temu pa gre tja, ker hoče za svojo bolno mater prinesiti cvetje. Toda njo ne kaznujejo s smrtjo, čaka jo še nekaj mnogo hujšega. Lačno in žejno jo povabijo esesovci na gostijo, kjer je vsega dovolj in v izobilju, kjer pa ona nič ne dobi, temveč mora samo gledati, kako se drugi najedo in napijejo. Prizor, ko povsem izmučeno dete sega po jedeh in pijačah, pa se ji vsa na skrivnost in nedoumljiv način izmikajo izpod rok, je opisan tako, da mu je težko najti primere pri rutiniranih slovenskih pisateljih. Najlepši pa je konec, ko dete navsezadnje vendar premaga svoje mučitelje, ko v poslednji preizkušnji med vsemi čudovitimi jedmi in pijačami izbere en sam kos kruha za svojo lačno mamo. Tega kruha se ji ne upa nihče več vzeti iz rok — in s tem kruhom v roki, kot s talismanom, ki jo varuje, se vrne v taborišče.

Isto leto, ko je izšla knjižica Miriame Steiner, je prejel slovenski pesnik Lojze Krakar Kajuhovo nagrado za pesniško zbirko z motivi iz koncentracijskega taborišča, ki jo je naslovil »Umrite, mrtvi«. V tej zbirki je avtor združil nekaj pesmi, ki jih je napisal in objavil deloma že v petdesetih letih, ki pa so mu dozorele v celoto in v pesniški obračun šele med leti 1960 in 1964.

Zbirka je nato izšla leta 1965 in nam predstavila pesnika Krakarja kot glasnika taboriščne preteklosti in njene disonance v sodobnosti. »/Pustite mrtvim, / naj umro! /«, začenja prva kitica uvodne pesmi. Zveni kot krik. Saj je vendar preteklo že dovolj časa, da

bi izginili iz duš živih, iz duš ljudi, ki klonejo in klekajo pod spomini, ki so ujeti v preteklost tako, da še vedno ne najdejo ravnotežja v sedanosti.

Pesnik stoji z eno nogo v preteklosti, v taboriščnih dneh, z drugo pa sredi današnjega časa. Tisto preteklost kliče s strani zgodovine v svet dvajsetih let po vojni, ko so zločini in zločinci rehabilitirani, ko morilci hodijo naokrog kot upokojenci, nagrajeni za svojo morilsko preteklost z odlikovanji in pokojninami. Poet je obiskal Auschwitz, največje morišče človeštva v vsej zgodovini. Ustavil se je na planjavi, kjer so bile nekoč barake in krematoriji, šel je skozi muzej, mimo bodečih žic, stopal je po zemlji, ki so jo teptale noge milijonov, ko so odhajale v smrt, in potem zapel pretresljivo in obtožujoče: »/Tu se je smrt utrudila do smrti / in uresničil biblijski pekel. / Tu je zločin dobil sloves obrti / in milijone duš premlel v pepel. /« In ko stoji pesnik na kraju velikega zločina, v sveti jezi prekolne rablje in zgodovino, ki je zakrila v preteklosti že toliko zločinov in je tudi danes pripravljena obmolkniti.

Krakarjeva pesem je mogočna, mračna, glasna obtožba tistega, kar je napolnilo preteklost z zločini in se še danes zločinsko šopiri.

Osrednja pesem zbirke je »Balada o liričnem uporniku«, lirično pričevanje o pesniku, ki so ga v taborišču krvniki prisilili, da jim je zapel, pa je zapel tako uporniško, da so ga kamenjali.

Krakarjeve pesmi so zdaj himnično zanosne, drugič zopet baladno zgoščene, nekje se gibljejo na robu grenkega cinizma, drugje pa zopet razodevajo svet najintimnejšega čustva. Krakarjev pesniški jezik je realističen, ogiba se eksperimentov in ostaja ves čas na varnih pozicijah tradicionalne poezije.

V poletni, dvojni številki revije Dialogi letnik 1966 pa je Krakar objavil ciklus osmih pesmi pod naslovom »Potopis«. V teh pesmih, ki so bile napisane v Berlinu leta 1965 prihaja do izraza silovito pesnikovo

vznemirjenje ob njegovem srečanju z nemškimi ljudmi, med katerimi neprestano išče krivce taboriščnih mučenj in pokolov. Kljub hudi grenkobi in neugasljivi bolečini, ki jo pesnik izpoveduje, pa tokrat Krakju prvič zazvenijo glasovi, ki napovedujejo neko notranje umirjenje in začetek takšnega stanja, v katerem življenje ne bo več zasenčeno od strašne preteklosti, temveč sproščeno v svetlobi novega življenja in mladih ljudi, ki neobremenjeni s preteklostjo, stopajo vanj.

Tako smo blizu konca naštevanju tistega, kar je dal slovenski pisatelj svoji literaturi s tematiko koncentracijskega taborišča. Omenim naj še, da je Mohorjeva družba leta 1961 izdala roman Jožeta Krofliča »Veter veje nad Globjekom«, ki v nekaterih poglavjih zajema tudi življenje v Dachauu. Kljub leposlovni obdelavi pa ta poglavja ne presegajo reportažne ravni. Obrobno se dotika koncentracijskega taborišča tudi Mimi Malenšek v romanu Minuta tišine (Cankarjeva založba 1965) in Karel Mauser v osvobodilnem boju sovražno napisanem romanu Ljudje pod bičem, ki je izšel v Buenos Airesu 1963.

Potem pa je zanimiva drama Ivana Potrča »Na hudi dan si zmerom sam«, ki so jo zaigrali v sezoni 1963-1964 prvič v Slovenskem narodnem gledališču, v Drami, v Ljubljani. Dogajanje je postavljeno v leto 1948, v čas informbirojevskih dogodkov, ko se je mnogo ljudi nenadoma znašlo na prepihu in so se tudi okrog nekaterih bivših kacetnikov zgostile temne sence. Na bivšega kacetrnika Mahola, ki se je znašel v vrtincu dveh ljubezni, se zgrnejo takrat strahovi preteklosti in ga potegnejo v tok prehitevajočih se političnih dogodkov, med katerimi bo morda, če se ne bo razodela vsa resnica o njem, utonil.

Če sem že spregovoril o Potrčevi drami, naj na tem mestu povem še nekaj besed o njegovi noveli

»Kaj pa sončnice, Kozár?« ki sodi po motivu sicer v obdobje, ko je napisal »Podobo Slavke Klavore«, čeprav je nastala kasneje. V noveli je opisan delavski pesnik Kozár, Zagorjan, ki je bil leta 1941 v Mauthausnu, konec leta 1944 pa je padel na Štajerskem v partizanih. Potrč pripoveduje, kako je Kozár nosil v sebi željo, da bi nekoč napisal veliko pesem o sončnicah, ki jih je srečal v taboriščnem okolju, sredi bede, kjer sicer ni uspevalo nobeno cvetje. Tiste sončnice naj bi bile simbol hrepenenja, lepote, vedrine in optimizma, vsega svetlega, kar so kacetniški nosili s seboj v duši skozi težke ure v taborišču in o čemer bi bilo treba pravzaprav napisati tisto veliko pesem, ki se še ni rodila — in se morda tudi nikoli ne bo.

Svojevrstno literaturo s kacetskimi motivi ustvarja na Ravnah živeči mladi pisatelj Marjan Kolar. V šestdesetih letih je v Novih obzorjih in v Borcu objavil več novel, med njimi najpomembnejše »Pesem za žico«, »Temna sobota« in »Psi privatno«. Najpretnostnejša med njimi je nedvomno »Psi privatno«, zgodba, ki pripoveduje o poskusih, ki so jih esesovci opravljali na kacetnikih.

Marjan Kolar je predstavnik mlade, povojne generacije. Ta pozna koncentracijsko taborišče samo iz pripovedovanja. Tako Kolarjevo pisateljsko pero nakazuje pot v prihodnost, v leta, ko se bodo nove generacije pisateljev spoprijele s tematiko koncentracijskega taborišča in ustvarile literaturo, ki bo morda bolj zrela in globlje človeška kot doslej napisana in bo tako dopolnila z novimi poglavji veliko pričevanje o tem, kako najstrašnejši zločin sveta vendar ni mogel spraviti upornega, za svobodo se bojujočega človeka na kolena.

FRANCE FILIPIC

NA PRAGU

PREGNANCI

V skupnih verigah, pripeti z obroči,
mračni gredó kakor val mrmrajoči,
spremlja jih le naš pogléd božajoči,
da nam ne vtonejo v sence pozab
v Padovo, v Gonars, v Renicci, na Rab.

V oknih zamreženih vzpete roké,
kakor pribite na križe omrežja,
spremljajo jih kot pozdravi z obrežja:
z njimi gre naše, te zemlje gorjé,
ko se od dóma jim trga srce.

Z njimi gre moja tesnobna boleost:
Narod v pregnanstvu, po ječah, v gozdovih,
v upih zastrašen po mrkih domovih,
boš v preizkušnjah izprašal si vest,
našel v trpljenju življenja zavest?

Polja brez setve, le veter krog koče,
dih po pomladi, domov se jim hoče:
s strahom jih gledamo v tla mrmrajoče,
ko da nam tonejo v sence pozab
v Padovo, v Gonars, v Renicci, na Rab.

PRIHOD

Od groze in muke polblazni ljudje
 smo stopali v mrzli, pošastni večer,
 prišli pred kamnito visoko smo dver,
 vrh ktere grozil je zlovešči pozdrav:
 »Hier wird jeder Wille gebrochen.«
 In vedeli smo, da v vsem svetu širokem
 ta kraj je znan kot najbolj krvav:
 Daháv! Daháv!

In šli smo v sužnjih kolonah naprej
 mimo nizkih barak, čez véliki trg,
 ki s prazno čeljustjo je zeval ves mrk
 kot gobec odprt krviželjne zveri.
 In s strehe spet nov nam pozdrav zagrozi:
 »Die Arbeit macht frei.«
 O, Arbeit! O, delo! O, Himmlerjev raj!
 Zlodelo včlovečeni zveri je slaj.
 Prišli smo do zadnje na svetu postaj.
 Od tod ni vrnitve, ni poti nazaj...

V nas vseh zatulilo je tisoč volkov
 svoj gnus in prezir do fašističnih psov.
 A že se odprlo je tisoč grobov,
 iz njih se je dvignilo tisoč strahov.
 In bele koščene lobanje strme,
 zobate se gole čeljusti reže.
 »To bili so tukaj pred vami ljudje.«
 Zamrl nam je dih, ugasnil nam vid.
 Brezčutni od groze smo stali kot zid.

DAN ŽIVLJENJA

INTERNIRANCI

Noč padajočo beli sneg zameta,
volhek kot mače s tal varljivo sije,
nažrte ude mraz ošabno bije,
v kletko svetá je borna luč ujeta.

Pred žico, kot na jesen ostrnice
samotne pod vodenimi meglámi,
ljudje prhnijo v lakotni omami —
v brezvetrju ostale vetrnice.

Sneg pada in neba tiha tokava
molči. Slepó drevo v praznino tipa,
nam srca klavrna obup zasipa,
v brezbrežni mrak sirotna misel tava.

Več ne čakajmo, saj nas sneg pokrije!
In v koce kakor v bedne duše odeti
se naveličajo še dalje ždeti —
spet tihi trop baraka vase skrije.

V POLDNEVU

Skržatov slišim enolični spev,
iz dalje zvon zvoni kot za zastori:
ni vetra od nikoder; mrki gnev
v poldnevu sončnem prede pod šotori.

Čabranci so privezani na kole:
obrita glava jim počasi klone
na rjave prsi, izsušéne, gole,
zavest v prepade jim obupa tone.

V obrazih naših topa je bolest,
molčimo kakor ranjene živali,
a v prsih tuli nam uporna vest,
ki so volkovi jo s krvjo preplali.

T A B O R I Š Č E

Pod šotorom dolgim kot v dvorani
dvainsedemdeset nas živi,
in vse težke dni in vse noči
vsak domov si in v prostost želi;
z rodnih tal od tujcev smo pregnani.

Kjer domujemo, prav tu je lani
kmet oral, sejal: mu vèl v obraz
šum prstí je v vetru tisti čas;
letos zemlja nema je za nas,
dom je naš na lehi nezorani.

Ptica v mraku nad šotorom kroži,
glas ponoči slišim neutešljiv:
kdo otožnosti je njene kriv?
Mórda smo pregnali jo s teh njiv
in za gnezdrom izgubljenim toži.

V BURJI

V burji nam vso noč šotori
kakor jadra plahutajo.
V sinji vedrosti obdajo
nas goré ob prvi zori.

V snegu Julijske planine,
Karnijske, še Dolomiti,
niže griči valoviti
in neskončne te ravnine:

kolika lepota kraja!
In nad vsem zanos Triglava:
tih spomin v srce priplava,
ko nad njim nam sonce vzhaja.

Slika je Ljubljane v meni:
v zimskem jutru, ko dani se,
vrh zvonika v megli zdi se
barke jambor potopljeni.

Zdaj pomlad iz tega kraja
nese ji radóstno klíce;
nas tesnijo v krogu žice,
čuden nas nemir navdaja.

Vedrega zanosa išče
misel od pregnanstva mrka:
na srce pomlad že trka,
v burji gre čez taborišče.

TOVARIŠICE

Z nami so tovarišice,
ločijo nas plot in žice;
ko pa v sončno jutro vzpne se
njih dekliske pesmi glas,
vsak zasanjan tja zazre se,
gre spomin k dekletu v vas:
stežka je na nas
pal usodni čas.

Vse živi, brsti, poganja,
breskev v cvetju, ko da sanja;
v vas furlansko se kmetica
vrača mimo nas zvečer,
z njo škrjanec, vsaka klica
najde svoj pohlevni mir,
le za nas ga ni nikjer:
stežka je na nas
pal usodni čas.

V spanju tvoji roki speti
do ramen sta razodeti:
komu sveti njih milina,
vonj dehti od voljnih las?
Skoprnel bi od spomina,
ko srce gre k tebi v vas:
stežka je na nas
pal usodni čas.

SPET VSTAJAMO V TEMO IN NI ŠE SONCA

Spet vstajamo v temo in ni še sonca,
ko že po pet in pet se uvrstimo,
spet rahla groza naša srca stiska,
ko sredi tabora molče stojimo.

Prišle smo v snegu, stale v rezkem mrazu,
zlokobno veter nihal je svetilke,
grozeče trgal črna ogrinjala,
brez konca v noč zvene le so številke.

Potem borovje je z neba stopilo,
pred nami so noči vse bolj bledele,
potihnil veter, luči ugasnile,
na vzhodu zarje so deviško rdele.

Nad nami v sivem, predpomladnem mraku
so jate tujih ptic nebo temnile,
— kot črne vrane sredi taborišča —
vrešče se vsakokrat za gozdom skrile.

Borovci pa so stali in molčali.
Za njimi je kipelo mlado žito —
vse više, više — gnalo se je v klasje —
kot hrepenenje v solzah zla umito.

O sončna jutra! Kri je toplo plala,
z nestrpnostjo misli so iskale
na vzhod in jug, v zapadne sužnje zemlje,
strastno zaupno svobode čakale.

OBSTALO ŽITO JE IN RUMENELO

Obstalo žito je in rumenelo.
Vse niže, niže težko klasje tone.
Čigav bo kruh, ki v zrnjih se spočenja,
čigava zarja v belem dnevu tone?

Zdaj žito onstran gozda je požeto,
od severa že oster veter veje,
me pa stojimo, čakamo, stojimo,
ko črna vrana šteje, šteje, šteje.

Umreti smeš, izbriše se številka,
kot kaplja s kapljo prostor se popolni,
srce se stisne v mrzlo pest pepela,
nikdar se up noben več ne izpolni.

Gorje pa živi ti, če kdaj umanjkaš,
skrbno in točno šteta in prešteta,
kot zvrst blaga, kot kos že česar koli
prestopaš vrata tisočkrat prekleta.

Nazaj v nebo se je borovje skrilo,
željno in z rahlim strahom čakaš, čakaš,
kdaj v vetru prvi mrtvi list zapleše,
kdaj brez povratka končno odkorakaš.

PRIŠLO JE PISMO, TVOJE PISMO, MATI

Prišlo je pismo, tvoje pismo, mati,
iz daljne kakor v sen ubegle zemlje.
V besed vsakdanjih mrzlem zaporedju
nekje brez zveze droben, topel stavek:
Vse dni in vse noči le nate mislim.

O mati, name, svoje zadnje dete,
morda brez vse ljubezni že spočeto,
s tesnobo in skrbjo pričakovano,
vendar rojeno z radostjo sprejeto.

Po tvojih mislih mehka, nesposobna
za težki boj življenja, sem kot skala
postala trda, nič več me ne gane —
samo če spomnim se, da si jokala,
ti, moja mlada in pogumna mati,
ko si zaman me zadnji dan iskala,
ne morem mirna in brez solz ostati.

Ljubezni moje davno so umrle,
o njih ni grenke niti sladke misli,
le včasih bežna skrb, za vse enaka:
Kod in kako vihar vas, bratje, nosi?

Ti pa ostala si in si bolj živa
in bolj potrebna mi kot prej kdaj koli,
čeprav zdaj jaz sem, ki te bom hranila,
o mati — dete, mati — domovina,
sveta svobodnega ognjena sila.

**VSE NAŠE MISLI —
ENA SAMA MISEL**

V SPOMIN ANICI ČERNEJEVI

Vse naše misli — ena sama misel,
vseh src utripi kot en sam utrip,
vse naše želje — ena sama želja,
vsa naša čakanja na isti hip.

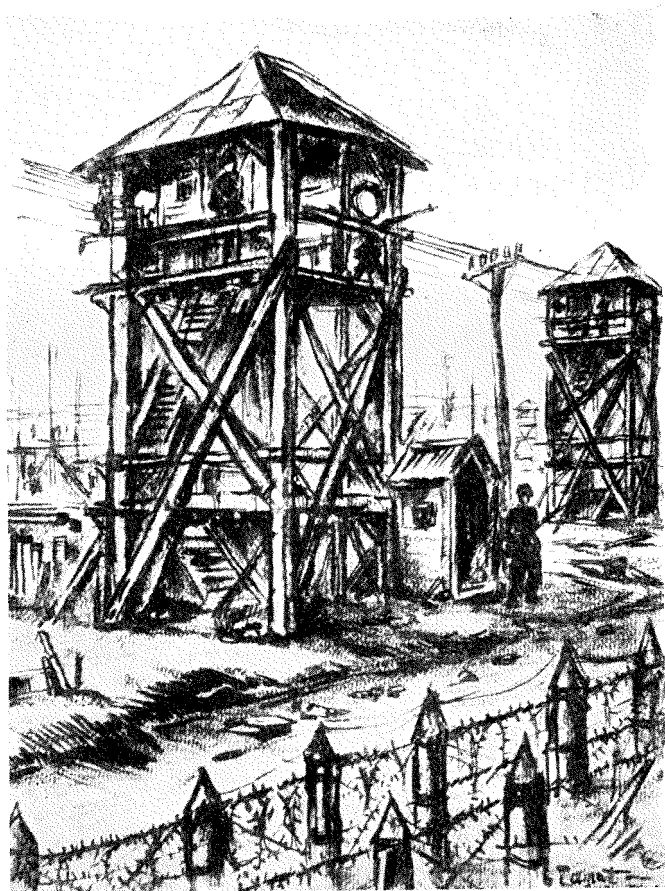
Ti pa odšla si nepotrpežljivo
iz naših trpko hrepenečih vrst,
še preden v cvet in list se je razrastel
te tuje nam pomladi slednji brst.

Vso noč se je vihar groze poslavljajal
od tvojih bedno zapuščenih rok,
s teboj se v naše grenke sanje vtapljal,
dušil molitev in tešil naš jok.

Ob poti, ki poslednjo prehodila
si v dolgi vrsti šeststotih žena,
zdaj bele breze toplo zelenijo —
prav take breze kot pri nas doma.

Še enkrat jo — prevoziš — pot robotov,
priklanjal veter veje bo v pozdrav,
ti pa vsa drobna, tiha in spokojna
ne dvigneš več se v nasmejan odzdrav.

Tam daleč zemlja rodna željno čaka
in ti morda pred nami boš doma —
naj prah tvoj drage vse srčno pozdravi,
krvnikom z grozo seže do srca!

Vlado Lamut: Stražni stolp, 1943 (Manigo), tuš

VSAKO POMLAD

Ko bi ne bilo Lucije, bi najbrž Berta ne prišla v tisto kolono. Seveda, Lucija ni temu kriva, da jo zdaj sleherno pomlad strašijo črne sence nad glavo in da ji rdeči tulipani boleče stisnejo srce. Koliko pomladi že? Šestnajst jih je prešlo. In koliko še? Vse do tistega hipa, ko ...

Da, v zimi je bilo. Cele vrste jetnic, razporejenih pri apelu na Lagerstrasse, so molče strmele v zebrasto gmoto, ki se je valjala pod udarci škornjev pobesnele esesovke. Na umazanem snegu so se poznali svetlo rdeči madeži krvi. Ko se je paznica naveličala brcanja v povaljano črtasto telo pod sabo, je ukazala Berti, da se pobere in vrne na svoje mesto. Opljuvana postava se je zravnila, z očmi poiskala prostor, ki je bil odmerjen številki 26.012 in se z rokami, spuščenimi ob žakljevinasto haljo, postavila nazaj v vrsto. Tedaj je zaslišala za svojim hrbtom:

»Meuiller mourir débout, que vivre à genoux.«

Okrenila je glavo, za njo je stala Lucija.

Lucija ni bila več mlada, ko je prišla v taborišče. Res, v pretesnih haljah, prepasanih z motvozom, z ostrizenimi lasmi, v rutah in coklah, je človek komaj presodil, v katero kategorijo in v kakšna leta bi koga uvrstil. Sicer bi pa v takšni ogromni množici teles, ko je bilo vse ena sama prerivajoča se gmota za obstanek, za mrvico boljšega prostora pri delu in kotlu,

težko izbiral in izbral. Moralo je priti samo od sebe, spontano. Tisto nekaj, kar je neizgovorjeno združevalo. Srečaš se mimogrede na poti kakor dvoje mravelj, se otiplješ in greš naprej ali pa obstaneš. In ne vpraša, odkod in ne zakaj. Veš, da je, ker ti notranji glas tako pravi.

»Klič me Multatuli,« je rekla Lucija.

Dobro, pa Multatuli! Berta vé, kdo je Multatuli, a ne vé, zakaj si je ravno ona izbrala to ime. Trpela je že res, vse so trpele. A ravno ona ni niti najmanj vzbujala videza, da trpi. S svojim širokim, upornim obrazom, s svojo zravnano držo, s korakom, ki je bil vse bolj odločen in trd od njenega. Kako dvignjeno je nosila lopato, kadar sta z Berto korakali po črnem pesku, ki je ostro škripal in jima uhajal v cokle, da ju je rezalo v umazane podplate. Berta bi ji rada bila enaka, a ni zmogla. Njo so bolele roke in morala je prekladati lopato z rame na ramo, da je vzdržala. Le v koraku ji je bila kos. Seveda, samo v začetku. Kasneje je tudi v tem zaostala.

»Poznam tvoje kraje,« je rekla Lucija, ko sta skupaj nakladali samokolnico. »S svojim tretjim možem sva predirkala skoraj pol sveta. Bil je dirkač, slaven dirkač, dokler ni zbolel. Potem sva šla v Egipt. Pa ni ozdravel. Umrli je.«

»Los,« se je zadržla paznica nadnju, ki sta za hip obstali, naslonjeni na lopato. Vselej je Lucija zajela večji kup peska in ga vrgla s takšno ihto, da je samokolnica glasno zaškripala, ko se je vsul v njeno prazno dno. Med nakladanjem je nadaljevala:

»Lepa so vaša jezera,« je rekla, »z možem sva se ustavila tamkaj.«

Iz razgovora je Berta sicer spoznala, da zamenjuje njene kraje s koroškimi, pa ji ni ugovarjala. Saj, je mislila, ko bo vojne konec, bodo tudi ti naši.

Kar na lepem se je neko jutro pojavila na strehi barake bela mačka. Čepela je na previsni lepenki in iztezala vrat za kolono, ki se je pomikala mimo. Jet-

nice so se je zveselile, kajti bila je nabrž edino živo bitje, ki je prišlo mednje brez zlih namenov.

»Raztrgali jo bodo volčjaki,« so ugotovile.

Umazana, mršava mačka, ne bela ne siva. Kakšno doživetje! Res, tudi vrane so večer za večerom preletavale taborišče in glasno vreščale. A te niso obstale. Mačka pa je prostovoljno prišla mednje in bo mogoče ostala. Ko bi vsaj!

Tudi Lucija in Berta sta jo opazili.

»Takšnih sestradanih mačk so bile polne ulice v Palermu,« je potem povzela Lucija in se z odmaknjanim pogledom zazrla predse.

»S svojim drugim možem sva živela v Italiji. Pa ne dolgo. Spoznala sem ga mimogrede, v čakalnici ordinacije. Bil je luetik. Zasmilil se mi je, trapasto! Poročila sva se, seveda, bolj iz trme in kljubovalnosti. Dokler ni ohromel. Potem nisem več vzdržala. Ni bilo mogoče.«

Nekaj časa je molčala, nato pa je s toskanskim naglasom začela:

»T'amo o pio bove...«

Carducci, je pomislila Berta in nadaljevala, ko je ona obstala.

Navadno so prihajali ponoči. Dolgo je brnelo v zraku, ko so preletavali barake in zavili v smeri proti Berlinu. Zatulile so sirene, ugasnile luči. V temi so si interniranke stiskale roke, objemale druga drugo. Znova se je porodilo upanje. Mogoče vendar...

»Škoda,« je rekla Lucija. »Takšni bombniki so gotovo zrušili grad, ki sem ga dobila od svojega prvega moža. Lep grad ob Visli, s stolpiči in mostičem, pravi srednjeveški dvorec. Morala bi videti tiste viteze v jeklenih oklepih z rapirji in meči, ki so stali v vrstah po temnih hodnikih pod starinskimi portreti prednikov. Smešno! Si predstavljaš, kako so se zamajali, ko je treščilo mednje, preden so se zrušili pod kupi ometa! Nemci so gotovo porezali gobeline in odnesli Velasqueza, Goyo, Repina... Pa kaj, vojna

je vojna!« Zamahnila je z roko in se zravнала, ko da hoče s silo odgnati težo spomina. Nato je z malce poudarjenim patosom začela:

»Jeszcze Polska nie zginęła...«

A potem se je zamislila in ves večer ni več spregovorila.

Takšni alarmi so lahko trajali kar celo noč. Zunaj pa so se komandanti in sturmführerji čutili dolžne, da se maščujejo. Maščujejo za bombardirani Berlin. Takrat je navadno nastopil v svoji vlogi Pflaum. Taboriščni pes, ki je pogнал jetnicam zono v kosti, kardarkoli se je priplazil izza vogala: majhen, v rjavih škornjih, z ošiljenim trebuhom, zabuhel in rdeč v obraz kot kak vaški oštir. In potem je izbiral. Dolgo, z naslado, strokovnjaško. Gledal je pod noge jetnicam, ki so se z dvignjenimi krili morale postaviti predenj. Tiste s flegmonami in edemi so jih skušale spustiti niže. Še počenile bi najraje.

»Höher!« se je zadrl Pflaum in že so se pisane cunje pomaknile više in pokazale kakor stope zatekle noge.

»Links, rechts,« je odbiral in s silo vlekel tiste, ki niso hotele iz vrst. In potem se je pričel ples, kakršnega je znal uprizarjati samo on.

»Dauerlauf,« je ukazal. Zdaj si je jetnica brez sramu potegnila krilo visoko nad kolena, tja do golih mlahavih beder, da bi lažje tekla. Pflaum se je po Lagerstrasse pogнал za njo, napravil dva, tri korake in sprožil. Naravnost v hrbet. Še mrtva je z obema rokama tiščala rob krila kvišku, ko se je zvrnila z obrazom na tla. Bravo, obersturmführer Pflaum! Prejel boš nova odlikovanja za svojo hrabrost!

Hladno severno nebo je zažarelo v ognjenem siju, potem ko je ugasnila zadnja zvezda na obzorju. A zebraste vrste stojijo še zmerom postrojene na apelu; le včasih se družno zamajejo, ko zgube ravnotežje, podobne morski gladini, kadar potegne veter čez njo.

Kra, kra, kra, završi nad glavami jata črnih ptic, ki v diagonali preleti mrtvaško tišino pod sabo.

Esesovke, črni kukluksklani, v pelerinah do peta, s kapucami na glavi, pa švigajo z bloki v rokah po Lagerstrasse in preštevajo. Brez konca, zmerom znova. Kamioni odvažajo napol žive okostnjake, ki se s poslednjimi močmi upirajo uničenju v plinskih pečeh. In zmerom več jih je, ki jim otekajo noge...

V deželo pa prihaja pomlad in z njo bežni spomini na daljna otroška leta, preživeta v neki davno davni preteklosti. Berti uhajajo misli na gmajno, kjer se je že stajal sneg, da se udara sveža trata pod nogami. Spomini se ji zgublajo med gabrovo mejo, v kateri so najbrž že pognali prvi popki, pod katero že sipljejo veternece svoje bele cvetne liste na polžje hišice, ki so od zime še ostale zaprte. Srce ji stisne daljni vonj po razorani mokri prsti, ki leži tam daleč nekje zapuščena onstran te tolikokrat preklete zemlje. Tu pa niti sledu zelenja, sama mrtvaška sivina vsenaokrog. Oči ji begajo po obzidju, iznad črnih streh barak, dokler se ne ustavijo na pobočju, kjer raste med postavljenimi strojnicami nekaj zakrnelih macesnov. Ti najbrž že otesajo svoje rjave zimske iglice, a so pre-daleč, da bi jih mogle jetnice zajeti v svoje dlani...

»Mogoče danes,« je šepnila Lucija, ko je Hanka delila vrste.

»Pięc, pięć, pięć,« je preštevala in porinila v stran zadnjo petorico, s katero je bila zaključena kolona. V koloni »Planierung am See« sta prišli Berta in Lucija.

Z oškrbljenimi skodelami, ki so jih jetnice krčevito stiskale k sebi, in z lopatami prek ramen, je stala kolona postrojena na Lagerstrasse in čakala. Čakala, da bo znova in znova prešteta, preden jo bodo odgnali skozi taboriščna vrata.

Po neskončnih urah stanja v dežju, ki je v drobnih kapljicah pršil iz megle, se je končno zebrasta kača pričela pomikati naprej. Črna taboriščna brozga je

snemala jetnicam z nog cokle, ki so jih sproti v naglici natikale v strahu, da ne bi zaostale. Paznice, ki so komaj zadrževale pse, saj so jim gobci kar drhteli od sle po krvi, so se drle kot obsedene. Če je katera izmed jetnic le za hip zaostala, jo je paznica z vso silo potegnila za rokav in jo porinila v vrsto s takšno ihto, da je komaj obdržala ravnotežje.

Ob izhodnih vratih so kolono znova ustavili. Iz stražarske hišice je planil močno škilav esesovec, da bo še sam preštel kolono, ki bo danes prvič prestopila vrata. Ko je bilo tudi to opravljeno, se je kot ris pogнал med dekleta, da pretiplje še to in ono, če morda ne nosi s sabo skritega v nedrjih kaj več kot svoje izsušene prsi.

Nad železnim obokom vrat je stal napis:

ARBEIT MACHT FREI!

Lucija je pocukala Berto za rokav, pokazala z glavo kvišku in se zaničljivo nasmehnila...

A zunaj je bila pomlad. Pomlad v svojih pastelnih barvah, ki je vznemirila zebrasto kačo, da se je pričela še bolj opotekati, ker jo je vonj po vlažni zemlji omamljal in opajal veter, ki je pihal od jezera. Udrte oči so požirale svet, ki se je zanje znova porajal. Za njimi so ostali črni dimniki krematorijev: podoba uničenja se je spreminjala v porajajoče se življenje.

Pridušen šepet jetnic je preglášal enakomeren ropot cokel po asfaltu. Jetnico, ki se je uročeno zastrmela v stran, je paznica s takšno silo dregnila v koščen bok, da ji je menažka zdrknila z rok in se z glasnim ropotom zakotalila v obcestni jarek. Oči vseh so ji sledile, a nobena se je ni upala pobrati.

Na poti so dospeli do esesovskih vil, ki jih je že dolgo pred njimi zgradila baukolona, katero pa so zdaj že požrle večne peči.

Tedaj je ukazala paznica:

»Singen!«

Tiste, ki so bile v njeni neposredni bližini, so intonirale:

»Rot sind die Ro-o-o-sen, eh' sie verblühn...«

Okna so zaškripala in na njih so se prikazali zaspani obrazi esesovskih žena, ki so z navitki v laseh porogljivo zrle na klavrno procesijo prisiljene radosti.

A pesem ni šla jetnicam iz ust. Ko so utihnile, se je paznica znova zadrla:

»Singen!«

In spet se je čulo plaho, vse bolj pojemajoče:

»Rot sind die Ro-o-o-sen, eh' sie verblühn...«

Na križišču so morale jetnice zaviti na levo. Valovi jezera so butali ob breg in močili cokle, da se je ob vsakem koraku pocedila iz njih blatna brozga.

Dospeli so do gospodarskih poslopij, ki so spadala pod taboriščno upravo. Mukanje krav in vonj po konjskem gnoju, ki je prihajal iz odprtih hlevov, je znova prevzel jetnice, ki so se šele zdaj prav zavedle, da obstaja na svetu še nekaj razen smrti in ponižanja, nekaj, pa čeprav še tako neznatnega, kar so nekoč, v neki davni preteklosti, imenovala življenje...

Prvo je zlomilo Lucijo. Ves čas ni odmaknila pogleda od hlevskih vrat in se je ozirala nazaj še takrat, ko je kolona že davno krenila mimo. Dve debeli solzi sta se ji potočili prek lic.

Berta je skušala razbrati njene misli.

»Škoda,« je rekla, »škoda. Bolje bi bilo, da bi ostali...«

A Lucija ji ni odgovorila.

Sonce je predrlo oblake in posijalo na ogromna polja cvetočih tulipanov, ki so žareli v krvavo rdečem ognju. Med gredicami so v nepreglednih vrstah klečale belolase ženice in ruvale plevel. Oblečene so bile v sive halje z lilastimi našivki na rokah, da bi se razlikovale od tistih, ki so bile politične. To so bile pri-

padnice raznih verskih sekt, ki so v taborišču uživale nekakšne »privilegije«.

Pokrajina je postajala vse bolj peščena. Ko je kolona dospela do Siemensovih barak, ki so jih pravkar prepleskali s svežim katranom, so jo ob položenih tračnicah, na katerih so stali pripravljeni prazni železni vagončki, sprejeli esesovci, ki so že čakali nanjo. Kapo je ukazal odložiti skodele, preden je odpeljal jetnice pod peščen hrib ob obali jezera. Skrotovičeni borovci, ki so se za svoj obstoj borili v komaj za ped debeli zemlji nad nasipom, so kot kače moleli v zrak svoje osušene korenine.

Jetnice so morale razkopavati hrib in zvoziti pesek na drugo stran obale.

»Los!« se je zadrլ kapo in že je vojska lopat zdrknila z ramen.

Toda glej! Ves nasip je bil enakomerno preluknjan s tisočerimi luknjicami kakor ogromno rešeto. Jetnice, ki svoj živi dan še niso videle kaj takega, so za hip obstrmele, oprte na lopate.

»Los,« se je zadrլ kapo in že so se ostrine lopat zasadile v pesek, ki se je kot rumen slap sesul z brega. Tedaj se je kot ploha vsula iz luknjic jata črnih ptičic, na tisoče malih, lastavičkam podobnih ptičic, podgrivk, ki so glasno cvrkutale in preplašene begale nad glavami jetnic. Še nekaj zamahov, in že so se med peskom zakotalila drobna bela jajčeca, na stotine belih drobnih jajčec, ki so se razbijala ob lopatah in se s peskom spajala v sluzaste rumene kepe. Med slapovi peska so se trkljala na lopate, jetnice so se sklanjale, da bi jih obvarovale, toda preveč jih je bilo... Ptičke pa so vse bolj razburjene švigale, glasno cvrkutale in se kot strele spuščale niže, zmerom niže, da bi zaustavile blazno početje. Ko so spoznale, da ženske ne odnehajo, se je črna jata zagnala mednje, da bi zaustavila lopate, ki so jim razdirale gnezda.

Jetnicam, ki so se znašle v črnem oblaku, je zastal dih. Zavest strašne krivde jim je hromila roke. Kako naj se upro? Se bo v zvereh v SS uniformah zganilo srce? Se bodo usmilili preplašenih ptičic in jetnice odgnali drugam na delo?

Cvrkutanje podgrivk je postajalo bolj in bolj hrupno. Zaletavale so se, spuščale med jetnice, krožile nad jajčki, ki so drsela po lopatah — začel se je boj na življenje in smrt...

»Weiter,« se je zadrl kapo, ki se je v družbi paznic polteno krohotal. Sladostrastno je vzpodbujal pse, ki so poskakovali in hlastali po zraku, da bi zgrabili ptičko, ki se je spustila prenizko.

Na pesek z razbitimi jajčki so kapljale solze jetnic. Ranjena srca so prosila odpuščanja.

»Schneller!« je priganjala paznica, da bi ustregla moškim v njihovi perverzni zabavi.

A ptičke niso ločile uniform. Zanje so bili vsi ljudje. Človeka ni bilo...

Z mrakom je bil peščeni hrib zravnan z zemljo. Nad krajem, kjer so še pred zoro gnezstile, so še zmemrom krožile ptičke, le manj jih je bilo. Zdaj so utihnile. Vagončki, ki so jim Poljakinje rekle »lorke«, so spet stali prazni, pripravljeni za jutrišnji dan. Na drugem koncu jezera je zrasla nova gora nagrmanega peska.

Poražena od pošastnega doživetja dneva, je stala kolona, pripravljena za odhod. Jetnice, z menažkami pod pazduho in z lopatami prek ramen, so odsotno strmele predse, otopele za vse, kar jih je obdajalo. Vedele so, da zanje ne bo minila nobena pomlad več brez teh grozo vzbujajočih črnih senc nad glavo, brez te strašne, čivkajoče obtožbe.

Paznica, ki je opazila moreče vzdušje, je ukazala:

»Singen!«

In iz strtih grl je komaj zaznavno prihajala pesem, ki jo je preglašal ropot cokel:

»Rot sind die Ro-o-o-sen, eh' sie verblühn...«

To je bilo pomladi, štiriinštiridesetega leta. Šestnajst jih je minilo od takrat. In vsako pomlad cvetó rdeči tulipani in gnezdijo podgrivke.

PLANTAŽA

Plantaža je bila eno najlepših imen, kar jih je bilo zvezano z zaposlitvijo ljudi v taborišču. Obdelovanje zemlje, setev, gojitev rastlin, pospravljanje plodov — to so opravki, ki utegnejo biti tudi človeku v najtežjih okoliščinah v uteho. Toda svečeniki uničevanja in smrti so znali tudi iz prijetnega dela napraviti muko. Človek v taborišču je bil slabši od predmeta brez cene, ki ga lahko vsak čas zavržeš — saj je bilo v narodih, ki so se hunskega kopitu stavili po robu, brez konca in kraja ljudi, pripravljenih, da se bore in žrtvujejo za svobodo, in vsej tej neskončni množici je bil Hitler namenil žico nemškega raja in smrt. Vse delo se je opravljalo z rokami, s trošenjem človeške sile, ki sta jo hranili voda in repa. Več kot šestdeset hektarov zemlje so jetniki pomlad za pomladjo prekopavali z lopatami, človek je vozil težko natovorjene parizarje, človek je vlekel cementni valjar po mladih grudah. Sonce in dež sta neusmiljeno lila na nas, oblečene v progaste jetniške uniforme iz papirja ali v cape pomorjenih Židov, grenke kaplje so padale s čela, kapi so kričali na nas. Toda do mreže je bilo vendar nekaj prostora okrog človeka, nebo se je pelo od obzorja do obzorja, pljuča so dihala zrak in v ogonih je poganjal regrat, ki si ga lahko izpulil v skrivni minuti, da ga na bloku okvasiš s kapljo umet-

nega kisa in si prirediš kraljevsko večerjo, ki je vanjo z zavidanjem strmelo sto gladnih oči.

V teh letih strahote je človek imel na prebitek prilike, da se do dna razgovori sam s seboj, da razmisli o poslednjih rečeh, in ko se je tako od blizu srečaval s smrtjo, mu je nazadnje ni bilo niti malo mar. Misel na smrt nam ni več jemala miru. Z lahko-to smo zavrgli vsak bridek spomin, veseli smo bili, da naše stopinje še šume v pesku na poti in v travi na ledini, ki jo je bilo treba pripraviti za setev. Rajši nismo razmišljali o tem, kod šumi ta korak. Še zadnjo pomlad, ko so v Wildparku kopali ledino za saditev krompirja, je Rogler, kapo gradbene komande, ko pes prežal na udarce sleherne lopate — iz strahu, da ne zadene na katero izmed trupel, zagrebenih plitko pod vrhnjo plastjo. Zemlja, ki smo hodili po nji, je bila nekoč močvirje, ki so tisoči in tisoči nemških komunistov, Židov, Poljakov, Rusov in drugih ljudi iz Evrope in z Balkana položili svoja trupla vanj, da ga pomagajo izsušiti, da na zapuščenih barskih pašnikih razrahljajo grede, ki se je na njih razbohotilo na tisoče vrst zdravilnih in strupenih rož in zelišč — rož in zelišč, ki so jim listi in cvetovi črpali sokove iz blede človeške sokrvice in rdeče krvi. Ne vem, ali je bila samo legenda ali je bilo resnično izročilo, da je prst na plantaži, ki je v nekaj letih zrasla iz močvirja, znesena z vseh koncev sveta, do kamor je seglo kopito Hitlerjevih krdel. Poljaki so trdili, da je tudi zemlja z njihovih ravnin, ki je nasadom dajala tako bujno rast. Plantaža je v resnici od grede do grede menjavala barvo, krhkost in sočnost prsti in rodila je, rodila, čeprav smo več kleli vanjo, kakor obračali grude na nji. Bila je to prekleta, a vse je kazalo, da tudi začarana zemlja.

In kakor zemlja se je zdelo začarano dahavsko nebo. Sonce se je v svojih sferah čudežno poigravalo z vsemi barvami, ki si jih more izmisliti razbrzdana umetniška fantazija, kadar je vzhajalo, kadar se je

vzpenjalo v zenit in je v dolgih jetniških popoldnevih počasi, po polžje počasi lezlo v zaton. Veter, ki je padal od Alp, je z juga še v globokem poletju prinašal hlad in mraz, da se je dež v ozračju zgoščal v sodro in sneg. In oblaki — čudoviti oblaki, ki so se v njih prelivali vsi mavrični prameni sončne luči, da so jih prihajali loviti na platno mladi slikarji iz daljnih dežel. Bilo je lepo, občudovano to nebo, a bilo je lepo samo kakor hladno lepi obraz mlade esesovske vdove, ki je menila, da mora z mržnjo do človeka maščevati smrt moža, ki je padel kot ropar in morilec, bilo je kamenito kakor srce poveljnika taborišča.

Onkraj mreže, ki nas je ločila od širjave tako imenovane svobode, so se daleč daleč pod obronke predalpskih gričevij raztezali volhki, zeleni pašniki in košenine. V poletnih dnevih so po močvirnih travnikih za kosci hitele mlade grabljice, bavarska dekleta v velikih, širokokrajnih slamnikih, ki so se jim dolge kite usipale na rame izpod njih. In kadar so starejše ženice, pobožne, a strahovane od težkega škornja, ki jih je tiščal k tlom, po stezi prišle mimo, so na tihem pomolile očenaš za nas. Prav do smrekovih gozdov, ki so temni zastirali obzorje proti Schleissheimu in Münchnu, so iz alpske strani rade prihajale v goste trume srn, se plašno ozirale v mrežo, ki nas je ločevala od njih, in bežale iskat paše drugam. Divji zajci so mnogokrat z daljnega polja zašli v naše grede, jate močvirnih galebov so kričale nad nami, pribe, prepelice, jerebice so prhutaje odfrfotavale iz razorov, kadar se je približal človek, škrjančki so od jutra do večera žvrgoleli pod nebom. V toplih poletnih dneh, praznikih ljubezni, so na samotnih njivah ptice pletle svoja gnezda. Niso mogle slutiti, kdo biva tod, in so svoje najdražje zaupale varstvu zelenja in cvetočih barv. A ko smo pod jesen prihajali žet in se je ostrina naših srpov bližala svetišču njihovega obstanka, so matere z blaznimi kriki prhutale nad nami in nas rotile, da prizanesemo zarodu. Toda moritev je nekaj

strašnega — meč, ki ga je rabelj vihtel nad ljudmi, je polagoma prešel vanje — in delavci na plantaži so stikali za gnezdi ko psi. Želi smo timijan, to čudežno rastlino, ki po cerkvah daje vonj najsvetejšemu. Iz temnega zelenila njive pred nami je prhnila priba v zrak in obupno vekaje v širokih lokih zaokrožila nad nami. Njena zaskrbljenost je izdala gnezdo z mladiči, ki smo v hitrih zamahih želi proti njemu. A vodja naše skupine, delavec iz Lodza, komunist, je šel, na njivi zraven odlomil ribezljevo vejo in jo zasadil kraj gnezda v opomin, da ga moramo s svojimi srpi obiti, da moramo pribjemu domu pustiti prostora. Po risje je gledalo nekaj parov oči, toda želi smo mimo, otoček timijanovega grmičja je ostal sredi strnišča, mladim v zavetje. In ribezljeva veja je bedela nad gnezdом, kakor naš prapor — prapor človeka, ki morda nima mnogo pravic, ima pa vsaj pravico do življenja.

Bujna je bila rast, glasno, veselo je bilo življenje v naravi okrog nas, a to življenje je kipelo iz tisočernih smrti pod rušo. Prejšnja leta so na plantaži ubijali, kakor po vseh dahavskih komandah. Ko je v ravnem jutru kolona izmučenih, izstradanih težakov skozi vrata taborišča odhajala na delo, so esesovci in kapi imeli točne ukaze poveljstva s seboj, koliko življenj naj pade ta dan. In potem so jih ubijali po malem od jutra do noči, med delom — esesovci s streli in kopiti pušk, kapi s kamnom in kijem. Ko se je opoldne kolona vračala z dela, so živi nosili mrtve in polmrtve s seboj, a pred obzidjem taborišča so jih odlagali ob cesti, da počakajo njihovega povratka. Cesta je bila odprta javnemu prometu — tako se je ta pomor brez sramu in brez spotike vršil pred očmi vsega nemškega sveta. Ko so se vračali od obeda, so delavci pobite tovariše vnovič naložili na pleča ter jih odnesli na njive in grede nazaj. Niti mrtev ni suženj smel prekiniti svojega delovnika. Sleherni večer je trupla žrl krematorij.

Rogler, kapo gradbene komande, je bil človek posebne sorte. Ves v težkih, nerodnih sklepih, krivonog, roke je rad držal v hlačnih žepih, da so mu komolci štrleli daleč od bokov, oči povešene k tlom, cigareta v režečih se ustih. Še kadar je stal med ljudmi, je okrog njega zevala samota. Malo se je govorilo o njem, samo to smo vedeli, da je ubijal, pa da se je zakrknil vase, le od časa do časa je iz njega bruhtil blazen bes. Ne pomnim, da bi ga bil kdaj videl z Raschem, kapom prve ledine, njegovim pajdašem iz preteklih dni. Kapo Rasch — bil je menda nekakšen strojnik z Dunaja — je bil na videz povsem drugačen človek. Lep, vitek mož pri petdesetih, pod bujnimi črnimi lasmi pravilen, lep obraz s slokim nosom — Poljaki so ga bili krstili za Araba. Bil je eden najstarejših kapov na plantaži in njegovo ime so najbednejši iz evropskih narodov gotovo raznesli na vse štiri strani sveta, da ga vetru dopovedo, da ga poznim pokolenjem zapišejo v svarilo in opomin. Še predlanskim je kapo Rasch ubijal, kamor je stopil, še lani je bil, še zadnjo pomlad je kričal na ljudi. Zdaj gre vojna h koncu, nemške horde se razbite vlečejo domov in tudi kapo Rasch se je umaknil vase. Ne da več glasu od sebe, kakor senca se vleče med gredami visoke papeževe sveče, v križu zlomljen od revmatizma, da leze v dve gube. Človeška vest je premajhna, da bi mogla podržati tehtnico za Raschev zločin — revmatizem mu je lahko upognil hrbet. Takole se vleče po plantaži, ne upa si v bolnico, v revir — tam so stari španski borci za strežaje in prežijo, kdaj jim takšnale težka riba, kakor je Rasch, pade v roke, da ji na tihem zavijejo vrat. Vlači se med gredami, s tinkturami, ki mu jih prinašajo njegovi stari komplici, na skrivaj drgne razbolele sklepe, drgne in maže — toda zločina, ki se kakor nevidna senca plazi za njim, ki se mu je zažrl v sklepe in telo, ne more izbrisati: na tejle plantaži, med temile gredami, pod temle nebom, pod pesmijo tehle škrjančkov je kapo

Rasch po naročilu svojih fašističnih gospodarjev ubil tristo ljudi, tristo nedolžnih, preganjanih, nebranjanih ljudi. Zdaj se vleče med gredami, stokrat bolj preklet od zemlje same — zakaj zemlja je popila kri in z njo pognojila rast, v kapu Raschu pa vest ne more poravnati računa, samo revmatizem je v dve gube zlomil njegovo telo.

In kadar gre mimo, se tristo živih ljudi, ki še delajo pod njim na plantaži, obrne stran in vsak zase tiho prekolne njegovo ime. Tiha kletev — to je zadnje orožje, ki jim je za električno žico taborišča ostalo v rokah, toda onstran mreže, tam izza obzorja, tamkaj od vzhoda, se že razliva prvi smehljaj svobode — od tamkaj prihaja veliki obračun.

Vito Globočnik: Cene Vipotnik, 1943 (Padova), tuš

UPORNI ROD

PA NE BOMO JEDLE

Herta je prijemala majhne, neizgotovljene aparate, si jih polagala v naročje, privijala matice, da vijaki ne bi izpadali, in jih spet oddajala na svetli, pločevinasti tekoči trak, ki je po večini stal. Delala je hlastno. Za hip se je ozrla na veliko uro, ki je bila pritrjena na zadnji steni dvorane. Z zadovoljstvom je sprejela na znanje brnenje ure, ki je presekalo tiho ozračje. Bila je sposobna napraviti mnogo več, kot so zahtevali.

Kazalec na uri se je premaknil. Nihče ni niti za las pohitel. Marusja, ki je sedela ob traku pred Hertom, se ni prav nič razburjala zaradi aparatov, ki so se kopičili pred njo.

»Delaj!« je rekla Herta na glas. »Ali misliš, da bom delala še zate?« Marusja se je zdrznila. Že spet priganja Herta k delu, kot da bi šlo za njeno tovarno. Prestopila se je, položila suhe, dolge dlani na ozko mizico pred seboj in se ozrla okrog sebe. Na drugem koncu dvorane je stala Julika, paznica, in se nagibala k Albertu, ki je postal mojster šele zdaj, ko je izurjenih moči primanjkovalo na vsakem koraku. Razgovarjala sta se in se smejala. Vse za njenim hrbtom so že izkoristile priliko. Skoraj nihče ni delal.

»Kaj tebi mar!« se je obrnila Marusja k Herti. »Le čemu se ženeš? Jaz se že ne bom!« Hertom je to razstogotilo. Vstala je. Njene oči so sovražno pobliskavale.

»Še predobro vam gre!« se je drla, da jo je slišala vsa vrsta. »Jaz bi vam pokazala! Delo ima in se ga ne loti!« je kričala zmeraj bolj hreščeče skozi brez-zoba usta.

Vse naokrog so se zganile. Star mojster, ki se je vozil vsak dan z železnico do tovarne, je pustil delo, pomaknil očala na konec nosu in se zagledal v Herto in druga dekleta.

Marjanca, ki je sedela ob zgornjem koncu tekočega traku, je vstala in odkorakala naglih korakov proti Herti. Stopila je tik do nje in ji rekla odločno, strupeno, z notranjim srdom: »Dovolj je tega! Če se tebi toliko mudi, delaj! Druge pusti! Me bomo delale, kolikor bo nam všeč, razumi! Ne delaj nam sramote! Sicer te spodimo iz bloka!«

Mojster si je pomaknil očala pred oči, vzel povečevalno steklo in nadaljeval z delom. Delal je vzdržema, počasi, uro za uro, ves dan in ne tako kakor Herta, ki se je zaletela in spet ustavila.

»Nič ne hiti!« je rekla Marjanca Marusji. »Le kdo ima pravico, priganjati nas!«

Takrat je prišel iz drugega oddelka ober. Za trenutek je obstal na vratih. Samo za hip je pogledal po delavnicah in že so se spet vse ženske začele ukvarjati s svojim poslom. Sklonjene glave v belih rutah in mir, ki je v trenutku preplaval dvorano, je pričal, da se je vse spet pomirilo in se vrnilo k delu.

Brž ko je zagledala Marjanca obrovo suho, izmozgano, sloko postavo, se je obrnila in odšla mimo žensk s težkimi, ropotajočimi coklami do svojega prostora. Sedla je na stol, dvignila aparat, ki je stal na svetlem traku, in pričela vrtati tjavdan, samo toliko, da bi se ober ne mogel spotikati obnjo.

Marusja in Herta in vse druge so prijele za delo in gledale izpod čela, kam bo ober nameril svoj korak.

Čez čas je spet odšel. Ves oddelek si je oddahnil. Še nemški mojstri so se sprostili. Bilo je vendar tako

nezaslišano zoprno, da je bilo toliko nadzorstva nad vsakim korakom, nad vsako besedo. Stari dedek, ki je delal pri Marjančini skupini, ni mogel nikoli doumeti smisla vsega tega pritiska. Vedel je, da delajo vse te ženske z odporom, z nevoljo, z željo, čim manj napraviti in čim več pokvariti. Zavedal se je, da so le redke take, kot je Herta, ki delajo s polnimi močmi, in nikoli se ni mogel znebiti vtisa, da je Herta in da so vse take ženske izobčene iz družbe poštenih in odkritih kaznjenk.

Presedel se je na stolu, se ozrl naokrog po prostoru in ker ni bilo nikogar blizu, se je nagnil do Marjance in jo vprašal z mirnim, pritajenim, toplim glasom:

»Pa ta Herta, ali je tudi ona iz vaših krajev?«

»Da,« je odgovorila Marjanca in njene svetle oči so se zaiskrile. »Iz naših krajev je, ampak Nemka in ni politična.«

»Tako, tako!« Zdaj je bolje razumel.

Na drugi strani dvorane, onkraj steklenega plota, ki so ga pred kratkim postavili, da bi z vsemi tehničnimi izboljšavami zvišali proizvodnjo, je hodila Julika od mize do mize in preiskovala. Za njenim hrbtom je bilo nezaslišano mnogo tekanja, razgovarjanja in skrivanja.

»Preiskava!«

»Julika preiskuje!«

Vse so se zganile. Meta, ki je imela polno zapiskov v miznici, je gledala nestrpno v Juliko, ki je metala vse, kar je našla, iz predalov na tla. Drla se je surovo in prostaško. Razjarjeno se je obračala do deklet.

»Čigavo je to?« S palcem in kazalcem je dvignila brisačo, ki je ležala v predalu. Nihče se ni javil.

»Čigavo je?« je zahtevala vedno glasneje in njen glas je postajal vedno bolj razdražen. Meta je vedela. Javila se bo ali Paši ali Hanka in potem bo šlo vse svojo neizprosno pot. Sklonila se je k predalu, ga odprla in segla s tresočimi se rokami po zapiske. Sun-

koma jih je zgrabila, odpela nerodno, progasto obleko na prsih in skrila zapiske v nedrje. Nato si je mukoma zapela gumbе, kajti prsti so se ji še vedno tresli. Vzravнала se je, pogledala prek sobe, da ni morda Julika s svojimi jastrebjimi očmi česa zapazila. Črne, okrogle zenice so ji izstopile in prek lica ji je zaplala temna rdečica. Vzela je v roke aparat, toda zdaj bi niti z največjim naporom ne mogla ničesar napraviti. V sencih ji je nabijalo, živci so bili napeti kot strune.

»Ne veste,« je kričala Julika in njene mehke, sanjave oči so postale na mah surove in srepe, »ne veste, da ne smete nositi v tovarno ničesar razen skledе in žlice«!

Manja, drobna Ukrajinka, ki je imela mlad, toda izžet in starikav obraz, je stala boječe pred njo. Roke so ji obvisеle ob telesu negibno kot svinec. Blede, neizrazite ustnice so se ji od notranjega drgeta neprestano pregibale. »Zebe me na poti v tovarno in iz tovarne,« je rekla z boječim glasom, ki je tuje sekal mrzlo tišino.

»Zebe vas? Zebe!« se je rogala Julika. »Ubogati je treba! Ničesar ne smete imeti pri sebi, si razumela?«

Za trenutek se je zdelo, da se je pomirila. Potem je iznenada dvignila roko in vešče, brez vsakega napa, udarila Manjo na desno lice. Manja je dvignila majhne, koščene roke in si jih položila na obraz, toda Juliko je to šele prav razjezilo.

Meta je sedela še vedno kot pribita. Slišala je hreščeči, hlipajoči Manjin jok, ki je dražil vsak živec posebej. Nato se je zazrla skozi zaprašena, bog vedi kdaj poslednjič umita okna. Zunaj je snežilo v velikih kosmih. Nebo je bilo nizko, sivo, težko. Kostanj na vrtu pred tovarno je štrlel zapuščeno v nebo. Črne, gole veje so lovile redke snežinke.

Manja je sedla na svoj prostor. Julika ji je vzela edino brisačo, ki ji je rabila za brisanje, za gretje in

še za podzglavnik ponoči. Drugim bi seveda takale brisača nič ne pomenila. Na primer Blanki, Čehinji, ki dobiva z doma, da se lahko toplo obleče, da se lahko naje, da ni njena kri tako slaba kakor Manjina, ki živi leto in dan ob tej vodi, ki hodi leto in dan v raztrgani platneni srajci, v raztrganih flanelastih hlačah. Herta je morala skriti svileni srajco, ki ji jo je prinesel mojster. Stlačila si jo je v hlačnico in potem mirno čakala na preiskavo. Doma, na bloku si bo srajco razrezala in si iz nje napravila ruto, kajti svojo staro bo kvečjemu še enkrat lahko oprala.

Delo je počivalo. Vse so nestrpno pričakovale, kaj se bo še zgodilo. Julika se je razgledovala po dvorani. Izenada je stopila naglih korakov k Bronji, skromni Poljakinji, ki je sedela vedno bogu vdano na svojem mestu in ponižno opravljala delo, ki so ji ga odmerili. Bronja se je vznemirila, Julikine oči so merile vanjo. Le kaj je naredila? V breznadnem strahu se je skrotovičila. Ustnice so se ji na pol razprle.

Julika je stopila trdno pred njo, se ustavila in se ji zazrla v rjave, temne, krotke oči.

»Že neštetokrat vam je bilo povedano, da se morate česati popolnoma gladko.«

»Škarje!« je zavpila oblastno in se obrnila. Skočila je k mizi, vzela škarje in stopila k Bronji. Bronja se je komaj zavedela. Zjutraj, preden so začeli z delom, si je skrbno počesala lase, samo toliko, da bi ne bila samo številka v težkih, lesenih cokljah, v progasti obleki in z belo ruto na glavi. Vzdrhtela je. Julika se je pripodila do nje s širokim koraki, ji potegnila belo, platneno ruto z glave, zagrabila velik šop las in ga odrezala.

»Le češite se! Ali ne veste, da nimate pravice do lepote? Zapeljevale bi radi v teh oblekah, v teh nogavicah!«

Hreščeče, odurno se je zasmejala. Bronja je zopet sedla k svojemu delu, si zavezala ruto in stisnila drobne, ozke ustnice. Delati ni mogla. Toda iz oči ji

ni kanila niti ena sama solza. Naslonila se je na mizo in gledala z izbuljenimi očmi predse v visoko, sivo steno.

Albert, ki je bil prikupen fant, svetlih, modrih oči in lepih, valovitih las, se je ozrl v Juliko in ta trenutek mu je bilo čudno pri duši.

Hlad stene je Juliko pomiril. Za danes je bilo dovolj. Rdečica, ki ji je še plala v polnih, okroglih licih in globoko, sunkovito dihanje je pričalo, da se še ni popolnoma pomirila. Svetle oči so ji še vedno plamtele. Nosnice so bile še vedno razprte. Stopila je k Albertu.

»Pojdi! Samo za hip!«

Odšla sta drug za drugim. Za njima je spet nastajalo življenje. Ženske so si oddahnile. Nemara, da se je za danes končalo. Prostor je oživel in tišina se je razblinila. Brnenje električne ure, ki bi moralo vzpodbujati k delu, ni nikogar razburjalo. Ober in Podlasica sta hodila iz oddelka v oddelok, pregledovala in učila. In vendar je bilo vse zastoj. Z največjimi naporoma sta dosegla komaj malenkostne uspehe.

Ober se je za hip naslonil na prazno polico, ki je bila prislonjena k steni. Čeprav še ni bilo poldne, čeprav ni skoraj še ničesar opravil, je bil že utrujen. Globoko je dihal. Ko bi vsaj ti Nemci hoteli delati, kakor se spodobi. Čeprav dela do polnoči in se ob jutrih prebuja nenaspan in nikoli spočit, ne zmore sam vsega. Kakor koli se trudi, dela vendar ne more spraviti v tek, ne more mu dati tiste višine in vsebine, ki bi mu jo hotel dati. Da so kaznjenke malomarne in da mora na vsakem koraku voditi boj proti njihovi zavestni trmi ali proti njihovi nesposobnosti, je razumljivo. Vse nekaj drugega pa je, če niti svojih ne more prisiliti, da bi delali tako, kakor dela on: z razumom, s telesnim naporom, z ognjem, s strastjo. Vsi ti mojstri se pri vsej obilici dela vlačijo kot meglice in vendar delajo tako, da jim ne more ničesar očitati. Izjema je samo Haveland, ki je v gibanju že vse od pr-

vega časa in ki ne more prenašati strahovitega propada proizvodnje. Toda kaj bi Haveland, ki je bil svoje dni kovač, ki je že star in ne zmore več kakor dober obrtnik! Potrebni bi bili ljudje, ki bi vlili vsem tem neštetim ženskam, ki mu pri vsakem koraku križajo pot, voljo do dela, voljo do sodelovanja pri tem ogromnem naporu vseh sil. Zazrl se je skozi okno, čez hiše, čez strme, rdeče strehe, naprej do golega mrtvega griča na obzorju. Samo za trenutek se je prepustil malodušnemu razpoloženju, potem se je zdrznil. Zavedel se je svojih dolžnosti in s trdim korakom odšel pregledovat strojčke, ki so se snoči vrnili. Odprl je široke zaboje in se zastrmel v aparate, ki jih je pred dnevi s toliko ljubeznijo vlagal. Takrat je bil še poln zavesti dobro izvršenega dela, zdaj pa je slonel nad odprtimi zaboji, pregledoval napake in postalo mu je jasno, da ne bo mogel z vsemi paznicami, z vsem pritiskom, ki ga izvajajo, z vsemi mojstri, ki sede brez volje za mizami, nikoli nič opraviti. Pri vsakem najmanjšem delu — ko mažejo osi z oljem in spet takrat, ko čistijo ležaje in drobne svinčene kroglice z bencinom, bi moral biti sam poleg. Tu pa naleti na vsakem koraku na razdiralno delo vseh teh neštetih žensk, ki so jih prignali iz vse širne Evrope in ki jim je samo na tem, da bi čim več pokvarile in čim manj naredile.

Herta je odprla predal in potegnila iz njega rjavo lepenko. Vzela je škarje in prirezala nekaj majhnih kuponov. Potem je skrivoma napisala nanje nekaj s peresnikom, tako da so bili enaki kuponom, ki so jih dobivale za kosilo. Zdaj ni marala več za aparate, ki so se kopicili pred njo. Če bo pri volji, bo lahko opravila vse delo v pičle pol ure. Nato je vstala in odhitela mimo starega, zgrbljenega mojstra, mimo Manje in Paše in Marusje, mimo vseh teh žensk, ki so jo sovražile, ki bi jo bile utopile v žlici vode, ki bi jo bile zadavile ob prvi priložnosti. Vstopila je v prvi oddelek, kjer so bila vrata vedno odprta na stežaj in je s ka-

menitega hodnika pihal mrzel, leden zrak. Spreletel jo je mraz. Tanke, brezbarvne ustnice so ji posinele. Droben srh ji je šel po golih nogah, po hrbtenici, vse do tilnika. Stopila je k Michele, k stari Francozinji z izbuljenimi očmi, ki se je ob vsaki priliki hvalila, kakšna gospa da je bila doma. Imela je trgovino s kožuhovino in je pripravljala plašče gospem ministrov in bankirjev.

»Hočete?« ji je Herta pokazala kupon. »Dobite lahko dvojno kosilo.«

Pogledala jo je lokavo in se široko zasmejala.

Michele je bila svoj čas v Parizu gospa, toda zdaj je živela že tako strašno dolgo v tem peklu! Tako dolgo je že, kar je odpadlo z njenih ramen vse bogastvo, vse dostojanstvo, odkar je tako strašansko lačna od jutra do večera, odkar prezeba, da se ji srce od časa do časa stiska v pekoči bolečini.

»Kaj hočeš?« je vprašala pritajeno in njene napete oči so za znamenje še bolj izstopile.

»Kruha! Tretjino kruha!«

Michele je segla v predal, kjer je hranila še zadnji košček kruha, ki ga je prejšnji večer dobila.

Herta ji je dala kupon.

»Samo da me ne izdate!« je še rekla Herta in odšla.

Michele je bila zadovoljna. Vedno nestrpneje je pričakovala uro obeda. Zmeraj več si je obetala od kosila. Iz pokritih kotlov, ki so stali v kotu, je prihajal vonj po belem, kuhanem zelju. Dveh obrokov se bo vendar najedla! Herta je odbrzela še k drugim, največ k Francozinjam in Belgijkam. Marlene, ki je bila doma iz muzikalne družine in ki je zdaj že drugo leto strašno težko prenašala lakoto, je vzkliknila nepotrpežljivo: »Daj mi kupon! Dam ti kruha! Količkor hočeš, samo da se najem!«

Delo je vse od prvega dneva, odkar je prišla v Nemčijo, v taborišče, ni zanimalo. Delala je, kot da bi sanjala. Govorila ni skoraj z nikomer. Predajala se je spominom in sledila melodijam, ki so se ji trgale

med delom iz srca, v trenutkih, ko se je zazrla v neštivilne tovarišice iz vseh strani sveta in ko se je zagledala v mlade breze, ki so osamele stale na tovarniškem dvorišču. Toda vedno bolj trdovratno je lakota terjala svoje. Svetlo sive, poševne oči so se ji poglobile in lične kosti so ji začele trdo izstopati. Zvečer, ko se je umivala, je je bilo groza same sebe. Vendar se mora rešiti pogina lakote, mora še prek tega trpljenja, mora domov, mora priti do klavirja, mora igrati in se predajati stvariteljski moči glasbe.

Herta se je zadovoljno vrnila na svoj prostor. Odprla je predal, položila vanj kruh, ki si ga je nabrala in pričela počasi gristi. Sama bi nikoli ne zamenjala kruha za to vodeno, neslano in nezabeljeno juho. Grizla je kruh in zadovoljno gledala v neštete ženske, ki si niso znale in ki si niso hotele pomagati.

Herta je bila doma iz Kočevja. Toda takrat, ko se je vsa družina preselila na Štajersko, se je ona odpovedala tem pravicam. Bila je navajena živeti zmeraj brez posebnih naporov, brez dela, brez urejenega življenja. Zmeraj si je znala na kakršen koli način pomagati. V začetku, ko je bila še mlada in sveža, je šlo gladko in dobro. Potem je že precej ostarela, ustnice so se ji povesele, okoli oči so se ji začele nabirati gube, toda kljub temu ni obupala. Čeprav ni bila ne lepa, ne mlada, ne sveža, se je prav v tem času marsičesa naučila. V ljubljanskih zakotnih ulicah je stopila do kakšnega moškega, ki se je brez volje potepal naokrog, in se mu prislinila, da se je ni mogel otresti. Ko so jo pripeljali v zapor, se ni prav nič razburjala. »Zdaj gre tako na zimo,« je rekla preudarno, »nič škode ne bo, če bom nekaj časa na toplem!«

V taborišču se je takoj znašla. Že od prvega trenutka ji je bilo jasno, da ne bo mogla nikoli v isto vrsto z drugimi, s političnimi. Zato si tudi vse od prvega trenutka ni niti najmanj prizadevala. Herti ni bil zapor to, kar je bil drugim, Marjanci in Mancini in Pepci. Herti je bila ječa dom. Živela je vedno mimo

postave in vsake toliko časa jo je zaneslo v zapor. Vse druge se zaporu niso mogle nikoli priučiti, vedno so terjale svoje in se upirale vsem in vsakomur. Herta pa je prvi čas samo opazovala, kako in kaj se pravi zdaj živeti, potem pa je že videla razpoke, skozi katere si bo lahko pomagala na boljše.

Ura se je proti poldnevu pomikala zmeraj počasneje. Julike in Alberta še ni bilo nazaj. Podlasica, ki je nadomeščal obra, ni mogel ukrotiti žensk. Stopical je po oddelkih. Komaj je pomiril ženske pred seboj, že je za njim z nezadržno silo žuborelo naprej. Ozrl se je po paznici. Ni je bilo. Ozrl se je za Albertom in tudi njega ni bilo. Ali se to pravi opravljati službo? S hreščečim glasom je zakričal :

»Mir! Tiho! Delajte!«

Za hip je vse utihnilo, toda takoj nato je završalo z novo silo v prvem oddelku, potem v drugem in potem še v zadnjem. Nestrpna jeza mu je pognala rdečico v prihuljeni, nežni obraz. Kot podlasica je stekel mimo miz, v globino dvorane in na hodnik.

»Po Juliko je šel,« je rekla Marjanca Hanki, ki je sedela že kdo ve koliko časa, ne da bi se pritaknila dela.

»Nič ne de. Skoraj bo obed!«

Po dvorani je vršalo dalje. Od devetih naprej se je glad na novo obudil in potem ni več nehal terjati svojega. Vedno bolj je dvigal glavo, zmeraj bolj trdovratno je votlil želodec in meglil misli. V razgovoru se je vsaj za hip pozabilo na glad, na uboštvo, na preganjanje in zapostavljanje. Manja je pripovedovala z vnemo, z navdušenjem, kako so kuhali doma boršč, koliko mesa so deli vanj, kako so ga jedli, kolikor so si ga poželeli.

»In vareniki! Brž ko pridem domov, si jih naredim!« je zatrjevala Manja in oči so se ji iskrile.

Zofka pa, ki je bila še mlada kot brstje in lačna naprej in naprej, od jutra do večera in od ure do

ure in do slehernega trenutka, se ni mogla več zadržati.

»Da bi se še enkrat najedla žgancev in mleka, takšnih, kakršne skuhamo pri nas doma na Pohorju,« je pravila Marjanci in njen bledični, prozorni obraz je na novo oživel.

Takrat je prišla s hodnika ali z druge tovarne, kdo ve od kod, Julika. Vstopila je v prvi oddelek, namignila dvema izstradanima ženskama in rekla:

»Kotle sem! Obed!«

»Obed!« Stopila je na podboje vrat in zaklicala v prostor.

V trenutku so ženske s silo navalile. Vzele so sklede, ki so jih imele pri nogah ali so bile obešene na policah in se sunkoma zapodile proti izhodu. Ozka pot, ki je vodila po dvorani do hodnika, se je v hipu zatrpala. Michele je takoj vstala in se z močnimi komolci prerinila v ospredje. Bilo je vendar jasno. Michele mora biti med prvimi!

»Red! Red!« je kričala paznica in mahala z zajemalko. »Drugače ne dobite ničesar! Tiho! Zahtevam tišino!«

Ženske so se uvrstile z veliko težavo. Michele je stala med prvimi. Zadaž za njo in za drugimi, ki so stale v vrsti, se je trlo žensk. Vsaka si je skušala pridobiti boljši položaj. Vsaka je hotela priti prej na vrsto. Za mizo sta obsedeli samo Blanka in Pepička, ki se jima nikamor ni mudilo. Te hrane tako in tako nista jedli.

»Michele je oddala najprej ponarejeni kupon. Herta je stala ob strani in pobirala listke. Michele se je ustavila za hip pred paznico in stekla nato s polno skledo do svoje mize. Dala jo je v naročje in jedla naglo, hlastno, da si je oparila usta. Gledala je v vrsto. Kmalu za njo je prišla Marlena in še in še. Morala je hiteti. Pred koncem mora še enkrat v vrsto. Dolga, nepregledna kača se je vila proti kotlu. Potem so

ženske posedle in ta čas je preplaval dvorano spo-kojen mir, zadovoljstvo lačnega, ki jé.

Mojstri so si s težavo utirali pot skozi gnečo.

»Prostor! Prostor!« so vpili in ženske so se le ne-rade umikale.

Michele in Marlene sta jedli hitro, neučakano. Bi-lo je, kot da bi padalo v brezno brez dna. Nestrpno sta se ozirali v vrsto, ki se je še vedno vila pred njima. Stekli sta do vode, splahnili skledi in se znova uvr-stili med čakajoče.

Na Francozinje in Belgijke se je Herta lahko za-nesla. Vedela je, da je ne bodo izdale, da so ji kljub vsemu hvaležne za usluge, ki jim jih je naredila. Z Ukrajinkami, Rusinjami in tudi s Poljakinjami si je bila bolj navzkriž. Njim ne bi zaupala in zakaj bi končno tudi ne pomagala Francozinjam in Belgijkam, ko vendar vsakdo vidi, da so največje reve, da po večini ne bodo vzdržale niti do pomladi.

Pepička je poklicala Manjo in ji dala kosilo, ki ga sama ni jedla, ker je dobivala dovolj priboljškov od doma. Zofka pa, ki je nestrpno pričakovala, od kod bo dobila dodatek, se je resnično razveselila, ko jo je poklicala Jarka in ji dala juho in še kos prepečenca. Nežna, mehka lica so ji zardela, svetle, rjave oči so se ji zasmejale, vzela je skledo in prepečenec in od-hitela k svoji mizi. Seveda, če poje dve skledi juhe, zaleže vsaj za kanček, drugače pa skoraj ni vredno, da bi se človek lotil jedi.

Potem ko je Herta pobrala vse kupone in so stale sestradane ženske še pri odprtem kotlu z dodatkom, ki bi jim po vsej pravici pritikal, je Julika vrgla za-jemalko nazaj v kotel, sedla na mizo, razkoračila oškornjene noge in rekla Herti:

»Kupone! Da jih preštajemo!«

Herta je samo za trenutek vztrepetala. Tanke, ble-de obrvi nad sivimi očmi so se za spoznanje dvignile, roka ji je rahlo zadrhtela. Potem je stopila trdo k paznici, njene oči so pričale o odločnosti in trdnosti.

Segla je z roko po kupone in jih dala paznici v naročje.

»Dodatek,« je rekla stara, sestradana ženska. »Bog ve, koliko časa že nisem dobila nobenega dodatka!«

»Dodatek!« je rekla drobna, majcena Poljakinja, ki je delala v Marjančini skupini in ki se je že od trinajstega leta potikala po taboriščih.

»Dodatek!«

»Nobenega dodatka ne dobite!« je rekla Julika, ko je preštela kupone, z železno doslednostjo. »Goljufajte! Pomislite, mene hočete goljufati!«

Herta je stala še zmeraj tik nje. Hladno, srepo je gledala paznici v lica.

»Kako da ste nabrali več kuponov, kot je žensk?« je vprašala paznica rezko.

»Ne vem,« je odgovorila mirno in trdo, »jaz jih sama pobiram!«

»Dobro! Dokler se ne javijo tiste, ki so vzele kosilo po dvakrat, ne dobi nobena dodatka!«

Toda Julika tudi sicer ni delila dodatka skoraj nikoli.

»Dodatek!« je zaklicala še enkrat Micika, ki so jo pripeljali v Nemčijo iz Dravske doline in ki že ni mogla več strpeti od tolike nezaslišane in neizbežne lakote.

Julika je skočila z mize, pokrila skoraj še polni kotel in zavpila:

»Ondesite ga v pritličje!«

Ženske so se odmaknile. Odšla je drobna Poljakinja, odšla je Micika, razgubile so se vse, ki so stale in pričakovale dodatka. Julika je nestrpno hodila po dvorani. Hodila je zmeraj bolj na drobno, prsi so se ji od razburjenja tresle, mahoma se je ustavila, se obrnila in stopila na sredo dvorane.

»Če se ne javijo tiste, ki so goljufale, ne dobi jutri ves oddelek kosila! Ničesar ne dobite! Zapomnite si, ničesar!«

Ženske so otrdele in onemele. Herta je odhitela naglih, prihuljenih korakov na svoj prostor. Sedla je k mizi, odprla predal in začela jesti kruh, ki ji je še ostal. Kako da je Julika štela kupone, ko Herta vendar že toliko časa goljufa na isti način in je še nihče ni odkril! Grizla je kruh, toda čeprav je bila lačna, se ji je zatikal v goltancu. Gubice pri očeh so ji vztrepetavale in očesne veke so se ji neprestano spuščale čez zenice. Sedela je na svojem prostoru in bila od sile nataktnjena. Danes ni hotela popravljati cokel, niti se ni hotela razgovarjati z mojstrom, ki je pospravljaj opoldansko malico. Druge so bile zbegane.

»Da jutri ne bomo dobile kosila!« se je razburjala Marjanca. »Naj pa naredi red! Za to je ona odgovorna, ne me!«

»Javijo naj se! Javijo!« je terjala Jerca, delavka, ki je bila vedno vajena poštenih računov.

»Jutri brez kosila!«

»Ne bomo brez kosila,« je rekla Jerca odločno. »Pa delale ne bomo!«

Ta dan niso ženske niti krpale nogavic niti niso šivale perila in tudi učiti se nobeni ni dalo. Meta, ki se je po navadi vsako opoldne česa učila, si svojih zapiskov ni privlekla niti na dan.

Simone, Michele in druge in tretje, ki se jih je vsa stvar v živo tikala, so postale nestrpne. Jed jim je obležala v želodcu kot svinec. Šle so mimo Herte in se domenile. Ničesar ne bodo povedale. Čemu bi se same izdajale! Mar je Julika že kdaj sicer razdelila dodatek? Kar redki so bili taki svetki.

Popoldne je bilo vzdušje zelo napeto. Julika je neprestano hodila po tovarni in jim gledala pod prste. Morale so delati nezadržema in tudi pogovarjati se ni bilo mogoče. Ves čas je prevevalo tovarno nezaupanje. Kaj, če jim res ne bo dala kosila? Kaj, če se res ne bodo javile tiste, ki so krive? Da, Julika je bila vsa vražja! Ober se je prav zato potrudil, da jo je pridobil za svoj oddelek, zato da bi z njeno pomočjo

ukrotil ženske, ki jih sam ni mogel. Julika je že od-
vzemala hrano po drugih delavnicah, Julika je spo-
sobna vsega, vsega! Droben drget groze in strahu
pred lakoto jih je prevzemal.

»Dobro! Pa ne bomo delale!« je rastel upor v vseh,
v Zosji, v drobnem dekletcu, in v Miciki, postarani
kmečki služkinji, ki se še nikoli ni upirala.

Zvečer, ko so se v dvorani že davno svetile jarke
električne luči in je bila zunaj taka tema, da bi jo
lahko rezal, se je postavila Julika k vratom in pre-
gledovala drugo za drugo, ko so odhajale, da se na
dvorišču uvrste po pet in pet za pot na blok, za pot v
taborišče. Znova so ženske vzdrrhtele. Vsaka, pa prav
vsaka izmed njih je imela kakšen greh na sebi. Nego-
tovo so stopale mimo paznice. Od časa do časa si je
kakšno izbrala, jo potegnila iz vrste in jo pregledala.

Marusji je vzela brisačo, ki jo je nosila pod pazdu-
ho in Ženji je vzela dve umivalne potrebščine. Meta
je šla z nervoznim drgetom po dvorani. Nemara da
je ne bo poklicala, je pomislila in široke, polne ustnice
so se ji napolnile s svežo, temno krvjo. Nagnila se
je za spoznanje naprej, da bi ničesar ne opazila. Noge
so se ji zapletale in pred izbuljenimi očmi se ji je
zazibala rahla meglica. Čemu bi se bala, si je dopo-
vedovala. Še mučenje je vzdržala. Zdaj pa se je lo-
teva ta čudna, zoprna slabost!

»Iz vrste!«

Julika jo je potegnila za rokav in jo postavila na
stran.

Meti je kri burno zaplala. Z vedno večjo silo se ji
je zaganjala v sence. Z večšo kretnjo ji je Julika se-
gla v nedrje in izvlekla zapiske. Meti so roke mrtvo
omahnile. Ta hip je izginila megla izpred oči.

»Tako! Ne veste, da ne smete ničesar pisati!«

Plosko jo je udarila v lice. Meta se je opotekla.
Julika se je zmeraj bolj razburjala. Zmeraj bolj so jo
srbele dlani. Obtipavala jo je dalje. Začutila je nekaj
trdega.

Ženske, ki so sledile Meti, so komaj vrgle nanjo pogled in hitele naprej na hodnik, v temno, mrzlo zimsko noč.

»Slecite se!« ji je ukazala prostaško in jo tepla z dlanjo po obrazu.

Meta se je sključila. Ves strah, od katerega je bila obsedena že prav ves dan, je izginil. Začutila se je močno. Gotovo, da jo lahko zmelje, kakor je zmlela Julika že marsikatero, kakor na priliko v oddelku »Lange«, kjer je zbila staro Poljakinjo, ki si je priborila v taborišču že polno pravic, skoraj do smrti. Nič zato! Zdaj ji je postalo čelo prosto, svobodno. Strah, ki ji je padel z ramen, ji je razvezal roke, da so zopet oživele. Slači se in mojstri jo gledajo. Ni je sram, če njih ni! Če bi mogla, bi zmlela vse, prav vse! Če bi mogla, bi stopila Juliki, tej kači, za vrat in bi jo pobila do smrti!

Julika je zmagoslavno odvezala majhen ključ s hlač.

»Jo vidite? Mojstru ga je ukradla!«

»Ne!« je zavpila mojstrom razprtih nosnic:

»Takšne so! Tatice! Ničvrednice! Smeti!«

Potem se je znova obrnila do Mete, ki je stala ble-da, razmršenih las, toda toplih, vedrih oči. Stisnila je dlani v pesti in jo začela biti pod oči, v brado, v sence, v nedrje. Iz nosu se ji je pocedila kri in pod očmi so se pojavile podplutbe. Julika se je zasopihala in se razkoračila. Roke so ji trudno omahnile. Lovila je sapo in mahoma občutila utrujenost. Meta se je spet vzravnala. Z nakaženim obrazom, toda s smrtnim prezirom je gledala v Juliko, v obra, v Podlasico in Havelanda.

»Pojdi! Zdaj pojdi!« ji je rekla Julika.

Njen glas je še zmeraj drgetal od razburjenja.

Meta je pobrala hlače, ki so ji obležale pri nogah, jih stisnila v pesti in odšla s trdim korakom po stopnicah. Zdaj je šele začutila, da je slednja njena mišica razbolena, da je zbita do zadnjih možnosti.

Na slabo razsvetljenem dvorišču ji je trdi, zimski zrak ohladil in oživil čelo. Drobne, mrzle snežinke so ji padale na razbolene veke, na modrikasta senca. Noč je bila mrzla, gosta, nepredirna. Na nebu ni bilo niti enega odbleska zvezd.

Drugo jutro se je razpoloženje še bolj zaostriilo. Julika je še vedno natančno nadzirala. Meta je sedela stisnjena v dve gubi, ne da bi se premaknila. Ober je bil z redom, ki ga je Julika ustvarila, zadovoljen. Spočetka tudi on ni bil za to, da bi ravnali z ženskami kakor s čredo, kakor s tolpo. Zdaj pa je z vsakim dnem bolj uvideval, da drugače ne gre. Strah, edino strah jih je lahko še držal na vajetih.

Julika je že v zgodnjih urah razglasila: »Ker se krivke niso javile, boste čutile posledice vse! Naj bo: dobile boste pol obroka! Pol obroka! Kot pribito!«

Videlo se bo, kdo bo koga spravil v kozji rog. Tudi ober se je strinjal s tem. Edino lakota jih bo strla, edino lakota je še sposobna, da jih prisili k ponižnosti, k skromnosti in pridnosti.

Jerca je vstala s svojega prostora in šla z aparatom v roki k Marjanci.

»Ne vzamemo, pol obroka ne vzamemo! Raje nič!«

»Dobro, jaz obvestim Poljakinje in Rusinje, ti Čehinje in vse druge!« je rekla pritajeno Marjanca, medtem ko je vrtala luknjo v aparat.

Nato so šle na delo. Julika je za nekaj časa izginila na zimsko predpoldansko sonce pred tovarno in tako je bilo več možnosti za obveščanje. Vanda, Čehinja, ki je bila debela od samih paketov in ki tako rekoč še nikoli ni jedla taborske hrane, se je zbala.

»Mislim, da bi bilo boljše potrpeti. Nemci so močni. Lahko se maščujejo.«

»Bolje je, da se upremo zdaj, kot da bi nam vsak drugi dan odtegovali hrano,« je rekla ježno Jerca.

Hanka je hitro obvestila Poljakinje in ker je znala dobro francoski, tudi Francozinje. Madame Louise se

je sprva preplašila. Izpustila je iz rok pinceto in usnjeno krpo ter začudeno vprašala: »Toda, ali bodo vse?«

»Vse! Se razume,« je rekla Hanka. »Vse ali nič! Vse, potem bo uspeh!«

»Dobro,« je rekla madame Louise, »jaz bom naredila, kakor bo naredila večina.«

Katja pa, ki je imela največ besede pri sovjetskih ženskah, je rekla Marjanci samozavestno in prepričevalno: »Za nas se ne bojte! Me bomo vzdržale, čeprav smo sestradane. Pazite na Francozinje in Belgijke! Kdo ve, kako se bodo one držale?«

»Nihče po obed!«

»Preprečiti moramo, da nam ne bodo samovoljno prikrajševali še te hrane, ki nam pripada!« je pravila Marjanca sosedom Slovenkam in Rusinjam.

»Ničesar nisem še jedla, pa ne grem, ne, ne grem.« je zatrjevala komaj petnajstletna Ukrajinka. Dekleta so hodila iz prostora v prostor, od mize do mize. Potihoma, kradoma so se dogovarjale:

»Ko bo poklicala h kosilu, ne vstani nobena! Nobena! Pazite na svoje sosede!«

Malka, ki je bila še dokaj dobra delavka, je šla k obru, da se pritoži. Moral bi vendar uvideti, da ni krivda na strani kaznjenk, da nosi vso odgovornost za nered samo paznica, ki ima tudi vso oblast, da izpelje, kar hoče.

»Take kazni vendar ne moremo sprejeti! Odtrovati hrano! Saj razumete, potem tudi delati ne moremo.«

Ober je ostal trd in negiben. Malkine oble oči so zastonj terjale razumevanje.

»Ne morem vam pomagati!«

»Kako da ne!« je vzkliknila Malka. »Vi ste vendar tudi oblast!«

»Poiščite krivce in ne boste kaznovane. Tako in tako niste več za nobeno kazen dostopne. Samo lakota, samo lako...«

Ko se je Malka vrnila, je kocka dokončno padla. Potrebni so bili še zadnji napor, da prepričajo še poslednje omahljivke, da se je treba upreti takim nesramnim kaznim.

Čas je hitro potekal, glad se je zmeraj močnejše oglašal. Bilo je vendar jasno, da juha, ki so jo dobile za večerjo, ni mogla potolažiti lakote niti za noč. Toda vendar! Treba je bilo ostati trden, odporen, treba je bilo dokazati, da ne morejo in ne smejo početi z njimi vse, kar se jim zljubi.

Ko je minilo predpoldne, ni vstala niti ena s svojega prostora. Jerca se je nestrpno ozirala po dvorani. Danes so mojstri, ki so odhajali h kosilu, imeli prosto pot. Obru, ki je bil vaje, da je vsako opoldne bilo mnogo hrušča in trušča, je postalo mahoma čudno in tesno pri srcu. Na vratih se je obrnil in pogledal po tovarni. Stotina žensk je sedela na svojih mestih in nobeni se ni dalo, da bi se dvignila. Nič zato, je pomislil ober, se bodo že vdale. Pa še kako se bodo vdale lakoti.

Paznica je stopila na podboj prve sobe in jasno in razločno zavpila:

»Pol obroka! Pridite!«

Nihče se ni zganil. Kot da ne bi slišale, kot da ne bi bilo lakote.

Potem je stopila na podboj drugih vrat.

»Pridite, kosilo!«

Mrtva tišina je gluho odgovorila.

»Obed! Obed!« je zavpila še tretjič.

Ženske so otrdele. Jasno je, da vsem ne more nič, toda lahko bi se zgodilo, da bi se zaletela v katero koli in jo zbila do smrti, tako kot zna Julika!

Paznica je sovražno pogledala okrog sebe. Živčno se je prestopila in čez čas, morda čez minuto, morda čez dve, se je proti pričakovanju spačeno, zlobno zasmejala.

»Prav,« je rekla, »odnesite kotle!«

Ženske, ki so bile strahotno lačne, so še zmeraj upale, da si bo premislila. Micika, ki se ji je meglilo pred očmi, je hotela prositi za pol obroka.

Takrat je dvignila Julika desnico in rezko, hreščeče sovražno zakričala: »Odnosite, sem vam rekla! Takoj!«

Miciki je obstala beseda na jeziku. Ženske so se sklonile in odnesle polne, težke kotle nazaj v pritličje. Nešteto poželjivih oči jih je spremljalo. Toda za kar so se odločile, so izpolnile, zdaj ni bilo več poti nazaj.

Julika ni proti pričakovanju ničesar storila. Sedla je na stol in strupeno motrila ženske okoli sebe. Čutila je neskončen prezir do vseh teh neznatnih mravljincev, ki se skušajo upirati. Upirati se lakoti, upirati se njej, Juliki, njej, paznici, ki je zdrobila že marsikateri vrat, upirati se nemški državi! Naslonila je glavo na naslonjalo stola in priprla oči. Pred zenicami se ji je zgostila koprena, ki jo je vedno prepreгла, preden je izgubila zavest, preden je izgubila nadzorstvo nad seboj.

Hanka je veselo dejala Kriši:

»Pa nam je vendar uspelo!«

»Uspelo! Popolnoma uspelo!« je rekla Jerca, ki je še vedno budno nadzirala dvorano.

Marusja, tiho in skromno dekle, ki bi ji nihče ne pripisoval borbenosti, je dvignilo cel val nerazpoloženosti.

»Pa še delale ne bomo! Brez hrane pa že ne!«

Potem je šlo od ust do ust, od ženske do ženske:

»Ne delati! Ne delati!«

Takrat so se dvignile tri Belgijke in odšle proti izhodu. Ustavile so se pred paznico in začele prositi za polovični obrok kosila.

»Kaj pa je tam?« je vprašala Marusja.

Vsa tovarna je oživila. Ženske so vstale in ogorčeno gledale v prvo sobo, da bi videle tiste, ki so za pol obroka kršile enotnost.

»Prosijo, prosijo! Jih vidiš! Pa so v taborišču komaj pol leta! In kaj naj bi rekle potem me? Me, ki tičimo tu že tretje leto in se dan za dnem borimo z lakoto!«

»Vidiš!« je rekla Marjanca Bernadette, Belgijki, učiteljici in materi: »Vaše so stavkokazi! Belgijke!«

Bernadette se je dvignila, pogledala prek šipe in ko je videla svoje tri, ki niso prej v življenju nikoli okusile ničesar hudega, se je razjezila. Stopila je izza stolčka in odhitela med vrstami. Od vsepovsod ji je udarjalo na ušesa:

»Belgijke!«

»Belgijke!«

Stopila je odločno prednje in jim rekla v valonščini:

»Sramota! Osramotile ste Belgijke pred vsem svetom. Mar mislite, da me nismo lačne?!«

Ivonne, ki je bila vedno tako preprosta in krotka, je pogledala z začudenimi očmi, obstala z žlico in se zastrmela v Bernadette. Ni bilo prav, da so se odločile za ta korak!

Bernadette se je hotela obrniti in oditi, toda takrat jo je pozvala Julika.

»Nazaj! Sem!« je vpila. Potem se je obrnila k Belgijkam in jih blagohotno vprašala: »Kaj vam je rekla?«

Za trenutek je ves prostor preplavila težka tišina. Julika se je obrnila čisto določno k postarni gospe, ki je imela doma tovarno blaga. Vzpodbudno ji je rekla: »Kar povejte!«

Postarna gospa se je zganila in se opogumila. Povedala je po nemško, kar jim je bila zalučala Bernadette.

Bernadette ni kazalo zbežati. Obstala je trdno na svojem mestu in se tudi ni ganila, ko se je zapodila Julika vanjo, ko jo je bila s sproščenim srdom: z dlanmi, s pestmi, s pletenim bičem, v lica, v ramena, po životu. »To ste mi torej hujskači! Hujskači!«

Z novo silo se je zagnala v Bernadette. Ženske so okamnele. Toda Bernadette je stala kot junakinja, kot živa vest vsem izprijenim pred paznico. Potem se je Julika utrudila, sesedla se je na stol in obšlo jo je čudno malodušje. Bolj ko se je razburjala, bolj ko je gnjavila ljudi in jih tolkla, manj uspeha je imela. Z naporom vseh sil stre eno glavo, toda vsem drugim ne more do živega. Nikoli ne bo dobojevala tega trdega in težkega boja.

Bernadette je stala visoko vzravnana. Niti ena sama solza ji ni kanila iz očesa. Po ušesih ji je šumelo in v sencih ji je nabijalo, toda vendar: oprala je sramoto Belgije, preprečila je, da bi se pojavili še drugi stavkokazi.

»Naj nam dajo jesti, pa bomo delale!« so se ženske pregovarjale z mojstri, ki so jih silili k delu.

Ko se je vrnil ober v tovarno in sprevidel, da tudi glad žensk ni zlomil, je bil ves razkačen.

Zaradi takega očitnega upora je bilo povsod, tako pri kaznjenkah kakor pri Nemcih mnogo razpravljanja. Prišel je majhen, debelušen inženir v beli halji, ki so mu rekale Rusinje zaradi nežnih, rdečih lic »Jabločko«. Hodil je nestrpno po oddelku in prigovarjal: »Delajte, sicer bo slabo za vas!«

Potem se je primajal še ravnatelj, debelušen, trebušast mož, ki je prišel samo ob posebnih primerih. Ko je pregledal položaj, je odločil:

»Hrane vam ne bodo več odtegovali, toda delati morate!«

Vse je prevzelo odkrito zadovoljstvo. Dobile so zaščeno. Jerca se ni mogla zadržati, da ne bi rekla Vandí, Čehinji, ki se je tako zelo bala nemške moči: »Pa smo uspele, ali ne? Kam pa bi prišle me, ki nimamo paketov, če bi nam vsak drugi dan odvzemali hrano!«

Stara Belgijka, ki je strašno težko prenašala lakoto, se je odločila, da odkrije karte in da razgali Herto in vse druge.

Herta je bila ves ta čas od sile ponižna. Čepela je pri svoji mizi in se ni nikamor ganila. Nad nikomer se ni repenčila. Bilo je, kot da je ni pri hiši. Ko jo je Julika trdo prijela in ji dokazala, da je goljufala, se je takoj vdala in priznala.

»Kako ste mogli tako ravnati?« je rekla Julika.

»Za kruh,« je odgovorila skesano, zbito Herta.

»Prav ji je!« so govorile ženske po tovarni. »Taka podrepnica! Naj jih skupi!«

»Herta jih že ne bo skupila! Herta je za obra preveč dragocena,« je rekla Jerca Zofki, ki je sedela poleg nje.

Zasliševanje je marsikaj razkrilo. Pri vsem je bilo udeleženo precej žensk, toda glavno krivdo je nesporno nosila Herta, ki je izkoristila nemško zaupanje.

»Herta mora proč!« je zahtevala Julika. »Zaradi ugleda naše oblasti!«

»Herte ne dam,« je trdo pribil ober. »Herta je moja najboljša moč. Herta mora ostati v oddelku.«

Po ženskah je huda kri zmeraj bolj vrela. Zaradi tele izprijene in poniglave Herte so morale biti vse brez izjeme, sto žensk in več, brez kosila. Zdaj pa, ko je krivda očitna, se ober izmika in jo ščiti.

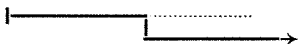
Zvečer, ko so se lačne opotekale proti domu, proti taborišču, se je vsem na novo nakopičila jeza. Za pregrajo so se razkropile. Noč je bila temna, samo tu in tam je svetila drobna, bleda zvezda. Mraz je bil oster, da je pela stopinja. Na poti proti bloku so Herti prekrižale pot. Manja je prišla od zadaj in ji izpodnesla noge. Potem so se zgrnile krog nje, Micika in Marusja in Zosja in Hanka. Vrgle so jo na tla in bile po njej.

»Nehajte! Saj ne bom več! Nikoli več!« je tarnala Herta in po licih so ji tekle vroče, strahopetne solze.

»Tako!« je rekla Manja. »Zdaj je pravici zadoščeno! Če nas boš drugič še tožila, če nas boš drugič še goljufala, če nas boš še priganjala k delu, te ubijemo! Razumeš? Ubijemo!«

NOČNA IZMENA

Brž ko so rov zacementirali, so mu doličili novo smer. Pravzaprav je ostala stara smer, samo da je šla kake tri metre desno od zasipa. Tam, kjer se je zasip začel, so namreč izkopali tri metre pravokotno na staro smer, nato pa so jo ubrali vzporedno z zasipom naravnost proti koruzi. Tako so se izognili drogu in razmajanim plastem okrog droga. Dušan je vnovič narisal novo smer in se ogreval zanjo. »Tak je naš rovček kakor strela,« je rekel.

Smer in cilj pa sta po drugem ovinku ostala ista: še kaki trije metri pod žico, dva pod sentinelo, dvajset čez travnik med uto in stolpom in — nazadnje — kakih petnajst metrov v varnem zavetju koruze. O ti metri, dolgočasni in odrešujoči! Vse so povezali z njimi: up in obup, razigranost in žalost. »Čim več metrov! Čim dalj v koruzo,« je ponavljal Dušan. Vedel je, da rova ne bodo mogli odpreti brez šuma in da bo vsak meter, vsaka nova brazda kakor okop med njimi in stražo.

Teleskop je zdaj stekel, kakor da nikdar ni poznal ne krize ne ovir. Metre so drobili kar mimogrede. Kakor da bi hoteli pristoriti zamujeno in prehiteti svoje lastne načrte. Saj se jim je pa tudi res mudilo.

Prehiteti so morali Vicedominija, Cantalupa, Normana, Komarja in Glavača. Pravkar je prišel nov transport internirancev iz Ljubljane. Povedali so, da so Ajdovca ustrelili kot talca... Glavač se je po svojem želodčnem intermezzu vrnil iz ambulante, Komarja je bilo povsod dovolj. In napovedovali so povratek Normana...

Odkar sta s Štefanom zasula rov, Ljubo ni bil več v teleskopu. Intendanca ga je vsega zaposlila. Čim daljši je bil rov, tem več je požiral vrvi, vrvce, dek, deščice, panjot, antipaste in sadja. Janez in drugi so mu nosili vse mogoče iz paketov, ki so jih dobivali od doma. Vse so mu prinašali sami, dasi so se jim od gladu šibile noge in tresle roke. Bilo jim je jasno, da stvari niso zanj in da mu jih drugi tudi dajejo, četudi še vedno niso vedeli, za kaj jih potrebuje. Vpraševati pa niso hoteli. Ljubo jim je navadno vzel kako konservo in prepečenec, ostalo pa jim je vračal.

Nekega večera šepne Dušan Ljubu: »Greš v rov? V nočni izmeni bi delal!«

Pol ure nato je Polo spustil Ljuba v klet.

Ko se plazi proti jašku, trči na dnevno izmeno, ki se vrača z dela. Vse je kakor pri pravih rudarjih, samo jamščarice jim še manjkajo. V temi ne razloči nikogar. Ko mu pa nekdo šepne: »O, Ljubo!« spozna Črta po glasu.

»Dvakrat so jih pregnali apeli, pa so le presegli normo za dve deki. Dvainštirideset dek so izkopal,« mu pove Dušan, ki ga čaka pri jašku.

»V koliko izmenah delamo?«

»V treh. Črtova, Štefanova in moja.«

»Kaj bom delal jaz?«

»Kretnik.«

»To je vse?«

»Vse.«

Dušan je šepetaje pripovedoval Ljubu, da spočetka niso mislili na kretnika, toda pokazalo se je, da drugače ne gre. Na okljukih so se stene močno kru-

šile, ker so se vrvi drgnile obnje. Včasih so se tudi pretrgale. Signali pa se na razdaljo iz jaška mimo ovinkov do konice rova niso več čutili.

Dušan je sédel na rob jaška. Z rokama je objel skrčeno koleno, ki ga je stiskal k sebi. Druga noga mu je bingljala v jamo. Ljubo se mu je približal in ga nehote posnemal v drži. Molčala sta. Vse naokrog je bila tema in tišina. Tema je bila v kleti podnevi in ponoči, tišina pa jo je zajela zdaj, ko so zgoraj polegli in se ni nihče več drznil, da bi brezbrizno štokljaj po baraki. Samo kdaj pa kdaj je kdo suho zakašljaj. Sem s polja pa je prihajalo petje čričkov. Bila je topla poletna noč.

Pred njima so se ustavile tri postave: Gato, Vojo in Peter.

»Tako. Ekipa je popolna,« zašepeče Dušan in se dvigne.

Ljubo se splazi v rov in ustavi na okljukih. Uredi si vrvce: dve sta proti izhodu, dve pa v notranjost proti Gatu. Pretipa stene na okljukih. Sam je. Dušan je ostal pri jašku. Še pesem čričkov je zamrla. Samo od nekod daleč sliši zdaj pa zdaj rahle šume: Gato se je zagrizel v grušč. »Spet je stari Gato — medved. Kot da mu ni bilo nič!« mrmra Ljubo in se odplazi dalje proti njemu. Vedno teže diha. Zadušiti ga hoče. Spomni se Dušanovega nasveta: ustavi se, stisne k tlom in nekaj časa popolnoma miruje. Zazdi se mu, da je spet več zraka. »Le kako Gato vzdrži tam globlje? In še dela!« Prižge vžigalico, ki pa takoj ugasne. Ni prepiha, zraka, kisika. »Dolg je že rovček, mnogo so napravili... o svoboda!« Vrne se na okljuke. Rahli trzaji Gatove vrvce; potegne, vleče, Gatova polna deka je pri njem. Vešče in skrbno, kakor mati spečega otroka, jo zvleče na drugi ravni tir. Priklopi novo vrvco na kavelj in da znak Petru...

Tako gre deka za deko. »Vlečeš, sprejemaš, prekladaš, preklopiš kavlje in spet čakaš!« Delo je leno. Prevzame ga. Med čakanjem pa mu misli uhajajo k

Ajdovcu. Prijatelja sta bila. Ljubo ga je postavil za stražarja, mu dajal direktive, ga ozmerjal, če ni kaj prav napravil in hlastno poslušal njegova poročila. Včasih ga je Ajdovec vprašal za svet, on pa mu je rekel: tako in tako. Ajdovec je samo prikimal in Ljubo je vedel, da bo naslednji dan že vse napravljeno. Vsak dan sta imela razgovor ... zdaj pa ga ni več. »Štefanu ni tako hudo za Ajdovcem. Komaj da ga je poznal. Vedel je, da je dober in da je povezan z mano. Zame pa je drugače. Njegove kretnje, smeh, hoja, drža, misli, njegovo delo — neprestano ga vidim okrog sebe...«

Dušan se je spravil v malce širši del rova med jaškom in zasipom. Prižgal si je oljenko, se vlegel na trebuh in razgrnil pred sabo mapo s specialkami. To so bile Tarasove specialke okolice Gonarsa in Furlanije. V kampu jih ni mogel nikjer niti pogledati, ker bi mu jih opazili. V rovu pa je bil skrit in imel je mir. V mislih si je načrtoval pot, po kateri bi bilo najboljše bežati: daleč stran od vasi in hiš, skozi koruzna polja in gozdove, proč od cest in železnic; čimprej se povzpeti na hribčke onstran ravnine, kjer se pričene domovina.

Odkar so se po nevihti spet odločili za rov, mu je Dušan posvečal sleherno minuto: izračunal je novo smer, pripravljaj ekipe, poiskal nove delavce in uvedel delo v treh izmenah. Dela so bila vse bolj obsežna in tempo je naraščal od izmene do izmene. Teleskopcem se je silno mudilo zaradi nevarnosti nove nevihte, še bolj pa zaradi možnosti odkritja. In tako sam ni mogel dovolj misliti na tehnične izpopolnitve. To ga je vznemirjalo. Misli na teodolit se je odrekel s težkim srcem. Še teže mu je bilo, ker niso imeli niti kompasa. Gato bi ga lahko dobil iz Ljubljane, toda to bi spet trajalo; morda bi ga lahko iztaknili na črni borzi v kampu, a tudi to bi se vleкло. Sploh pa so zaničevali črno borzo. In tako jim je kazal smer samo majhen obesek pri žepni uri. Tudi na luč je Dušan mnogo mislil,

odkar pri kopaču ni več gorela ne žveplenka in ne oljenka. Intendanca mu je priskrbela baterije in žarnice, toda v rovu je bilo vlažno in baterije niso bile dolgo uporabne. S Štefanom sta mislila na napeljavo elektrike v rov. To bi šlo, toda terjalo bi časa in dela. In tako se je tudi luč umaknila glavni zahtevi: čimveč izkopati, čimprej prevaliti metre, žice, travnik, koruzo... Ne izgubljati dragocenih sekund, brž, brž!

Najteže je bilo z zrakom. Kopač je bil vedno dalj od jaška in zraka je bilo vedno manj. Malokdo je še vzdržal. Odpadali so drug za drugim. Nazadnje so ostali samo trije: Štefan, Črt in Gato. Dogovorili so se, da bodo to noč poskusili z dvema rudarjema iz kočevskega premogovnika, ki ju je Štefan od zunaj dobro poznal. Delo bi napredovalo hitreje, če bi lahko pogosteje izmenjali kopače. Dušan se je bal, kaj bo zadnje dni, ko bo rov še globlji in bo zraka še manj.

Ošilil si je svinčnik in pripravil mapo. Pričel je prerisavati specialko: železnico, ceste, potoke, reko, vasi, Gonars, Palmanovo... Sklenili so, naj bodo specialke prerisane za primer, da bi se skupina na begu razbila. Toda zbran ni bil pri delu. Nocoj je bila po daljšem času prva noč, ko so mu misli trdovratno uhajale k svojcem in k Eli. S transportom iz Ljubljane je namreč prišel znanec iz njegove ulice. Povedal je, da so mu aretirali sestro in mamo. Ela pa se je zadnji hip umaknila v partizane. Vedel je tudi, da so doma dobili njegov listič, ki jim ga je poslal po nekem izpuščenem internirancu. Na lističu sta bili dve besedi: »Pozdrav, Dušan«. Zakaj so jih iskali in aretirali, znanec ni vedel povedati. »Izdajstvo, bela garda,« je rekel. Dušan je o Eli vedel, da je bila kurirka, sestra pa je delala v tehniki. »Vaša mama je dajala stanovanje za sestanke,« je še povedal znanec. To je bilo popolnoma novo. Poprej tega mama ni dovoljevala. Tudi svoj odhod v partizane ji je bil prikrival. Toda našla mu je nahrbtnik in pometala iz njega perilo, deko, zemljevide, kompas, daljnogled,

žlico, porcijo. Ostro ga je vprašala: »Kam greš?« »V hribe,« je odgovoril brez obotavljanja. »Kdaj prideš nazaj?« »Kmalu ali pa nikoli!« Izbruhnila je v jok: »Toliko noči si prečul pri knjigah. In koliko si risal! Kaj pa, če padeš?« »Bodo pa drugi živeli!«... In zdaj dopušča mama v stanovanju sestanke...

Nenadno začuje iz jaška močne šume. Odplazi se k Petru in Voju. »Voju ropotajo kamni... saj sem mu že rekel!« Dušan sam prenese vrečo, jo počasi spusti na tla in jo z rokami prazni.

»Tako delaj! Ne meči vreč na tla, polagaj jih! Kaj vendar misliš? Kamen je izdajalec!«

»Samo ena je padla... roka mi je omahnila!«

Dušan se je spet vrnil k zemljevidom. Zastrmel se je med podpornike in izkopane stene. Pred očmi mu je vstala Ela: s puško in partizanko na osvobojenem ozemlju. Začel je sanjariti. Bile so lepe, prijetne sanje: Ela... kje je zdaj in kaj dela? Nenadno pa je postal nestrpen: že davno bi bil moral urediti z njo vse, kar je vroče želel in kar je vedno odlašal. Zmerom je samo garal in študiral. Nikdar ni bilo pravega časa za ljubezen. Bilo mu je žal vsake minute, ki bi bila zapravljena. Še pogovoril se ni z nikomer o njej. Pač, s Črtom. Pa vendar ni šlo samo za čas. Ta bi se bil že našel, si je očitil. Ovira je bila v njegovi zaprtosti in pa v nekem nedoločnem strahu. »Ne bo zdaj prepozno? Morda jo zamami kdo v partizanih. Lahko se meni kaj zgodi, lahko se njej...« Sklonil se je nad zemljevid, toda videl ni ne reke, ne cest, ne vasi... Kaj bi dal, če bi lahko takoj popravil zamujeno...

Iz jaška zasliši bobneče korake. Splazi se k dvigaču. Peter je nagnil glavo in negibno prisluškuje. »Pssst pssst!« šepče in izteza roko proti Voju, češ naj bo miren. Koraki zgoraj strahotno odmevajo v kleti. Prav nad njimi so. Potem se začno oddaljevati. »Nočna patrulja,« šepne Peter. Nenadoma vse utihne: Vojaki so obstali. Morda je dežurni tenente strgal

*Karel Jakob: Študiji iz taborišča, 1945 (Dachau),
svinčnik*

zaveso s kakega pograda. Morda je sunil s paličico v kako negibno, čez glavo pokrito telo in hotel izzvati v njem znak življenja. »Madona, da se ne bi ustavil ob Ljubovem pogradu, sunil v deko in prevrgel — kitaro...« zagomazi v Dušanu, ki krčevito stisne signalno vrvco.

Koraki spet oživijo. Bobnijo vedno bolj. »Aha, zdaj se vračajo skozi barako!« Dušan zapre oči, da bi bolje slišal: »So nemirni? Govorijo? Kričijo?« — Nič. Koraki so enakomerni. Drugih šumov in glasov ni. Spet zabobnijo nad jaškom. Nato jih sliši vedno manj. Nekdo hrupno zaloputne vrata barake. »Šli so, slepci,« si oddahne Vojo. »Hudiči!« sikne Dušan. Spreleti ga občutek mrznje.

Malo pred polnočjo se je Dušan odplazil pod Polov pograd. Štefan ga je že čakal z rudarjema.

Signalne vrvce so vztrepetale kakor žice v vetru. Prvi se je priplazil ven Ljubo:

»Kaj je?«

»Počitek. Malica! Menjava kopačev!«

»Oh!«

Dušan mu je dal pol panjote in antipasto. Ljubo jo je na mah udušil.

»Na koncu dobiš še breskev!«

»O, imenitna gostija!« se je razveselil Ljubo.

Gato se vrne zadnji.

»Čemu ste me klicali?« nejevoljno zagodrnja.

»Saj si nakopal že čez dvajset vreč!« ga zavrne Dušan.

»Petindvajset,« ga popravi Peter.

»Petdeset jih mora biti to noč!« reče Gato bolj zase ko za druge.

»Komaj skolehram eno deko na vrh, že me čaka druga!« zastoka Peter in se prijema za križ.

»Še hitreje bo!« Gato ga gleda mirno in dolgo.

»Gato, ti si hudič; samo Črt ti je kos!« zine Peter.

»Ne več. Črt je nakopal največ dvainštirideset vreč!«

Obmolknili so. Peter jim je delil breskve. Ljubo pa je spet začel:

»Najbolj me veseli, kadar romajo deke sem, tja, naprej, nazaj! Kakor dunajski tramvaj!«

»Mene pa najbolj veseli, če zvem, koliko metrov smo spet prekopali,« se postavi Vojo.

»Mene pa to, da me ne razburi kak apel. Ponoči je lepo delo. Apelov ni... Do malice pa mi sploh ni. Samo zmoti me. Kaj boš jedel med delom!« se razgovori Gato.

»Meni je pa najbolj všeč, kadar slišim: ,Prekinitev, malica!« Ljubo se zasmije, jih pogleda izpod čela in znova vgrizne v veliko sočno breskev.

Dušan jih miri in maha z odprto dlanjo k tlom, kakor da bi hotel udušiti njihov smeh.

»Vojo pa je najbolj srečen, kadar je konec dela,« ušcipne Peter Voja.

Vojo se zresni, a ne odgovori nič, drugi pa se delajo, kakor da tega niso slišali.

Nato spet Gato počasi, dobre volje:

»Slišijo nas pa ponoči laže ko podnevi. Mene lahko sliši stražar iz ute, ker kopljem že zunaj kampa. Prej sem ga slišal, kako je pred stražarnico prestavljal noge.«

Nekoliko se zamislijo, Peter pa vpade z drugo stvarjo:

»Koliko metrov je že za nami?«

»Štiriintrideset!«

»Ne! Šestintrideset!«

»Z ovinki ali brez teh?«

»Brez. Vem točno.«

»Ne verjamem!«

»Špago noter, pa bomo zmerili,« odloči Ljubo.

Gato je izginil z vrvco in se naglo vrnil. Merili so: šestintrideset metrov!«

»Rijemo pod travnikom!«

»Gato je svoboden!«

»Če bi se dvignil, bi bil še kak skok do koruze!«

»Jutri smo v koruzi ... hura ...« Peter je prevrgel kozolec.

»Še deset, petnajst metrov v koruzi —«

»Potem pa: kolonelo Vicedomini, hvala za kvartir! Smrt fašizmu!« se je postavil Vojo.

Petru ni dalo več miru. Hip premora je spet izkoristil, da je butnil na dan s tem, kar bi bilo drugim nemožato:

»Dušan, koliko dni še računaš?«

Dušan je gledal v tla. Čez čas je preudarno in skromno rekel:

»Še pet dni.«

O ti dnevi do bega! Vedno znova so jih določali in preštevali, pa so se vedno znova urezali. Zdaj še — pet dni! Tako daleč še niso bili. Doslej so govorili o štirinajstih, desetih, devetih dneh. Vendar so jim te napovedi mnogo pomagale. Cilj jim je bil stvaren, skoraj bi ga z rokami prijeli. Kaj za to, če se jim je pozneje izmuznil, moči pa jim je le dajal, da so se vztrajno pehali zanj. Vojo je potihoma začel recitirati:

»Še bo kdaj pomlad,
še bo napočil zor;
tákrat volčji zbor
pojde lovce klat:
plani čez Savo, plavaj čez Dravo —
zob za zob in glavo za glavo!«

Obmolknili so in poslušali. Bila je popolna tišina, napolnjena z Vojevimi tihimi besedami. »Še bo kdaj pomlad —« Vstaja v Sloveniji, v Srbiji, v Bosni. Streli na ulicah Pariza in Prage. Severna Afrika. Stalingrad. Dušan se je ves zapredel v misli o borbi:

»Nikdar nismo za las podvomili v zmago, samo predstavljali smo jo od datuma do datuma. Lani — 1941 — smo napovedovali konec najkasneje decembra,

decembra smo ga preložili na pomlad 1942, spomladi smo ga porinili na pozno jesen. Zadnjič je Štefan rekel: »Najkasneje januarja 1943!« In vedno jemljemo vsak novi datum popopolnoma resno, pa četudi je Igor večkrat ponavljal: »Vojna bo dolga!« Bi si Vojo, Peter, Gato in jaz upali lani v boj, če bi bilo kje zapisano, kako daleč je še do konca?... Zdaj rijemo po tem furlanskem grušču! Najhujše je za nami. Samo da bi uspeli! Ko so zadnjič dvigači in kretniki tožili, da je delo težko, je Vojo vzdiknil: »Kaj je to proti Stalingradu!«... Kakšna sreča živeti v takšnem času! In kakšna sreča bo šele za tistega, ki bo to preživel!«

Iz rova sta se priplazila rudarja in Štefan. Rudarja sta bila zamišljena, Štefan je bil mrk. Rudarja sta sedla na rob jaška. Eden je zašepetal:

»Slabo mi je postalo. Zraka ni.«

In drugi:

»Samemu sebi se mi zdi za malo. Rudar sem, pa ...«

Povedala sta, da prvi sploh ni vzdržal pri kopanju, ker ga je preveč dušilo, drugi pa je omedlel: ležal je kakor ubit v konici rova... strgalnik je izpustil iz rok. S Štefanom sta ga zvelkla na okljuke. Dolgo ga nista mogla spraviti k zavesti. Lovil je sapo, kakor da bi bil z višine padel na hrbet.

Podali so si roke. Starejši rudar je rekel:

»Občudujem vas, jaz ne morem!«

Odplazila sta se proti izhodu, ekipa pa se je vračala na delo. »Norci, samo čas tratite s temi ljudmi! Bomo že sami opravili,« je mrmral Gato.

Štefan in Dušan sta se odločila, da takoj napravita ventilacijo. Dušan se je resno zbal za usodo kopačev. Misel o ventilaciji je že nekajkrat padla, a še nikdar se je nista tako oklenila kakor potem, ko sta rudarja odšla. Tudi Peter in Vojo sta bila navdušena za »zračni lijak«. Vojo je dejal: »Prepihalo bo teleskop. To bi morali že davno napraviti!« Dušan je poiskal primerno mesto za luknjo. Odločil se je za kak meter

naprej od okljukov: tam je še najmanj nevarno, ker je še pod žico, do kopača pa le ni tako daleč. Dušan je previdno vrtal luknjo z dolgim, lesenim drogom. Dolgo je trajalo, preden je prebil obok nad rovom. Luknja je res bila ozek lijak, kakor trobenta. Pogledal je skoznjo. Ničesar ni videl. Sunil je še nekajkrat z drogom. Spet je napel oči: zvezda je pokukala v rov. Bila je kakor zlata kepica v temi rova in lijaka. Nastavil je usta na najvišje dosegljivo mesto v luknji: začutil je sveži zrak. Rahel prepil ga je navdal z nado. Odplazi se h Gatu. O boljšem zraku ni več sledu. Ne gori ne žveplenka ne oljenka, samo človek vztraja. Vse kakor po navadi. Pove Gatu, da je napravil lijak. »Kaj bomo še s tem izgubljali čas,« se namrdne Gato. Dušan pa ugiba: »Je lijak morda predaleč od odkopa? Še zrak ni prodrl do tja? Ali sploh bo?«

Ko se vrne v jašek, ga obsujeta Vojo in Peter:

»Kako je?«

»Za zdaj nič!«

»Pa bo šlo?«

»Bomo videli!«

»Kdaj?«

»Čez nekaj ur.«

Zunaj je bil že dan, že pozno jutro, a bili so še vedno na delu. Izkopali so že 46 vreč, vendar so še vztrajali, ker so jih hoteli zaokrožiti — na 50. Nenadno se priplazi k jašku Polo:

»Barake blokirajo!«

Polu je vztrepetavala desna obrv:

»V kampu mrgoli karabinjerjev in alpincev!«

Nenadno zaslišijo v baraki nad sabo hrupne vzkli-ke: »Via! Forza!«

Ob tej uri takega vpitja še ni bilo. Zgoditi se je moralo nekaj izrednega. Petra je prevzela zla slutnja: Že jim je »kapljala svoboda na možgane« — tako so govorili — pa da bi se jim zadnji hip izmuznila? Stis-

nilo ga je pri srcu kakor vojaka, ki se je več let srečno vojskoval, pa se mu zazdi, da ga bo zadnji dan vojne zadela krogla.

Zagrabil je za signalno vrvco in potegnil z vso silo:

»Ven! Takoj vsi ven!«

(17. poglavje iz romana »Teleskop«)

VOZEL

Naslednji dan je bila sobota, 30. avgusta 1942. Že navsezgodaj so polja okrog kampa oživila. Na levi in na desni, blizu žic in daleč za murvami se je razlegalo klicanje, govorjenje in vpitje. Od vseh strani so prišli delavci s kosami. Vicedominijski koloni so prišli kositi njegovo koruzo. Ko so teleskopci pritekli k žicam, so že padale prve rumene vrste. Zazebel jih je pogled na gola koruzna strnišča: če bodo zlezli iz rova na te čistine, jih bo mitraljezec v stolpu takoj opazil... Nikjer nobenega kritja... Teleskopci pa so upali, da bodo zlezli iz teleskopa in se umikali prav v varnem zavetju visoke furlanske koruze, v kateri bi se lahko skril bataljon partizanov.

Na srečo so začeli kositi v bližini drugih stražnih ut in stolpov, toda popoldne in jutri bo delo povsod opravljeno.

Ni še bilo poldne, ko sta se pred triintrideseto barako sešla Igor in Marjan. Marjan se je sklonil k Igorju:

»Do kod seže rov?«

Igor je z očmi pokazal proti stražni uti onstran žic:

»Še kake štiri metre bo do koruze!«

»Do kod naj bi po načrtu kopali?«

»Najmanj petnajst metrov v koruzo!«

Vpitje koscev se je oddaljevalo. Igor je nemirno oprezal za njimi:

»Morda le ne bodo pokosili nad rovom že danes. Jutri tudi ne bodo, ker je nedelja. Do ponedeljka jih pa ne bomo čakali!«

Igor je živo pogledal in se nasmehnil.

»Udarimo, kaj?« je vprašal Marjan.

Igor je prikimal.

»Je že sklenjeno?«

»Pred pol ure! Pripravi se!«

»In kdaj?«

»Jutri zvečer!«

Marjanu je vzelo sapo.

»Ne bo prezgodaj? Saj bomo komaj pririli do koruze!«

»Ne gre drugače! Danes in jutri izkopljemo še kakih osem metrov! V koruzi bomo!«

»Vratolomno... a izsiljeno!«

Igor ga je ostro pogledal:

»In ne lahkomi selno!«

»Kaj pa, če bi počakali prve viharne noči in do takrat kopali?« je na pol vprašal na pol predlagal Marjan.

»Že tedne ni bilo dežja, vreme je ustaljeno. Iz Ljubljane pišejo, da je tam že prava jesen, tu bi pa lahko še cel mesec čakali na dež. Vse je tako daleč, da nas čakanje lahko pokoplje. Okrog pograda je že zelo sumljivo. Potem pa: preiskave, konfidenti, talci, Glavači. Presekajmo voz!«

Igor je bil miren. Govoril je o begu kakor o naravni stvari, ki je pred njimi in ki jo bodo jutri izvedli. Najrazličnejše ugovore je že premislil in jih zlahka odbijal. Za Marjana pa je bilo vse kakor strela z jasnega. Vedel je: to je odločilno dejanje, a bilo mu je, kot da ni pripravljen nanj.

»Kaj pa, če bodo že danes pokosili vso koruzo?«

Igor se je zresnil in zamislil:

»Potem nam ne preostane nič drugega, kakor da čakamo na vihar noč!«

Nato je nenadoma obmolnil. Z razprtimi očmi kakor presenečen je sledil stražarju, ki je pravkar odšel od ute, si z rokami utiral pot v koruzo in si odpenjal bluzo.

»A si ga videl?« je šepnil Igor in rekel, da bodo morali računati z vsem, ko se bodo plazili med koruzo... tudi s tem, da se bo kdo potegnil čez blato alpincev, ki hodijo tja opravljat staro roboto.

»Vsaj eno pištolo da bi imeli!« je vzdihnil Marjan.

»Zakaj?«

»Tako...«

»Imamo močnejša orožja:

rov,

zvijačo,

noč,

presenečenje!«

Prej je Igor govoril mirno, zdaj pa je bil njegov glas oster in odrezav, kakršen je bil pri njem v navadi, kadar se je trdno odločil za težko akcijo. Marjan je uvidel, da je prišel na dan s stvarjo, o kateri je ta odločni borec menil, da je nevarna in ki jo je nekajkrat odbil: s tožbo po orožju.

Igor pa je nadaljeval z ostrim posmehom:

»Nam se zmerom zdi, da bodo Italijani takoj vedeli, za kaj gre: da imamo rov in da se plazimo iz njega. Pa ni res. Presenečeni bodo. Ne bodo se takoj znašli.«

Ločila sta se. Marjanova osuplost je popustila. Odšel je v barako naglih korakov, zravn in resen.

Ves popoldan so teleskopci oprezali za kosci v koruzi. Gledali so na uro, in minute so jim bile daljše kakor takrat, ko so pričakovali papeževega nuncija. Šele zvečer jim je odleglo: koruze nad rovom niso prišli kositi.

Igor, Štefan in Dušan so se takoj po kosilu znova sešli. Vedeli so: zdaj gre za zmago ali poraz! Morda jih bodo postrelili kakor zajce; lahko jim namečejo bomb v rov, če jih prezgodaj odkrijejo; lahko pa

zmaga sposobnost, zvijača, zagrizenost, previdnost. Vse je odvisno od priprave in nekaj — sreče! Spočetka so mislili na okrog sto ljudi. Ves kader bi osvobodili. Pozneje so se omejili na petdeset. Ali bi uspeli? Samo šest metrov od stražarja bodo zlezli iz rova. Končno so se s težkim srcem omejili na najožji krog — na osemnajst teleskopcev. To so bili vsi glavni delavci v rovu in dva, trije, ki so bili v nevarnosti, da jih odkrijejo. Med temi osemnajstimi sta bila tudi Dnevnik in Vanek. Oba sta vedela za teleskop in pomagala s hrano, dekami, vrvkami in s prikrivanjem. Vanek je do nevihte tudi delal v rovu, pozneje pa je obupal. Prinašal pa je še vedno razne drobnjarije iz delavnice, kamor je čez dan hodil delat. Če bi po begu ostal v kampu, bi bil v veliki nevarnosti, ker je ležal nad Gatom in vhodom v klet.

Živo so se spoprijeli zaradi tega, ali naj bi bežali skupaj ali pa se razdelili. O tem so že poprej večkrat govorili, toda takrat so mislili na mnogo več ljudi in vsi so tedaj soglašali s tem, da se morajo razdeliti. Za osemnajst ljudi pa se je bilo težko odločiti. Laže bi se sicer res pretolkle manjše skupine. Do javk pa bi teže našli ločeni med seboj; že specialk je premalo. Končno so sklenili, da bodo ostali skupaj.

Dušan je prevzel vrsto majhnih nalog. »Misliti na vsako malenkost. Čimbolje izvesti sklepe.« Po sestanku je legel, da bi se pomiril in pripravil na napor, ki ga je čakal. Ni pokramljal s sosedom in ni se ganil. Ves se je bil zatopil vase, da si obnovi in uredi vse sklepe in da premisli, kako jih bo izpeljal. Ni samo on mislil na beg, tudi beg je mislil nanj in ga držal v kleščah. »Nobenih težkih čevljev, da ne bodo ropotali po kamenju! Hrano zagotoviti za nekaj dni! Ko bomo lezli iz rova, mora biti v kampu velik koncert, ki bo pritegnil nase pozornost straž. Dobro, da je jutri nedelja... vsekakor bo treba zlesti ven, ko ne bo stražarja pri uti!« In dalje: »Ljubo in Peter naj pripravita hrano, navodila za opremo dam sam! Bi se za

koncert takoj dogovorili? Ne, bolje jutri! Do tega mora priti kakor samo po sebi.«

Marjan se je popoldne sešel z Dnevnikom, kateremu je bilo všeč, da niso pozabili nanj. Bil je ves nasmejan. Toda imel je vrsto pomislekov: da bi nerad zapustil to množico, s katero deli skupno usodo, da rad dela med njo in da so se prav zdaj domenili za vrsto predavanj, ki jih bo imel tudi on. Marjan je mislil, da mu bo te pomisleke zlahka zbil. A se je zmotil. Več ko je govoril, bolj je bil Dnevnik trdovraten. »Vi imate tam znance, mnogi ste bili že tam, za vas ima to smisel... Kaj hočem jaz v partizanih?«... V tem je bilo zrnce resnice. Dnevnik bi bil »tam« novinec. Vendar to ni pomenilo Marjanu nič. Končno sta se domenila, da bo Dnevnik stvar še premislil in da se dobita zvečer.

Zvečer je bil še bolj trdno na svojem:

»Raje bom s to množico do konca!«

»Tudi tej množici bi več koristil, če bi šel z nami!«

»Zdi se mi, da sem tu najbolj koristen!«

Z Vanekom pa je bilo drugače: takoj se je odločil za beg.

Spet drugače je bilo z zdravnikom-kirurgom. Ni bil mlačnež in mislili so, da bi bil v partizanih zelo potreben, tu pa je samo pomagal v ambulantih. Bil je ves iz sebe, ko so mu povedali za tajno pot v prostost. »Zelo rad bi šel... jasno... hm, madona...« Smehljal se mu je samo od sebe in gledal je s srečnimi očmi vzradoščenega teleskopca. Toda ko bi bilo treba reči »da!«, je zamencal: »Ne vesta, kako rad bi šel... gnijem tu brez koristi... hudič... madona... ne vem, kaj bi napravil...« S tem se je končal že tretji pogovor: »Ne vem, kaj bi napravil!« Kadar je pomislil na svobodo, je kar norel, kadar se je spomnil rova in straž, pa je začel: »Ne vem, kaj bi napravil!« Nazadnje je Igor nervozno zamahnil k roko: »Pustita ga pri miru!« Štefan pa se je pošalil: »Če bi bilo stoo odstotno varno, bi že vedel, kaj naj napravi!«

Misel je padla tudi na kiparja Nika. Prav to soboto je odprl razstavo svoje grafike. S kipom madone pa še vedno ni prišel nikamor. Bi mu predlagali, naj gre z nami? Težko bi ga opravičili pred drugimi... Delal ni... Kaka posebna nevarnost mu ne grozi... zaradi madone pa se bo že izmazal... Pa bi bilo vendarle lepo: naročijo mu kip madone za okras kampa, on pa jih vleče in vleče za nos in končno pobegne... A ta beg je težak... kako bi ga Niko prenesel — bolehen je in fizično ne bo vzdržal... »Še ni čas za to,« je rekel Štefan.

V rovu so ves dan delali. Še nikdar se niso tako zagrizli v delu in delali s tako naglico kakor danes. Črt, Gato in Štefan so se izmenjevali pri strgalniku. Deke so hitele sem ter tja. Janez je ves dan pazil na trobentača. Še zdaj ni prav vedel, za kaj gre, vendar se je tudi sam nalezal vneme in nemira drugih. Lojze pa je opazoval stražarja pri uti, če bi morda le kaj slišal iz krtove dežele.

Zvečer je šla v rov nočna izmena, zadnja v zgodovini gonarškega rova. Delala je vso noč nepretrgoma in zjutraj so se utrujeni kopači, dvigači in kretniki kar opotekali iz kleti. Izkopali so štiri metre, dosegli so koruzo.

V nedeljo zjutraj se je čez polja razlival prazničen mir, koscev ni bilo. Teleskopci so ves dan kopali. Vsak zamah strgalnika jim je bil kakor stopinja stran od stražarja. Nad kopači je rahlo šumela koruza.

Ljubo in Peter sta pripravljala hrano za na pot. Ljubo je imel pri sebi čez petdeset ribjih konserv. Dolgo jih je zbiral. Nanosili so mu jih partijci iz svojih paketov. Vse so bile enake, pločevinaste in srebrne. S Petrom sta jih zložila v eno vrsto. Ljubo je moral z obeh strani močno stisniti, da jih je lahko vse hkrati dvignil in prestavil na drugo stran ležišča. »Kolikokrat so jih že hoteli požreti, a jih nisem dal,« jih je božal s pogledom. Nato sta jih preštela in razdelila v dva nahrbtnika: v Petrovega in v Gatovega.

To je bila osnovna glavnica. Zraven pa sta dala v vsak nahrbtnik po dve kili sladkorja, precej prepečenca iz bele in iz črne moke, po petsto cigaret, vžigalice, praške »acqua di tavola« in čokolado. Peter je v svoj nahrbtnik stlačil še gavetko, žlico in rezervno srajco.

Popoldne je Dušan obiskal dirigenta Sama:

»Bilo bi lepo, če bi bil danes zvečer koncert!«

»Zakaj?«

»Tako —«

»Saj danes ni noben narodni praznik!« je rekel Samo, ki se mu je zdelo nekaj sumljivo.

»Nedelja je!« Dušan je bil kratek in trd.

»In kje naj bi bil?« se je vdal Samo, ki je vedel, kdo je Dušan.

»Pri novi latrini blizu triintridesete!«

»Dobro!«

Dušan se je poslovil.

Ob šestih zvečer prične Gato odpirati rov. Najprej izkoplje veliko jamo na dnu rova. Natakne si črne naočnike, da se mu ne bi vsipavala zemlja v oči. Nato se šele loti stropa, tako da mivka in grušč padata v pravkar izkopano jamo. Gatu se trgajo v spomin dogodki tega dne: Zjutraj ga je obiskal Igor: »Koliko potrebuješ, da odpreš rov?« — »Dve uri!« — »Prični ob šestih! Prej pa se spočij!« — »V redu!« — Igor je bil zelo zaupljiv.

Gatu preblisne spomin drugam: Ko so govorili o vrstnem redu pri begu, je Dušan rekel:

»Gato bo šel zadnji ven! Zamašil bo rov!«

Gato je na to molčal: ni mogel reči nobene. Res je: napravil je lesen trinožni stolček... ko bi bili že vsi zunaj, bi ga zadnji položil v odprtino in nagrmadil nanj zemlje. Toda da bi bil to on, in da bi zadnji zapustil rov, na to ni mislil. Sploh pa ni docela verjel v to, da bo vse do osemnajstega šlo gladko. Zlasti ni zaupal nekaterim na seznamu, ki jih skorajda ni poznal.

Igor in Štefan sta se zamislila. Nato je Igor rekel:

»Gato je največ kopal, on naj gre prvi!«

Pri tem je ostalo.

Gato pogleda na uro: kmalu bo sedem, pa se je šele prav zagrizel v strop. Bo do osmih gotov? Strop se še bolj nerad vdaja kakor dno. Zemlja je trda in zbita. Ovira ga tudi, da dela v drugačni legi ko navadno. Hiti kakor še nikdar. Vesel je: nazadnje je le dočakal dan, ko koplje — kvišku!

Ko se je zmračilo, so se za triintrideseto zbrali pevci. Tam so alpinci gradili novo latrino. Kup kamnov in zvišeni prostor je bil kakor nalašč za dirigenta. Samo je zbral najboljše pevce. Zapeli so narodne pesmi. Interniranci so posedli okrog po škarpah in poslušali. Stražar v stolpu se je naslonil na ograjo in ni trenil z očmi od pevcev. Peli so »zares« in lepo, a čisto po svoje: s posmehom, na račun italijanskih porazov:

»Oblaki so rdeči,
kaj nek' pomenijo?
Da vojska spet se bliža,
ki vse pobrala bo?«

Teleskopci so se pričeli spuščati v klet. Ljubo je prišel h Gatovemu pogradu nasmejan in živahnih, dolgih kretenj. Saj prihaja zadnjič... Peter se je pojavil ves zravan, skoraj važen. Kakor da že ni več suženj in da je že prost. Črt je še enkrat obšel ves kampo in se dvakrat, trikrat sprehodil po triintrideseti. Pri mizi na sredi so kvartali. Dva sta buljila v šah iz figuric, ki sta jih napravila iz pokvarjenega kruha. Hribček je urejal svoje ležišče in glasno godrnjal sam pri sebi. Dnevnik je s svojima prijatelje-ma sedel na pogradu in se pomenkoval z njima. Zdel se je zamišljen in zaskrbljen... Črtu je bilo tesno pri srcu: poslavljal se je od njih. Za vedno beži od tod... Nehote se spomni svojega bega iz zavoda... Mnogim bi rad povedal, kar mu leži na srcu in jim

stisnil roko, da bi jih zbolelo. Mnogi so mu pomagali... Nenadno ga obide bojazen zanje: Kaj bodo po begu napravili z njimi? Mrcvarili jih bodo. Prepovedali jim bodo to in ono. Nič jim ne morejo. Saj je po pobegu štirih oficirjev tudi v oficirskem kampu ostalo vse pri starem.

Nekdo odpre zadnja vrata. Pesem se razlije po baraki:

»Kaj se ti fantič v nevarnost podajaš,
čez Sav'co v vas hodiš, pa plavat ne znaš?«

»Pustite vrata odprta,« zavpije Skledar, leže na hrbet in posluša.

Črt pa odide na Gatov pograd.

V kleti je vse živo. Teleskopci so zbrani. Toliko jih še ni bilo skupaj. Pač: samo na vajah za »recitacijo«. Dušan sedi na robu jaška in nadzira zadnje priprave. Peter sedi blizu njega z dvema velikima nahrbtnikoma.

»Peter, saj sta večja kot ti!«

»Vsega pa res ne boš mogel snesti!«

»Kar mi bo ostalo, dobiš ti!« se odreže Peter.

Ljubo šepne Črtu:

»Kako pojejo zgoraj. Še nikdar niso tako peli!«

»Nam v slovo!«

Igor je tik pri Dušanu. Misli mu švigajo, ali niso česa pozabili: novi komite je postavljen; javki je povedal tudi Štefanu in Dušanu za primer, da bi se raztepli na poti. S komitejem se je dogovoril, da bodo po begu raztrosili vest, da jih je onstran kampa čakal avto. Morda bi s tem oslabili hajko preganjalcev... Nagne se k Marjanu:

»Kaj misliš, bo šlo?«

»Bo. A ne vem, če do konca!«

Malo po osmi se po rovu priplazi Štefan. Bil je pri Gatu. Pove, da Gato še ni gotov in da bo delal še kake pol ure. Igor se zagleda predse, molči in stiska ustnice: načrt je bil do minute preračunan: Ob osmih

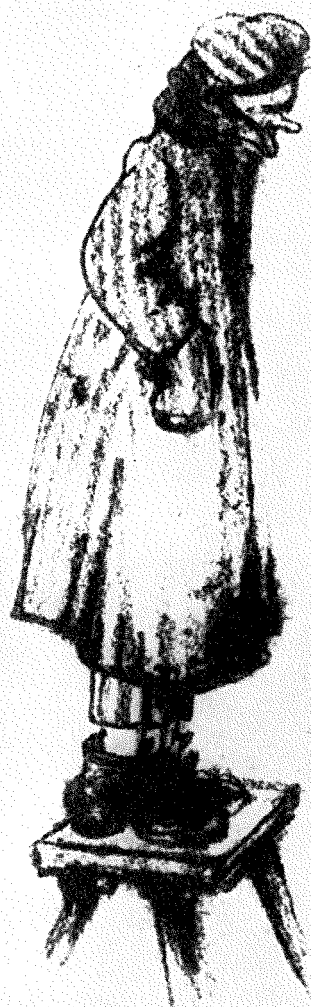
bi moral biti Gato gotov; do devete bodo pevci še peli, potem jih bodo pregnali v barake; okrog desete pride stražar k uti. Najlaže bi zlezli z rova med osmo in deveto, ko je že noč, še pojo, še živi kampo, a ni še stražarja pri uti, in pred begunci je še dolga noč... Igor se boji, da bi lezli ven, ko bi bil že popoln mir. Naroči Dušanu, naj gre k pevcem in vpliva nanje, da bi čimdalj peli.

Dušan se naglo vrne: zunaj se je nabralo čez sto pevcev. Od vseh strani so se pridružili in pojo, pojo... Čim dalj pojo, tem boljše volje so, tem bolj so borbeni, tem močnejši so glasovi. Z nočjo raste razpoloženje. Samo pa kar naprej dirigira in uživa, ko vodi in kroti svoj razigrani, mogočni zbor. Rekli so, da bodo peli tudi po nočni trobenti ob devetih in da se ne bodo pustili razgnati. Izbirajo si motive, ki so v posmeh njihovemu položaju v kampu. Divje pojo in pretirano poudarjajo:

»Čez tri goré, čez tri dolé,
čez tri zelene travnike...«

Okrog devetih omahne Gato v jašek. Obleži kakor mrtev. V rokah nima nobene moči več. Gotov je. Samo tanko mreno je pustil na vrhu. Ko se nasrka zraka, se dvigne in obleče za na pot. Peter mu da njegov potni nahrbtnik. S Štefanom se prva odplazita v rov. Gato potiska pred sabo nahrbtnik. Ko sta na konici rova, prebije tako mreno. V rov vdre zrak, poln vonja furlanskih polj. Gato je kakor pijan.

Za Gatom in Štefanom se splazijo v rov Dušan, Igor, Črt, Ljubo, Marjan, Vojo, Vanek, Polo, Peter, Rogač... zadnji, sedemnajsti je Lojze. Osemnajsti bi bil Dnevnik. Rov je poln ljudi. Ležijo drug za drugim: noge se dotikajo glav in se zadevajo obnje. Peter vali pred sabo svoj nahrbtnik, Lojze pa trinožni stolček, s katerim bo zamašil luknjo za sabo. Brž ko se začno zadnjič plaziti po tesnem rovu, se sprostijo. Samo da so se premaknili!

Ljudsko imanje
BENČAK

Jože Polajenko: Kazen, 1941 (Mauthausen), svinčnik

Gato se začne vzpenjati iz rova. Nahrbtnik je pustil na tleh. »Ko bom zunaj, mi ga bo dal Štefan.« Previdno pokuka iz rova. Tiha, topla noč. Pesem čričkov. Od kampa prihajajo odlomki pesmi in vpitje: Via! Via! Nočna patrulja razganja pevce. Mitraljezec nemirno osvetljuje kampo. Gato zleze iz rova. »Daj mi nahrbtnik,« šepne v rov. »Pojdi že vendar,« sili Štefan. »Ne pozabite na nahrbtnik,« še zašepeče Gato in se prične plaziti po razoru.

Po zraku odmevajo klici patrulje v kampu. Nenadno se razlije v noč močan, uporen glas. Kakor punt:

»Ko so fantje proti vasi šli,
lepe pesmi so prepevali,
Jaz pa nisem pel,
nisem bil vesel,
pa tudi z njimi nisem šel ...«

in še enkrat ponovi glas:

»pa tudi z njimi nisem šel ...«

Nato kriki straž, trepetanje žarometov in glasen, porogljiv smeh.

Kolona v rovu se začne po polževo premikati.

»Naprej!«

Kolona se spet ustavi.

»Prvi je zunaj!« gre signal.

»Gato!«

Čez kakih deset radostnih minut spet:

»Naprej!«

»Drugi je zunaj!«

»Štefan!«

Dušan opreza, ne more pa slediti. Zato se vse ustavi. Dolgo ni ničesar.

»Kaj je?«

»K stražni uti je prišel vojak!«

»Že?«

»Prišel je prej ko po navadi!«

»Kaj zdaj?«

»Treba bo počakati!«

V rovu je Ljubo zdaj četrti. Z rokami se dotika Črtovih čevljev, za njim je Marjanova glava. Kolona miruje — tako se zdi — že celo večnost. Ljubo je že neštetokrat pregledal v duhu, ali je izpolnil vsa naročila. Ne svetle srajce, da je ne bi videli v temi! Ne okovanih čevljev, da ne bi ropotali po kamenju! Nekaj kompaktne hrane! Da, vse je v redu, samo hrana, ej, ta pa je v Petrovem nahrbtniku. Nato ga preblisne še spomin na dom. Pred dvema dnevoma jim je pisal: »Hrana je dobra. Ničesar ne pošiljajte!« Zadnje je podčrtal. Ali bodo razumeli?

Marjan leži za njim in čaka. Prvič je v rovu. Ni hodil delat v teleskop, ker zelo slabo vidi. V kampu je bil pod tujim imenom. Po glavi mu rojijo vznesene misli o prihodnosti in osvoboditvi. Manj je človek akcije, več razmišljanja, četudi je sam ves v akciji splošnega boja. Žal mu je, da poprej ni šel vsaj enkrat v rov: navadil bi se nanj, spoznal bi ga in manj težko bi bilo zdaj čakanje v tem čudnem vzdušju.

Dušan čaka pri izhodu. Miren je. Previdno se vzpne iz ozkega rova in pomoli glavo ven. Na desni je mitraljezec, spredaj alpinec pred uto. O zaradi mitraljezca bi še šlo, a alpinec, alpinec! Prisluhne njegovim šumom: samo kdaj pa kdaj napravi kak korak, dva, in spet stoji, stoji... Noč je mirna, topla kakor mlačna kopel. Najmanjši šum ne moti sanja-joče pokrajine. Nebo je polno zvezd. O, ko bi se od nekod pripodili oblaki in bi se zavrtel veter! Ko bi zatulil vihar in bi se razdivjala furlanska nevihta! Vsi bi bili na mah zunaj! Toda nič, prav nič... Povsod tišina... samo pesem čričkov, večno ista, kakor mirno dihanje narave. O ko bi se zdaj spet oglasili pevci! Zamudili smo najlepši čas. Zamerili smo se Kayrosu, bogu srečnega trenutka. Gato bi bil moral pričeti vsaj eno uro prej! Počakati je treba!

Dušan se kakor maček splazi iz rova v razor. Preden se premakne, premisli vsak najmanjši gib. Z roko zadene ob koruzno steblo. Posušeno listje zašumi, da ga strese mraz. Nekaj minut se sploh ne gane. Vražje koruzno listje! Že pri Štefanu ga je zazeblo, ko je zašumelo. Na to sploh niso mislili.

Leže v razor ob luknji. Gleda proti kampu. Barake ležijo zleknjene druga ob drugi. Triintrideseta je najbližja. Kako majhna je! Canal grande je mrtev, močne žarnice samevajo nad njim. Nobenega človeka nikjer. Tisoči spijo. Še najlaže jim je, kadar spijo. Ne muči jih lakota, ne skrb in ne strah. Dušanu vstanejo pred očmi udrta lica, bolne oči, zmedene kretnje. Odleže mu: samo da spijo in se ne mučijo! »Ko bodo pa zvedeli za naš beg, ne bodo spali! Od veselja ne bodo spali!«

Barake se širijo vsepovsod... na desni, na levi, kamor seže oko. Na skrajni desni so šotori, ker je barak premalo. Komaj ji vidi, stisnjene k tlom kakor speče kokoši.

»Hudiči, vrnili se bomo, in požgali to gnezdo,« zakolne Dušan.

Koruzna močno zašumi. Alpinec odriva stebela in rine vanjo. V Dušanu zavre, prihuli se še bolj k tlom. Zazdi se mu, da gre alpinec naravnost proti njemu. Ga bo zalotil? Zadavi ga. Morda sumi kaj? Ne. Če bi sumil, ne bi vdrl v koruzo. »Ko smo pripravljali beg, sploh nismo govorili o tem, da bi vojaki šli za nami v koruzo. Take možnosti sploh nismo upoštevali. V tem smo bili vsi enakih misli...« Šumenje se je oddaljevalo. Vojak jo je ubral bolj v sredo koruze. Ko je tam opravil svojo nujnost, se je spet vrnil. Dušanu je odleglo.

Zopet mir. Stražar pri uti je negiben. Mitrалjezec se naslanja na ograjo. Kampo je kot da ga ni. Na stezi za njivami, čez katere sta se splazila Gato in Štefan, ne zapoje nobena stopinja. Vendar sta tam

nekje blizu pod murvami dva, ki nestrpno čakata prihoda drugih.

Opolnoči alpinec zapusti svoje mesto. Dušan se globoko skloni v rov in z iztegnjeno roko išče Igorjevo. To je znamenje, da je stražar odšel. Zatem pomaga Igorju, da tiho zleze iz rova in mu šepne, kod naj se plazi.

Za Igorjem se prične dvigati Črt. Ko je že spravil ramena skozi ozko odprtino, telo pa mu je še oklepal rov, ga je zaslišal mitraljezec. Morda ga je vznemiril rahel šum. Zavrtel je reflektor naravnost proti njemu. Dušan in Črt se stisneta z glavami k zemlji. Obraza skrijeta k tlom, z lici, obrnjenimi od stolpa. Samo beli obraz bi lahko mitraljezcu razkril uganko, ali je v koruzi človek ali žival.

Nato tišina. Črt z gornjimi zobmi stisne spodnjo ustnico in se počasi počasi odplazi po razoru. Dušan sklene, da naslednjega spusti ven šele čez četrto ure. »Naj se mitraljezec pomiri. — Škoda, da si nismo nataknili črnih mask na obraz. Pomagale bi nam!«

Poišče Ljubovo roko. Ljubo zadene ob Gatov nahrbtnik, ki še vedno leži na dnu rova. Ko se preriva skoz odprtino — spet rahel šum. Mitraljezec vznemirjen zavpije:

»Chi va là?«

Tišina.

»Chi va là?«

Morda je mitraljezec mislil, da se nekdo približuje kampu.

Spet molk.

Čez nekaj časa se Ljubo odplazi.

Dušan se stiska nad luknjo: »Šest nas je že zunaj! Spet čakajmo, da se vse pomiri.«

Sedmi, Marjan, je spočetka lezel brez šuma. Saj se je ves večer pripravljaj na to. Ko je bil s pol telesa zunaj, z drugo polovico pa se je še izvijal iz tesnih spon rova, ga je osvetlil mitraljezec in spet zavpil:

»Chi va là?«

V tistem hipu se Marjan ni obvladal. Morda zaradi nenadne vznemirjenosti ob klicu stražarja, morda zaradi nenadnega nepremagljivega strahu, morda zaradi živčne napetosti iztegne roko in zadene ob koruzno steblo, ki zašumi.

»All'armi!« začne vpiti mitraljezec.

»All'armi!«

Iz rova se začne dvigati Vojo. Spet rahel šum.

Trije streli iz stolpa odjeknejo v noč.

Nekaj hipov popoln molk.

Vsi: Dušan in kolona so kot ukopani.

Nato se Dušan skloni v jamo in ponuja roko devetemu:

»Naprej!«

— — —

»Naprej! Nič ni! Čez strelja!«

Iz jame pa ni ne glasu ne roke. »Take stvari se v življenju samo enkrat dogodijo, da se ti ponuja prostost,« si misli Dušan in se globoko skloni v jamo: skoraj se prevesi vanjo, tiho kliče, išče roko...

Spet padejo streli.

Dušan se odtrga od luknje in splazi za drugimi.

Streli odmevajo v noč. Močni reflektorji začno kot dolge nervozne roke tipati po spečih poljih. Kampo je ves v siju, kakor razsvetljeno mesto v noči. Čez polja in vinograde pa v senci murv in trt izmenoma zdaj tečeta in zdaj hodita dve temni skupini. V prvi sta Štefan in Gato, v drugi pa Dušan, Igor, Črt, Ljubo, Marjan in Vojo. Prva dva ne vesta za druge, drugi ne vedo, ali je še kdo za njimi. »Morda pa jim je uspelo pozneje!«

V kampu se je Samo prebudil po prvih strelah:

»Fantje, zdaj pa vem, zakaj smo peli!«

(20. poglavje iz romana »Teleskop«)

UMETNIKOVA USODA

PEVEC

Bil je jetnik, ki svojega poklica ni mogel zatajiti. Ko se vical je s težko skalo v breg kot bog pod križem in od gladu še komaj vedel zase, kot mesečnik mrmral je svoje viže in zraven bleдел o nekdanjih časih. Spet drugič pel je glasno. Včasih v jezo tovarišev pod težkih kamnov pezo. Bil je jesenski dan. Dan v kamnolomu. Megla in dolgčas . . . In takrat nekomu v verigi stražnikov prišla je v glavo strupena misel: pevci so na svetu pripravní ne samo za v kamnolome, a včasih tudi komu — za zabavo. Ideja vredna je bila medalje in že je šla kot iskra v slami dalje. Privedli pevca so in ga nagnali z volčjaki na veliko skalo. Dali mu bodo kruha, so mu obljubili, če jim zapoje, od srca zapoje popevko, ki so sami si jo zbrali. Popevka kajpak je bila vojaška in po vojaško gola in prostaška. Zamislil se je pevec, sklonil glavo in kot bi v hipu našel nit rešilno, jo spet veselo dvignil, jim pokimal

in že začel (kot bi začel predstavo
najslavnejšo na svetu) s krčem peti,
samo da ne po njihovo — po svoje!
Najprej potihem, kot otrok ganljivo,
a že močno, močnejše, neustavljivo,
kot v njem nekdo bi splašil ptičjo jato,
kot v njem bi s krikom plaz z gorè sprožili,
kot v njem nekdo bi stopil na granato!
Pel, da je s svojo pesmijo prekričal
razkačene vojake in volčjake,
pel, da iz prsi mu je švigal plamen
in v njem ni videl več, kako nekdo je
srdito zgrabil in zalučal kamen,
in da ni čutil več, kako za prvim
je vrgel kamen vanj še drugi, tretji
in potlej peti, petdeseti, stoti,
kot ose zdraženi od ognja pesmi
in kakor ose nični pred plameni,
podobni si med sabo kakor kamni,
ki žrtev so pobijali — in smrtni
kot on, ki v smrtni uri svoj spomin je
obvaroval na veke pred pozabo ———

Zasulo ga je kamenje. Telo je
zgorelo v prah. A veter je raznesel
kot dobro vest čez svet njegovo pesem,
jo razdrobil v semena in jo seje
v vsa srca, ki ga čakajo zorana,
v vsa srca, ki še niso trhle veje
in njihovim življenjem smisel daje
upor. Upor, ki se mu pravi pesem.

PESNIKOVO DREVO V TABORIŠČU SMRTI

Sredi nacističnega taborišča Buchenwalda pri Weimarju je rastlo mogočno staro drevo, pod katerim je nekoč pisal Goethe.

Med okostnjaki s komaj še živečo,
ječečo dušo, sredi muk, kletvin,
v posmeh življenju, v žalosten spomin
drevo je rastlo s krošnjo zelenečo.

Tu je nekoč poet in velikan
zamišljeno sedel, smo govorili,
in njim, ki zdaj so svet na križ pribili,
pel o ljubezni, sam ljubezni vdan.

Je vedel, da bo tisočglavi zmaj
kdaj vstal iz njih, ki vanje je sejal
vse, kar so pokončali v sebi zdaj?

Ne, če takrat bi vedel, da zdivjal
nekoč bo narod, ki mu vse je dal,
bi ga preklel, kot ga preklinja zdaj
polmrtva raja zgažena do tal.

KAJ PA SONČNICE, KOZAR?

Pred vojno smo se srečavali na cestah in po zaporih. Prišla je vojna, prišli so Nemci in Lah, in znova smo se srečavali. S Kozárjem sva se srečala v Mauthausnu, ali na poti v grobišče zagorskih knapov in ruških delavcev, tri leta zatem v Laščah nad Krko; bilo je med knapovskim svetom, ki se je prebil čez Savo, prek Kuma in čez Krko na svobodno zemljo.

Bilo je pred svitom julijskega dne, ko nas je gestapa naložila na dvorišču mariborske jetnišnice na kamione, z nahrbtniki in culami, kar je kdo premogel, in nas odpeljala na postajo. Posedli smo po vagonih, po lesenih klopeh, vsak s svojo skrbjo in z mračnimi slutnjami ujetnika, ki ne ve, kaj se bo z njim zgodilo.

Za nami vsemi je bila huda, neprespana noč. V mestu so začeli streljati talce, a nas so zvečer od celice do celice prebrali po imenih — in začela se je noč, ko si slišal vzdihne ljudi, a tudi bitje lastnega srca. Ležal sem in strmел z odprtimi očmi v strop in videl bolj natančno, ko pa da bi gledal z lastnimi očmi: zvezane in zmučene ljudi, ki jih mečejo s kamionov, in talce, ki jih suvajo na kamione, med črne krste in jih odvažajo za betnavsko hosto, na strelišče.

Zgodaj, pred svitom, so se začela vrata po hodnikih znova odpirati. Izklicani je dobil culo in moral je na dvorišče. Postavili so nas v vrste in nas znova

in znova preštevali — nas pa je vse jutro, vse dotlej, dokler nas niso naložili na avtomobile in dokler nismo zagledali kompozicije na mariborski postaji, mučilo vprašanje, počemu in zakaj so izbrali za na kamione nas, in počemu in zakaj so nekateri ostali. Bila je noč, ki nam je bila še podnevi na obrazih, ko smo posedli v vagonu drug proti drugemu in se pogledali.

Tačas so pripeljali sèm od mosta še eno kompozicijo. Vagoni so bili polni in železničarji so nam povedali, da so v njih zagorjanski fantje, pripeljali pa so jih iz Celja. Takrat je nekdo povedal, da je med Zagorjani Kozár. In prav takrat smo zagledali okrogel obraz mladega Froma in zaslišali deški glas, ki je zaklical:

»Fantje, Kozárja sem vam pripeljal!«

Drobne in zelene Fromove oči za očali so živo pogledovale nas in ostajale na Kozárju, ko da se ga ne morejo nagledati. Oči za velikimi in s črno roženico obrobjenimi očali so bile vesele, srečale so se s svojimi ljudmi.

»Jah-jah...« je godel prišlec, ko da se z vsem strinja in nam stiskal roke. Zatem nas je, še preden je prisedel, prijateljsko povprašal: »Fantje, imate kakšen čik? Naši so čisto na koncu z njimi, jah-jah...«

Dobil je cigareto in nekdo mu jo je prižgal. Strastno je potegnil ter začel znova s svojim dobrohotnim pritrjevanjem, da je bilo, ko da bi nenehno godel.

Čez dva dni, ponoči, smo izstopili na manjši postaji v Mauthausnu. Znenada nas je obkolila eskorta mladih esesovcev s puškami v rokah in nam še tisto noč, na tisti kratki poti do taborišča, vbila v zavest, da smo poslej manj ko zalega. Začela se je Kalvarija. Na Zagorjanu pred menoj, bil je pravi orjak, so zlomili puško. Tristo jetnikov se je stisnilo ko čreda: najprej po poti, zatem v taborišču; za to noč, vse do jutra, so nas postavili na prostor med barake in med kamniti zid s stražnimi stolpi in z električno žico.

Stali smo in se prestopali. Začelo je pršiti. Hladno jutro ali hladna sapa, ki je potegnila čez planoto, od Donave sèm, nas je jela stresati. Kozár se je ogrnil v koc in zdi se mi, da sem slišal, kako so mu šklepetali zobje. Obrnil sem se in zagledal v soju žarometa blede in strahotno upadlo obličje.

»Vidiš ptico?« me je vprašalo to obličje.

Da, videl sem jo. Poletavala je okoli stolpa, pred stražarjem in okoli žarometov, zatem pa sedla na cev, na cev, ki je bila naperjena v bolj in bolj stisnjeno gručo jetnikov. Pokimal sem.

»Jo vidiš? Na cev je sedla. Ptica, jah-jah...«

Znova je bil Kozár, pošepetaval je ... Nikoli še nisem začutil v besedah toliko trdnega upanja, tolikšne vere, ko takrat v tem Kozárjevem pošepetavanju.

Ali — naj vam povem balado o sončnicah!

V Mauthausnu, v tej nemški smrti, kjer med vsemi dvajsetimi barakami, kolikor jih je bilo znotraj obzidja, ni bilo ene trave, so rasle pred barakami sončnice. Kdo jih je posadil, ne bi mogel povedati, lahko celo, da je to bila kacatarska komanda sama. Ali — sončnice so rasle, in to štiri pred vsako barako, ko revne priče nekakšnega nemškega reda in nekakšne nemške pameti; le da so ta nemški red kvarile sončnice same, kajti docela po svoje so rasle: ena je bila višja, druga nižja, vse pa krmežljave, ko da bi pač po sili še živele — le proti soncu so se obračale. Imele so svoje življenje in niti kacatarska lakota, ki se ni ustrašila smrti, četudi je šlo za surov krompir, jih ni oskubila in jih posušila, da bi potešila tobakarsko strast. V tem do konca golem taborišču smrti je bilo očitno še nekaj, kar je bilo več ko lakota in tobak — sončnice so rasle in zorele, nihče se jih ni dotaknil.

Na jesen, ko so potegnile čez obdonavsko taborišče na bavorski planoti hladne sape ter je začelo nalivati, Zagorjani pa umirati ko cvetje, ki ga je stisnila slana ... na to strašno jesen, ko so zagorjanski

fantje mislili samo še na svoje knapovske puršencimre ter se menili od jutra do noči s svojimi do kosti sestradanimi obrazi samo še o polenti in o ocvirkih, je prišel na lačno nedeljsko popoldne k meni Kozár, se spustil na tla v baraki, se poslonil ob deske, zatem pa mi po tistem svojem in večnem vprašanju po čiku povedal:

»Pesmi pišem.«

Nasmehnil se je in me pogledal; bilo ga je samo zaupanje.

»O sončnicah... o sončnicah pred barakami...«

Bilo je že vdrugo v kacetu, ko mi je povedal o svojih verzih. Prvo pesem, za katero sem zvedel, je spočela vsakdanja in grozotna kacetarska disonanca, a ki je Kozárja živo prizadela; pela je o kaminu, iz katerega »po človeškem mesu diši«, in o kacetarski kuhinji, ki je bila poleg te peči, a iz katere »po gnilem zelju smrdi«. Pesem mi je zrecitiral na dvorišču, med barakami, na enem izmed tistih večnih apelov, a meni so ostali v spominu njegova z žico prevezana očala in upadlo, že kar zabuhlo obličje. Kazal je z roko na kamin in na kuhinjo in pesem mlaskajoče in znova in znova ponavljal.

Tudi zdaj, to lačno popoldne, je potegnil iz žepa progaste bluze papir, začel mlaskati in zatem brati. Prebral je nekaj kitic, sedem ali osem, zatem pa povedal, da so to sami osnutki za kitice, pesem sama pa da bo dolga, za celo knjigo bo in povedala bo vse o taborišču — razodela bo vso človeško siromaščino kacetarskega životarjenja. Verzi te pesmi so bili trdi, Kozárjevi, eno pa me je osupnilo in prevzelo — sončnice, ki jih je Kozár sredi teh tisočih smrti odkril in o njih zapel; sončnice in verzi, oboje je razodevalo pesnika, bolj kakor katerikoli njegov verz dotlej.

Po tem ni minilo srečanje, da se ne bi menila o sončnicah — bile so ko zadnji a uporni utrip smrti zapisanega življenja. Zdavnaj že sem nehal misliti na nibelunške konture mauthausenskega obzidja, na

to strahotno sceno za dramo, ki se je začela sama od sebe snovati, komaj sem prestopil kamnita taboriščna vrata..., zdavnaj že se je ta drama razrasla v tragično komedijo mladega življenja, ki se je znašlo s svojimi upi za žico, a ki iz dneva v dan bolj spoznava, da bo končalo tako, kakor so končala tod vsa življenja: pod pestmi in petami kapotov in kriminalcev — blazen krohot kacetarja pod nogami teptajočega in vedno bolj besnega kriminalca; človek usahne zlahka, ali pa tudi za hudiča ne umre. Drugačne usode v mauthausenskem taborišču ni bilo...

Prišla je zima, od sončnic pred barakami so že zdavnaj ostala samo še stebila, ali v Kozárjevem srcu so bile sončnice še vedno žive, cvetele so in se obračale iz tega človeško tako revnega sveta za soncem nad barakami. Pesnik je prezebal, mučila ga je večna lakota, vedno huje mu je gledala iz okostenelega obličja, vedno huje se je tresel za čiki in se na apelih nenehno prestopical, da bi pognal kri, ustnice pa so naprej in naprej ponavljale kitice... — o sončnicah. Z njimi, sončnicami, je prestal zimo in pričakal pomlad, ko so nas poslali iz taborišča.

Vračala sva se v isti skupini. Komaj je potegnili vlak z mauthausenske postaje in smo lahko prvič resnično verjeli, da nas niso peljali na strelišče, ampak da se peljemo proti domu, so Kozárjeve oči zasijale. Sklonil se je k meni in začel vlačiti papirje izraja.

»Sončnice sem rešil.«

Pesmi še zdaleč niso bile končane, ali Kozár je na dolgi poti do Maribora ne vem kolikokrat načel, kako bo pesmi končal in kako bo v njih vse, kar so njegovi Zagorjani prestajali in prestali.

»To bodo moje prve prave pesmi. Vidiš, Mauthausen je prebudil v meni pesnika, pravega pesnika, ni me zmrcvaril. Verzi, viš, verzi, samo ti se mi še upirajo. Ali, jah-jah, tudi ti bodo stekli, samo da je pesem v meni...«

Bil je ves dobrohoten in srečen.

Takšna, stiskajoč si roke ko za prisego, sva se poslovila v Mariboru ... in takšna sva se srečala po dveh letih v Laščah nad Krko — z edino razliko, da je bilo pesnikovo obličje polnejše, a izrazitejše ter da so glavo porasli dolgi, črni in nazaj česani lasje.

»O, Kozár, kaj pa sončnice?«

»Glej ga, nisi pozabil! Jah-jah, cela rajda kitic je že napisanih, jah-jah- toda pesmi še ne pojo, kakor bi morale — ali nekoč bodo zapele ... Imaš kak čik?«

Smejal se je med svojimi knapi, ki so prišli takrat čez Savo, si prižgal cigareto in jo začel s strastjo vleči. Bil je ves stari Kozár, kakršnega sem poznal s taboriščnega leta. Kakor takrat, ga je tudi zdaj nekaj mučilo; ali tokrat to niso bile sončnice — tokrat je bil to rudnik, je bila jama. Bolj ko sončnice, ga je skrbelo, da je Nemci — bilo je poleti štiriinštiridesetega, pred koncem — ne bi uničili. Imel je kopico načrtov, kako bi škodovali Nemcem in kako bi rešili jamo. Da, to — rešiti jamo, to je bila njegova poglavitna skrb.

»Vidiš, tu« — mislil je na osvobojeno — »ne bi nič hasnil, jamo pa poznam ko lastni žep. Kakšna škoda, ko ne bi nič storili, ko ne bi jame rešili!«

Zašel je v ihto, do kraja se je razvnel. Zatem je postal. Čez čas pa se je nasmehnil in me udaril po plečih.

»Nič se ne boj,« me je znenada potolažil, »tudi o tem bom zapel v Sončnicah, jah-jah ... Imaš čik?«

Ihta za jamo, neizpete pesmi o sončnicah ter večna skrb za čike, vse se je strastno mešalo v njem. Obličje je bilo ko vselej vedro in dobrohotno, izza črno obrobljenih okroglih očal so gledale oči z otroško vero in zaupljivostjo.

Lahko, da sva se tisto poletje ali jeseni med Črnomljem in Krko še kdaj srečala, ne spominjam se

več dobro... — a če sva se, o čem drugem ko o jami in o sončnicah se nisva menila, lahko bi prisegel. Ta jama, brez katere ni strpel niti dneva na partizanski zemlji, ta jama ga je zatem tudi pogubila. Poslali so ga nazaj, da bi jo reševal, ali tam nekje, na Menini planini, na poti v revirje — bilo je nekaj mesecev pred koncem — je Kozár padel.

Tudi njemu, Francetu Kozárju, knapu in pesniku, ni bilo dano, da bi svojo pesem do konca zapel. Kdo bo poslej, ko ga ni, zapel o sončnicah?

LESENA ŽLICA

(Odlomek)

Zvečer je prišel Milan, posedeli smo na pomolu. Pripovedoval je, da je Machi dovolil kresovanje.

»Pregovorili smo ga, da je to narodni običaj Slovencev in se doma nikoli ne opusti. Dolgo se je branil, češ da se za tem skriva politika. Ko smo ga prepričali, da Slovenci praznujejo ta dan še iz poganskih časov, je obljubil, da bo dal skladovnico drv. Jutri popoldne gredo ponje.«

»Navsezadnje si bo Machi še domišljjal, da dela z nami humano.«

»Včasih ima domisleke. Gonars primerja z nemškimi taborišči in trdi, da je tukaj paradiž.«

»Ne trdim, da ni razlike. Če pa primerjamo oba sistema, imata oba isti cilj: uničenje človeka. Nacisti so surovi zločinci, ubijajo brez maske, gonijo te na delo, da krepneš od izčrpanosti. Toda strada se tam, strada se tu. Prepričan sem, da bi veliko ljudi, če bi mogli, rajši trdo delali, kakor živeli iz dneva v dan brez dela. Italijanski sistem je le navidezno bolj human. V resnici ti gre na dušo. Je zavraten, da niti ne čutiš, kako te prične uničevati. V nemških taboriščih poginjaš od zunanjega pritiska, tu crkavaš, gniješ od znotraj. Le poglej te ljudi, kako jim počasi pije dušo in kri.

»Recimo, da bomo dve leti tako živeli. Saj moraš poblazneti. Veliko duševno moč moraš imeti, da ne boš živ zgnil.« Za hrbtom se nam je pridružil Bojan,

ki je slišal, kaj se pogovarjamo. »Naša moč je humor, in samo s humorjem bomo zmagali.«

Drugi dan so se proti mraku pomikali ljudje iz taborišča na srednji prostor, kjer je že stala pripravljena velika grmada. Vrata so bila ta večer odprta, a vsi niso mogli na zbirališče. Gneča je bila tudi to stran žice.

Na oder je stopil mlad študent, ki je v dobro premišljenem govoru obudil spomin na kresovanje starih Slovanov. Ozrl se je proti Krnu, izginjajočemu v mrakovih, in govoril o domovini tam zadaj. V drugih primerih bi se mi zdele besede obrabljene fraze, nocoj so se vse oči obrnile proti vzhodu. Govoril je o kresovih, ki jih prižigajo sovražne roke in o kresovih, ki bodo to noč zagoreli po gozdovih.

»Vidiš,« mi je dejal nekdo, »Marchi je izpostavil ovaduhe, poglej tja, kako prisluškujeta dva njegova. Še nocoj bo imel poročilo.«

Preprosti govor, ki bi ga prej niti ne poslušal, nas je strnil, da smo ga napeto spoštljivo poslušali. Njegova vsebina je bila globlja, kakor so jo izražale besede. Za nekaj minut je pričaral podobo svobodnega zborovanja.

Nastopili so recitatorji Murnovih in Prešernovih pesmi. Nekateri so jih znali na pamet. Poleg mene je vzkliknil mlad čevljarski vajenec: »Eh, to mi mora potem še enkrat povedati.« Šlo je za Murnovo: Ko dobrane se mrače... Mir, ah, lega na zemljo, meni ni ga moč dobiti...

Nazadnje so zapeli pevci himno »Hej Slovani«, ki jo je bil Machi prepovedal.

Zopet me je nekdo dregnil s komolcem in mi pokazal, da naj pogledam proti baraki ruskih ujetnikov.

Tam doli je stal mlad ruski ujetnik, ki je od daleč ogledoval kresovanje. Sedaj se je zravnal v pozor in nepremično držal desnico v pozdrav.

Po pesmi so zakurili grmado, ogenj je švignil v mrakove. Rdeča svetloba se je razlila po taboru,

muzikantje, ki so si sestavili nekak orkester, so udarili. Pričelo se je rajanje okoli ognja, preskakovanje grmade. Ko je že dogorevala in so prasketale iskre, je prišel Machi in v taktu pregibal nogo.

Pozno so se vračali ljudje v barake kakor otroci s sijočimi obrazi. Drugo jutro pa so se zopet prikazali upadli, sivi obrazi, ki so se čemerni, z votlimi očmi ozirali proti Krnu.

Že prejšnji večer so si pripovedovali o ruskem ujetniku, ki je sam od sebe čutil potrebo, stati v pozoru, ko so naši peli slovansko himno. Spomin se mi je vzbudil na ruske ujetnike v prvi svetovni vojni. S topimi obrazi so se nam smejali, ko smo jim mladeniči govorili o slovanstvu in slovanskih čustvih. Poročila, ki so naštevale stotisoče ujetnikov in so se nam zdela potvorjena in zlagana, so bila vendarle resnična. Slovanstvo je živelo le v naši domišljiji, ne v ruskem vojaku, ki se je po večini slabo boril in se predajal v tolpah. Ruski ujetniki v Gonarsu so bili priče nove zavesti, ki je zaživela v rdeči armadi, v armadi ljudstva, ki je že položilo temelje socialistični družbi, in ki ga je vojna zatekla, ko se je jela stavba že dvigati.

Ko so naši zjutraj vstajali, so ob mreži z dvignjeno pestjo pozdravljali ruski ujetniki, ki so odhajali na vsakodnevno delo.

Vicedomini je po pripovedovanju naših v pisarni ravnal z ruskimi ujetniki bolje kakor z nami. K delu jih Italijani niso preveč priganjali, celo nekaj cigaret so jim dajali, in oficir je jedel s krožnika. Vicedomini se je včasih celo uro razgovarjal z njim in odhajal s čukastim obrazom, ko mu je mladi Rus, strojnik v neki tovarni, smeje se zagotavljal, da bosta Hitler in Mussolini v Rusiji tepena.

Dopoldne se je razširila po taborišču vest, da bo Machi izpremenil srednji prostor pred kuhinjami v igrišče, ki si ga bodo interniranci uredili po svoji volji. Napovedovali so tudi, da bosta predela združena

in ob kopalnicah prehod. Opazili smo, da so res hodili vojaki ob mreži in nekaj merili. V nekaj dneh se je slika taborišča res izpremenila, a čisto drugače kot smo pričakovali.

Po opoldanskem počitku je Miklavž sporočil kapu, da pride popoldne naša baraka na vrsto za breskve. Uvrstili smo se v trpezariju. Pred nami je bila že neka druga baraka, v kateri je bil kapo neki Vipavec, s katerim smo se spoznali že v belgijski.

Vročina je pritiskala, da so pokale stene trpezarija. Po vrstnem redu bi morala biti prva naša baraka. Pričelo se je parlamentiranje med obema kapoma. Naš je pričel resno dokazovati, da bi morala biti naša baraka prva. Vipavec se mu je uprl, da to ni nikjer zapisano. Njegovi so bili prvi in se ne dajo odriniti. Mlajši iz naše barake so pričeli riniti naprej. Spredaj so se strnili in niso pustili. Dvignilo se je kričanje, padale so psovke. Najmlajši Korbarjev, ki je bil posebno ognjevit, je skočil k linici, se prijel za ograjo in se prilepil k steni. Vipavec je najprej kričal nad njim, potem ga je srdito vsekali po obrazu. Fant ga je od togote sunil v prsi. Ko je oče videl, da mu Vipavec bije sina, se je pognal skozi gnečo, zagrabil Vipavca za srajco, vrgel pokrov stran, in ga z drugo roko pritisnil k steni, da je onemu pojemala sapa. »Hudič, ti mi boš otroka tepel. Ali nisi tudi ti interniranec?«

Korbar je še tiščal Vipavca, da se ni mogel gani, ko so naši s pogumom navalili. Pričelo se je divje prerivanje.

»Vse bi radi požrli.« »Kdo?« »Vi, svinje!« »Ne boste. Tudi nam gre naš delež.« »Baraba!« Med vzkliki so padale klofute. Nekateri smo se umaknili iz gneče.

Naš kapo se je pričel dreti, da je tako početje sramota za internirance.

»Ti, škric, še vedno misliš, da nas boš ti učil,« mu je kričal Vipavec, ves zaripel v obraz.

»Sramota,« se je čulo. »Za nekaj ušivih breskev. Vas ni sram.«

Noben vzklik ni pomagal. Že sta ležala dva na tleh in se butala s pestmi. Iz nosa je tekla kri. Zaman so bili opomini, pozivi k zavesti, divje strasti so iskale utehe. Zopet je nekdo tovariša podrl na tla, ga tiščal za goltanec, da mu je izstopil jezik. Priskočila sta dva na pomoč, v resnih skrbah, da bi ga ne zadavil. Posrečilo se jima je, da sta ga strgala s človeka, a kakor brezumen je pričel otepati okoli sebe, spraval zopet drugega podse in ga pobesnel bil po očeh, nosu in ustih. Maščevalnost se je zopet prebudila v Korbarju, ki je planil za Vipavcem, ga od zadaj pritislil k steni in treskal vanjo glavo.

»Po Machija, po Machija,« je rjovel Vipavec.

»Kaj, ti boš denunciral? Svinja!« Ferjanov sin mu je planil kakor maček za vrat, in še preden se je Korbar zavedel, je bil Vipavec na tleh in Ferjan na njem. Samo hropenje je prihajalo iz Vipavčevega grla. Z vsem naporom se je poskušal Vipavec obrniti, toda mladi Ferjan mu je bliskovito zasadel zobe v tilnik.

Medtem je v trenutku od nekod planil Machi v trpezarij. Ni se ozrl ne na levo ne na desno, dvignil je bič in pričel sekati po ljudeh. »Porche. Porche slave.« Dva sta dobila udarce po glavi, da sta se opotekla. Vsi, ki so ležali po tleh, še niso vedeli, da jih bije Machi. Šele ko so ga zagledali, so skočili narazen. V dveh minutah so bili vsi pokonci in stali kakor vkopani.

»V vrste. V vrste,« je kričal Machi.

Kakor bi mignil, so se uredile vrste in stale pred Machijem v pozoru. Pričel je zasliševati. Ko je izvedel za povod, je skočil in prepovedal prodajati breskve. Segnal je ljudi iz trpezarija, prezirljivo gledal za odhajajočimi in stresal z bičem.

V baraki je stal naš kapo sredi gneče, ki mu je živahno pritrjevala. Še pred nekaj dnevi ga je baraka napadala in ga hotela odstaviti, danes so mu plo-

skali. Pravzaprav pa ni bilo nobene razlike med njim in Vipavcem. Oba sta se Machiju slinila, toda naš kapo je imel boljša priporočila.

»Si videl danes,« sem vprašal poročnika, ko smo ždeli za barako in prebirali »Piccolo«.

»Videl.« Poročnik je zardel od ogorčenja. »Pre-magati sem se moral, da nisem planil mednje. Ko je prišel Machi z bičem, so ubogali. Za našo besedo se še zmenili niso.«

»Kadar je človek sam in sit, je še nekam podoben človeku. Lačna masa pa je hujša od zveri.«

»Mogoče smo mi krivi,« se je porogljivo smeškal poročnik, »ker imamo o človeku napačne predstave. Kje je zapisano, da je človek to, kar smo se učili in so nam govorili o njem. — Si videl danes človeka ustvarjenega po božji podobi?«

»Naj mi blebetajo o 'demokraciji' in ne vem še kaj, vse to so laži ali fraze. Sèm naj se pridejo učiti iz živega življenja. Nevzgojena tolpa se ne da vladati brez diktature.«

»Ta tolpa je res politični analfabet, brez zavesti, brez ponosa, brez časti. Človeštvo se da vzgojiti in vladati le z diktaturo. Trda roka z globokim moralnim ciljem — vodi človeka.«

»Vse, kar smo slišali o človeku, so pravljice. Človeka ustvarjajo šele pogoji. Kar pišejo idealisti, plava kakor oblak nad zemljo.«

Machi je pri apelu zopet divjal in razglasil, da je odkril zopet dve ognjišči. Zato je za drugi dan ukazal, da se nihče ne sme premakniti iz barak razen za apel in kosilo. Izvzeta je bila naša dvanajsta baraka.

Naš kapo se je napihoval od zadovoljstva in razlagal, da se morajo za to samo njemu zahvaliti.

»Vse kaže, da sta v žlahti z Machijem,« je dejal Vidic in mi pomežiknil.

Drugo jutro se je po apelu taborišče izpraznilo. Z Miklavžem sva hodila po taborišču z blagodejnim

občutkom samote. Nikjer se ni bilo treba ustavljati, nihče naju ni ogovarjal.

Škrjančki so žvrgoleli visoko nad koruzo in polji. Lahen veter je dihal od vzhoda in svežil razgreti zrak. Na jugu, nad morjem, je lahna meglica zastirala pogled.

»Kdaj bomo zopet hodili po zemlji?« je vzkliknil Miklavž. »Kako smo včasih zapuščali zjutraj Staro Fužino, ko je še vse spalo. V veži so pokale trske, ženice so pristavljale lonce z mlekom. Trikrat, štirikrat si se samo do Sv. Janeza ustavljal in ogledoval nebo. Priganjali smo te, češ da je tako vseeno, kakšno bo vreme. Vsaka smreka je bila dvojna. Ena proti nebu, druga v jezersko dno. Nad jezerom pa je plaval megla, ki tudi kaplje ni premaknila.«

»In potem so udarili žebli ob kamen, ko smo se pričeli dvigati. Jagode so bile še vse rosne. Mišeli vrh in Debeli hrib sta se že svetila v soncu. Hiše v Fužini so bile vedno manjše in manjše, ko smo se razgledovali s Suhe, so se že stiskale lesene strehe kakor grahaste kokoši.«

»Potem so se sončne lise razlezle po gozdu, tiči so peli in po smoli je zadišalo. Gori na planini so zvonkljali kravji zvonci in prvi beli oblaki so se zasvetili in kazali, kateri vetrovi prihajajo.«

»Kaj bi dal človek, da bi mogel sedaj ležati na tistih tratih pod Krnom, ki smo jih gledali z Bogatina. V tisti svobodi občutiš njeno lepoto. Saj se ne da z besedami povedati, kaj je lepota svobode, ampak tam gori jo občutiš. Nobene teže nimaš. Samo to veš, da je življenje lepo, neznansko lepo, a se nič ne vprašuješ, kaj je to življenje. Iz majhne razpoke v skali, ki je vso zimo pokrita z ledom in debelimi snegovi, požene gorska vijolica. Ščepec prsti ji zadostuje za življenje, in vsi vetrovi, nalivi je ne izkoreninijo. Ali ni ta strašna moč, ki ustvarja življenje pravzaprav iz nič, lepota?«

»No, in zdaj smo za žico. Velik življenjski prostor so nam prisodili. Tudi skozi to se bo prebilo življenje.«

V sončni pripeki so se gore odmikale. Prišla sva do žice za vzhodnimi barakami.

»Poglej, orjejo.«

Obstala sva ob ograji, kakor da že leta in leta nisva videla orati. Dva velika, bela vola sta vlekla plug, ki je globoko rezal mastno, črno zemljo.

»Prekletu, kakšno lepo živino imajo.«

Mirno, počasi sta se prestopala vola, zaradi svoje teže sta obstala, nato sta zopet potegnili. Iz globokih brazd je prihajal oster vonj prsti. Pod zelenimi murvami je bila videti mastna prst še bolj črna. V lepih ravnih brazdah so se lesketale prerezane grude.

»Ti ljudje lahko orjejo, sejejo, naši ljudje pa morajo gniti v tem taborišču. Kaj moreš človeku hujšega prizadeti, kakor da ga iztrgaš od dela.«

Medtem sta vola prišla do ruše. Levi je povetil glavo in odtrgal šop trave. Desni pa je uprl velike vlažne oči v naju za žico. Opletala sta z repi vsak na svojo stran. Za hip sva skoraj pozabila, da sva za žico. Tišina v taborišču in vonj sveže prsti naju je zmamil, da sva pozabila na resničnost.

Nenadoma se je oglasil glas za nama. Ko sva se ozrla, sva zagledala Machija z narednikom. Vprašal naju je, iz katere barake sva. Vkljub temu, da je bilo dvanajsti dovoljeno izprehajati se po taborišču, nama je ukazal, da naj se odstraniva od žice. V hipu naju je minilo veselje gledati vola. Vrnila sva se nazaj k naši baraki.

»Vse jutro mi je pokvaril,« je godrnjal Miklavž, ko sva hodila med tihimi barakami.

Ko sva prišla mimo osme, se je Miklavžu zmračil obraz in čelo se mu je nagubalo, kakor vselej, kadar ga je kuhala jeza. »Včeraj zvečer sem imel umazan pogovor. Še danes me jezi, da mu jih nisem več ostrejših povedal, a kar nisem mogel.«

»S kom?«

»Ne bom ti povedal imena. Ni važno. Dovolj, če ti povem, da s starim partijcem. Poznala sva se še iz šentpeterske, takrat, ko sem bil zaradi demonstracij zaprt. Mizarski pomočnik je in zdel se mi je pošten človek. Pred nekaj dnevi so ga pripeljali iz Ljubljane.

Včeraj zvečer me je pričel vrtati. Da je ves naš upor prenačljen. Da gremo z glavo skozi zid. Obtoževal je vse naše po vrsti, Borisa, Zdenko, Matijo, Luko, da bodo odgovarjali za vse te požgane vasi, za pobite kmete in postreljene delavce. Očital jim je, da so poblazneli, da ženejo narod v propast. Čim bolj sem mu ugovarjal in ga skušal prepričati, da je edino ta pot mogoča in bi bilo vsako najmanjše popuščanje že slabost, tem bolj se je zagrizel v svoje očitanje. Gonars, da je njihova krivda, belgijska tudi, Podlipoglav njihova, posebno še talci. Žrtvujejo ljudi, kakor se jim poljubi. Trdil je, da so izgubili pamet in vsak stik z ljudmi. Iz svojih bunkerjev ne vidijo več sveta in se jim hoče samo krvi in krvi.

Zdaj pomisli, partijec in ti zastruplja ljudi po taborišču na tak način. Ali je užaljen zaradi sebe, ali hudič vedi zakaj, ali sploh nikoli partijec ni bil, ampak čisto navaden oportunist. Drugače bi ne mogel tako govoriti. Če bo širil take po taborišču, ga bodo nekateri poslušali kakor boga. Saj vidiš, kakšni so, danes jih obrne ta veter, jutri drugi.«

»Kaj misliš, da bo govoril tudi drugim?«

»Kako da ne. Inženir je sedel nekaj korakov od naju in je vse poslušal. Važnega se dela, da je to njegovo spoznanje. In zraven še pristavlja, da je bil tudi on komunist.«

»Kako sodiš ti o tem?« sem ga vprašal. »Res je, da tudi mi včasih kritiziramo.«

»Ti večkrat prav po nepotrebnem.«

»Dobro, pustiva to. Nekaj drugega sem mislil. Če pregledaš naše taborišče v Gonarsu, na koga se moreš zanesti, da je obdržal zavest upora in borbe? Ko-

munisti, nekaj organiziranih delavcev in teh zelo malo. Nekaj kmetov, ki so zaradi zemlje ostali Slovenci, poglavitni del pa sestavljajo intelektualci. Ali ni tako.«

»Je. Pri nas, kjer je bila nacionalna zavest tako plitva, je čudno, da je pritegnila toliko kmetov z nami. Hitlerjeva selitev jih je pognala v borbo.«

»Pravilno. Na neki način moraš spoznati fašizem, da si šel v borbo. Kmet ga je spoznal, na ta način ga je sedaj prav tako razumel kakor intelektualec.«

»Po večini ga delavec še najmanj razume in spoznava.«

»Ker se še ni otrešel hlapčevske mentalitete, v kateri ga je držal kapitalizem. Ni se še zavedel, da ga nacisti kolikor toliko dobro hranijo, ker ga nujno potrebujejo. Delavca, ki bo hotel delati in nič misliti, bodo nacisti dobro plačevali, dobro hranili. Saj si jih poslušal, kakšne vesti so prinašali iz Gorenjske in kako so našim vzbujali skomine, koliko kruha, masla, sladkorja imajo gori.«

»Če analiziraš našo borbo, prihaja kmet v precep. Po eni strani ga plašijo s komunizmom, po drugi ve, da ga je fašizem že premaknil in da tla pod njim niso več njegova.«

»In to spretno izrablja duhovščina, ki ne pozna nacionalizma, ne socializma, ampak le vatikansko politiko. Miklavž, sedaj doživljamo eno največjih borb v zgodovini.«

»Če dovoliš, bi te popravil, eno največjih etap v razvoju socialne borbe. — In zato ti odkrito povem, da me napada prekleta jeza, kadar sediš na pogradu in se predajaš svojemu pesimizmu.«

»Taka je moja natura, ne da se popraviti.«

Miklavž je zopet vzkipeł: »Seveda, lep izgovor, ne da se popraviti. Vsaj kazati ni treba, te svoje nature, ker, dobro vedi, prav nikogar ne zanima.«

Kakor po navadi se je najin pogovor zopet zaostрил in končal deloma zaradi različnih temperamentov in

drugačnih življenjskih občutij, deloma se je Miklavž tako uspešno boril proti svojim slabim uram.

Kipar Niko je po naključju izvedel, da je jutri moja petdesetletnica. Potiho sem se sam pripravljaj na ta dan, in sicer na dva načina. Naprosil sem izkušenega strokovnjaka v tihotapstvu, da bi mi priskrbel steklenico vina in nekaj žganja.

Po drugi strani pa sem si na pogradu sede izpraševal vest o storjenem delu in se prikopal do zelo temnih razgledov. Spoznal sem, da je najmanj polovico let zapravljenih, druga polovica pa je rodila le klavrne sadove. Nobenega izhoda nisem videl. Če se vse drugo dá popraviti, življenje se ne dá. V dneh, v kakršnih smo živeli, se mi je zdelo moje življenje še bolj brezsmiselno kakor bi se mi morda drugače, ko bi človek ne stal pred tako ostrim sodnikom časa. V takih dneh potrebuje človeštvo velikih resnic, do katerih se nisem prikopal. Danes so potrebni človeku vera, prepričanje in jasen pogled v zakone človeške družbe, jaz pa plavam med njimi kakor pijana mušica.

Ko človek odpira skrivne predale častiželjnosti, domišljavosti, egoizma, se zgrozi pred lastno ničevostjo. Saj je bilo morda hotenje pravo, a zamoril ga je plevel. Tako stojiš na pragu, ko prično pojemati sile. Gledaš že brezno pred sabo, veš določeno, da boš prenehal biti, a veš tem manj, čemu te je energija postavila v življenje. In povrhu s takim razkolom med višino hotenja in skromno močjo!

V teh usodnih dneh me je usoda potisnila v tabo-rišče, kjer sem obsojen gniti. Trdovratno se me je oklenila zopet slutnja smrti, ki me je napadla v belgijski.

Prikazovala se mi je resnica, da je posameznikovo življenje, ki se je vrtelo le okrog lastne osi, anarhija v življenjskem redu. Človeška skupnost zahteva, da ji vsak daje vse svoje sile; nad samoljubjem, v kakršni koli obliki, se narava vedno maščuje.

Vrednost človeškega življenja se meri po veličini zatajevanega samoljubja in spoznanja svoje vrednosti, po moralni zavesti do človeške skupnosti. Energija odmerja osebnosti moč in obseg vpliva na družbo, ne pa stopnjo moralne in etične vrednosti.

Kipar Niko, Korinski in Vidra, so si zamislili mojo petdesetletnico drugače, in sicer po načelu: namen posvečuje sredstva. Po uspelem kresovanju se jim je zopet nudila prilika, da razgibajo ljudi.

Proti večeru so pričeli vabiti po barakah na zbor. Pevci so hitro ponudili pomoč, orkester pa je pravkar vabil za svoj program. Miklavž je dobil naročilo, da me obdrži v baraki.

Kapo je dosegel, da je bila dvanajsta vsa zbrana. Pred oknom se je zbralo več sto ljudi, med njimi večina mojih znancev iz belgijske. Kapo je opravil pozdravni govor, potem so zapeli pevci. Ko je bilo že vse končano, je prišel še orkester, ki se je medtem v naglici pripravil. Pesmi in godba so privabile toliko ljudi, da so bili prireditelji zadovoljni.

Priznati moram, da me je iskrenost internirancev ganila in brez častihlepnosti trdim, da je presegla vrednost mojega dela. Lepše petdesetletnice bi si ne mogel v sanjah misliti.

Ko se je že zmračilo, mi je preizkušeni dobavitelj res prinesel steklenico vina, čeprav le polovico zaželenih mere.

Miklavž mi je hudomušno priznal, da požirek vina ustvarja drugačen pogled na življenje. To noč sva v harmoniji zaspala.

Nekaj dni kasneje so priredili mlajši interniranci pesniki za mojo petdesetletnico večer slovenske poezije.

Po taborišču so se pričele širiti nove vesti. Tudi naši v pisarni niso mogli izvedeti skrbno prikritih načrtov. Na ušesa so ujeli le prišepetavanje in namigovanja, da se bo v prihodnjih dneh taborišče razširilo.

*Nande Vidmar: Sedeči interniranec, 1942 (Gonars),
svinčnik*

Za petdesetletnico mi je poslal zdravnik dovoljenje, da mi sedem dni ni treba hoditi na apel.

Zjutraj sta Korbarjeva fanta vznemirila barako. Ponoči jima je bila ukradena marmelada, ki sta jo dobila z zadnjim paketom, in lonček masti. Kradli so sicer po vseh barakah, le redko so tatove izsledili. Običaj je vladal, da je baraka sama kaznovala tata.

Kapo je prepustil zasledovanje razsodišču. Še pred apelom sta fanta preiskala vse pograde, a nikjer nista odkrila kakih sledov.

Med apelom sva ostala sama v baraki s starejšim Korbarjevim. Na desni strani je pod Korinskim ležal kmetiški fant, ki je za silo ozdravel od hude driske. Nihče ga ni pobliže poznal, ker je bil fant nenavadno molčeč, in v baraki niso pomnili, da bi se bil s kom družil.

Korbarjev je preiskoval pograde, dolgo časa zaman. Nenadno je zavrnil. V bližini bolnika je izpod sosednjega pograda izvlekel marmelado in lonček z mastjo. Marmelade je manjkalo polovico, v masti pa so se poznali odtisi prstov, s katerimi je nekdo zajemal.

»Ti si ukradel!« je planil Korbarjev na bolnika.

Fant ni dal nobenega odgovora, le molče je gledal v razsrjenega Korbarjevega, ki je grozil in kričal: »Ti si kradel, pa si onemu podtaknil.« Tiščal si je marmelado in mast na prsi in poskušal udariti fanta, ki se ni premaknil.

Pričel sem sam izpraševati fanta. Nekaj časa je trdovratno molčal in me gledal s sovražnim očesom. Prigovarjal sem mu, naj pove po resnici. Vse zaman, ni mi niti odgovoril.

Prijel sem ga trdo, da mu ne pomaga tajiti, ker je preveč jasna stvar. Zagrozil sem mu, da ga bo baraka izobčila, če ne bo priznal. Nisem si bil na jasnem, ali je res kradel ali ne. Prvotni sum se mi je celo razblinjal.

Prav tedaj je fant priznal: »Sem ukradel.«

Gledal me je izzivalno in upiral vame sive oči. Odleglo mi je in odrinil sem Korbarjevega, ki se je hotel pognati vanj.

Prisedel sem k fantu na pograd. »Dobro, če si mi priznal, da si ukradel, mi vsaj priznaj, zakaj si kradel.«

»Ker sem bil lačen.«

»Zakaj nisi nikomur rekel, da si lačen?«

»Ne bom nikoli več. Sem jih tolikokrat prosil, pa mi še drobtin niso dali.«

»Koga si prosil?«

»Korbarjevega, Ferjana in še druge, ki dobivajo pakete. Zdaj ne bom nikoli več prosil požeruhov.«

»Ampak kaj?«

»Ukradel bom, če bom lačen.«

»Poslušaj, se ti ne zdi grdo okrasti interniranca?«

»Ne. — Jaz sem lačen, oni pa žro in ne mislijo name.«

»Če je res, kar praviš, da ti niso dali, boš poskusil drugače. Reci temu, reci drugemu, pa ti bodo dali.«

»Ne bom nikoli več rekel, prositi me je sram.«

»Krasti ne?«

»Ne, in še bom ukradel.«

»Odkod si?«

»Iz Brega pri Borovnici.«

»Imaš očeta, mater?«

»Sem imel.«

»Kako?«

»Očeta so Italijani ubili, mater pa odgnali, da ne vem zanjo. Hišo so požgali.«

Pripovedoval mi je jasno in trdo, da nisem čutil v njegovih besedah sence žalosti.

»Imaš brata, sestre?«

»Sem imel. Brata so Italijani ubili. Sestra je šla z materjo.«

»Potem nimaš živega človeka.«

»Ne.«

»Kdaj si ukradel?«

»Ponoči.«

»In si jedel?«

»Jedel. Tri dni že nisem nič zaužil.«

Medtem se je baraka vrnila od apela. Korbarjev je razkričal, kdo je ukradel. Sprva so hoteli kar navaliti na fanta, toda prepričal sem jih, da moramo zvečer stvar na zboru obravnavati. Prosil sem kapa, da bi zvečer sklical zbor barake.

Pustili smo fanta, ki je s sovražnimi očmi gledal po baraki. Člani razsodišča smo šli pred barako. Razložil sem jim stvar in jih prosil, da naj do popoldne premislijo. Potem se bomo posvetovali, kaj bomo zvečer ukrenili.

Med opoldanskim počitkom sem slišal, da se pogovarjajo o tatvini fantje, ki so ležali na pogradih pri vhodu barake in se ves dan niso premaknili z ležišč.

»Tako ga bomo zbili, da bo kri brizgala iz njega.«

»Ubiti ga je treba. Hudič, ne zasluži drugega. — Interniranca je okradel, pes.«

»Zahtevali bomo, da ga prepuste baraki. Potem ga položimo na mizo. Ko bo patrulja odšla, ga bomo zbili do nezvesti.«

Poslušal sem jih molče, ker se mi je upirala naslada, s katero so se pripravljali, da ga bodo bili do krvi.

Popoldne se je sestalo razsodišče. Predložil sem članom svoje mnenje, da se je tatvina res izvršila, a pod zelo težkimi okoliščinami. Treba je vse poskusiti, da fanta, ki je prepuščen samemu sebi, ne odbijemo. Povedal sem jim, da sem proti vsaki kazni. Strojnik mi je ugovarjal, da se sicer strinja z mano, a da bi se morala vsaj malenkostna kazen izreči. Nazadnje smo se zedinili.

Zvečer baraka ni mogla pričakati. Že po apelu so se zbirali in se živahno prepirali. Večina se je strinjala, da ga je treba vreči na mizo in bítí. Slišali so se ugovori, da je bolan, toda večina je prevpila te pomisleke.

Kapo je v kratkem razložil, za kaj gre. Rzsodišče mi je poverilo, da sklep razložim pred zborom. Slutil sem, da bo naše mnenje naletelo na odpor.

Govoril sem zboru s prepričanjem. Naslikal sem jim fantovo preteklost, njegovo sedanje življenje in izpoved, zakaj je kradel. Naslovil sem fantu očitke, da njegovo ravnanje ni vredno interniranca, ki ga preganja fašizem, kakor vse druge, da ni razlike med nami, česar bi se morali vsi zavedati in ustvariti družino. Opominjal sem fanta, da je njegova tatvina umazano početje, ki bi se ga moral sramovati. Potem sem govoril vsem, ki se niso odzvali fantovim prošnjam, ko se je lačen obračal do njih in jih prosil pomoči. Barake so sicer sklenile, da ne bodo živele v kolektivu, a vsaj toliko bi morali vsi občutiti človeško skupnost, da ne bi pustili fanta stradati. Pristavil sem, da je ta egoizem ravno tako obsojanja vreden kakor fantova tatvina. Nazadnje sem omenil, kako so me presenetile sodbe, ki sem jih čez dan poslušal o potrebi telesne kazni. Ne da bi se kdo zanimal, kako je s fantom in kaj ga je privedlo do tatvine, večina in predvsem mladina, je kričala, da ga je treba pobiti. Pozval sem jih, da naj si po vesti odgovore, ali niso taka nagnjenja in zahteve prav tako fašistične, kakor jih sedaj doživlja ves narod?

Predložil sem zboru mnenje rzsodišča, da naj se fant pouči o nizkotnosti dejanja, in se kaznuje s tem, da sedem dni ne bo prejemal priboljška v siru.

Teden kasneje so zopet delili karte za pisanje. Ker sem že sprevidel brezupnost pisanja na ta način, karte nisem vzel. Po delitvi sem videl, da prihaja oni fant k mojemu pogradu. Nekako v zadregi je prisedel in mi ponudil karto, češ da on tako nima nikogar, komur bi pisal. Na vsak način je želel, da bi mi dal svojo. Ko sem mu odgovoril, da nikakor ne mislim pisati, in da se mu za pozornost lepo zahvalim, je bil kar potr, da mi ne more izkazati ljubeznivosti. Svetoval

sem mu Korinskega, da naj mu ponudi karto. Korinski jo je res potreboval in je fanta nagradil z jedačo.

Zanimal sem se za fanta še potem, ko sem že zapustil taborišče in zvedel, da je kasneje zopet začel krasti in živel v sovražnem razmerju do vseh.

Živeli smo v viharju, srečavali smo se in se ločevali, ne da bi si mogli pogledati na dno srca.

Ponoči je deževalo in jutro je bilo sveže in čisto. Sonce je gredo in vonj zemlje je prihajal s polj. Ko se je Miklavž vrnil s stolpa, kamor je šel črpat vodo, sva sedla na stopnice pred zadnjo barako.

»Morje se vidi kakor zlato v skledi.«

Gledala sva proti jugu, kjer so se vrhovi dveh visokih dimnikov kazali na mlečnem obzorju. Za njim je ležalo morje v širokem tržaškem zalivu.

»Saj nisem nič delal pri črpalkah. Samo tja čez sem gledal proti Gorici, Vipavski dolini in Nanosu. Dobili smo natančno poročilo in tudi karabinjerji so se izdali, da so partizani že okoli Gorice. Pomisli, trideset kilometrov od tu, pa bi bil med njimi.« Videl sem, kako se mu svetijo oči. »Ali nisi ponosen, da se na teh tleh bije borba?«

»Dolgo je tlelo. Ali ni čudno, da se na tem sivem kamenju bije večna borba za življenje. Koliko narodov živi na tisočkrat bolj rodovitnih tleh, pa se jih tako redko kdo dotakne? Na teh skalah, kjer je zemlje za nekaj pedi, ne dajo človeku dihati.

Spominjam se, kako smo se v prvi svetovni vojni skrivali med skalami pred granatami, ko so skale kar deževale na nas. Sanjarili smo o svobodi, videli smo že, kako se v Trstu vijejo naše zastave, pa so nam proti vsem človeškim postavam odrezali zemljo s tako lahkoto, kakor odrežemo krajec. Nikoli se ni nihče več zmenil, kaj se na tej zemlji godi. Tisti Churchill, ki govori danes o pravicah narodov, je pisal takrat ‚Caro Mussolini (dragi Mussolini).‘

Sedemindvajsetega leta — bilo je v maju — sem se vozil iz Firenze čez Apenin, stali smo pri oknu

z nekim italijanskim kapelnikom in se čudili lepoti Apenina. V kotu nas je poslušal slovenski železničar, ki se je peljal s Sicilije domov, na Kras. Naenkrat je vstal in pomodil pest skozi okno. 'Oštia, ne bo tod lepo, dokler bodo koloni.' Takrat so se ljudje upali govoriti tudi pred Italijani.

Dve leti pozneje sem prišel na Kras. Stanoval sem v Gorici in hodil peš po zemlji. Ko sem v Števerjanu stopil v hišo, me je gospodinja takoj spoznala, da nisem domačin. Zaprla je okno, zaklenila je vrata, in roka se ji je tresla, ko mi je rezala pršuta. 'Povejte, ali kaj kmalu pridete?' je vprašala. Ljudje so se bali govoriti, za slovensko pesem si šel v ječo. Kadar koli sem se vozil skozi Trst, nikoli se ni zgodilo, da ne bi videl vklenjenih ljudi, ki so jih karabinjerji vozili s Krasa.«

»Takrat so zaman čakali. Zdaj so prišli tisti, ki so jih na oni strani vklenjene gonili.«

»Toda ne pozabi, da so na tej strani že poprej počile puške.«

»Imaš prav,« mi je priznal Miklavž. »Ljudje so se vzdignili, komaj da so zavohali smodnik.«

»Ta vojna ne bo poznala nobenih kompromisov in konverzacij. Kadar se vzdigne ljudstvo, govori samo sovraštvo.«

»Na tej strani bo borba krvava. Tod se bodo fašisti strašno maščevali nad ljudmi.«

»Zdaj ni življenje več pesem, — kot spreminjast opal je stalo morje — ali — O, Adria, kako naj te objamem . . . — Zdaj pojejo puške, bombe, mitraljezi,« je pristavil Miklavž z neko ostjo.

»Že prav, ampak tega ne boš tajil, da bi se nemara brez pesmi tudi rafali ne oglasili.«

»Samo, da se takrat pevci skrijejo,« se je rogal Miklavž.

»Ne vsi, veliko jih je odšlo v borbo.«

»Bomo videli, kaj bodo zalegli.«

»Tvoja bolečina, Miklavž. Zmeraj bi tičal v knjigah, po literatih pa udariš, kadar moreš.«

»Ker ste taki življenjski reveži, da vam domišljavost skozi oči in ušesa sili na dan. Vsak bi najrajši, da bi govoril samo o njem. Kakor ženske, ki se ves mili dan ogledujejo v zrcalu.«

»Pravi pesnik, pravi pisatelj je vedno nezadovoljen s svojim delom.«

»Ampak nič manj ljubosumen, častihlepen in zamerljiv.«

»To so malenkostni ljudje in včasih je tudi genij malenkosten.«

»Zame imajo vsi umetniki nekaj ženske spogledljivosti. Še to življenjsko izkušnjo sem naredil, da je tem bolj domišljav, čim manj je vreden.«

»Miklavž, komur gre res za stvar, se ne bo nikoli napihoval. Bo zelo kritičen do sebe in bo v delu izgorel.«

»Kaj misliš,« je preskočil, »ali dosežemo morje v tej vojni?«

»Trda bo.«

»Bomo,« je dejal Miklavž z globokim prepričanjem. »Bomo in če bodo vse te skale krvave. Jaz bi se boril samo na tej zemlji. Ali si videl, kako je Vicedomini zastražil taborišče, odkar se ve, da so na Krasu partizani?«

»Zdelo se mi je, da je nekaj v zraku, ko sem videl, kako so se pomnožile straže.«

»Ali nisi imel ti nekih sorodnikov v Trstu?«

»Imel. Strica, ki ga nisem videl drugače kakor takrat, kadar je prišel komu birmo zavezat. Vselej je prinesel vsakemu zlato uro in škrnicelj konfetijev. Šel je v Trst z neko žensko, ki je pse vozila doli. Potem si je naredil veliko premoženje z žitom, ki ga je prodajal na debelo. Kupil je tri hiše. Slovensko je znal, le po tržaško je govoril. Spominjam se ga dobro. Majhen možiček je bil in debelušen. Siv mah mu je pokrival glavo. Govoril je samo o kupčiji, samo po

kosilu, kadar se je najedel, je rad poslušal kvante. Naslonil se je nazaj na stolu in bingljaj z nogami. „Kako je bilo s tisto, Pepi, ki jo je moš dobila na zofi?“ je začel spraševati očeta in se smejal. Še to vem, da je bil najstarejši sin pijanec, mlajši, ki ga stric ni posebno maral, a mu je največ delal, je imel nogo hromo. Otroci so se mu vsi poitalijančili. Hčere so lovile može, najrajši oficirje, a se dolgo ni mogla nobena poročiti. Kadar je prišla katera v Ljubljano, je vse dišalo za njo. Lomila je kako slovensko besedo in govorila strašno fino, vse na c in s in se vedno nekako z viška čudila, da ne znamo nič italijanski. Streči so ji morali kakor grofici. Enkrat so naredile izlet v Berlin in so poslale vsej žlahti razglednice s frankfurtskimi zastavicami, nalašč, da bi nas izzivale. Mi smo bili zanje kmetje. Pri Ložu so imeli neko posestvo, kamor so hodili poleti. Neka hči, ki je vzela nekega avstrijskega stotnika — po prvi svetovni vojni je postal špediter — hodi, se mi zdi, še sedaj tja. Stričeva trgovina je propadla zaradi izgub; kar zaporedoma so se mu ladje potopile, in pravili so, da se mu je od tega zmešalo. V Trstu jim je ostala samo ena hiša.«

»So bili navdušeni fašisti?«

»Fašisti so bili, čeprav, kolikor vem, ne navdušeni. Potiho so godrnjali in si mežikali, da pod fašizmom kupčija ne gre, da je pristan skoraj prazen. Oni niso bili italijanska, ampak tržaška buržoazija, ki razen Trsta in sebe ni videla drugega sveta.«

Vstala sva in se napotila skozi taborišče. Letaki na barakah so naznanjali, da bo zvečer predavanje o zadrugah.

Borovniškemu učitelju je Machi dovolil izobraževalna predavanja brez vmešavanja politike. Predavanje, ki so bila vsaj enkrat, če ne po večkrat na teden z raznovrstnim programom, je obiskovalo precej ljudi, v prvi vrsti kmečkih. Največ snovi s socialistič-

no vsebino so predavatelji zajemali iz kmečkega gospodarstva.

Za korinskim in Vidro so na gorenjih in dolenjih pogradih ležali sami mladi fantje, ki so kazali veliko vnemo za izobrazbo. Korinski jih je pričel vzgajati. Po vsem taborišču je iskal pesmi, ki so jih fantje od jutra do večera prepisovali in se jih učili na pamet. Nosili so mi kazat zvezke, v katerih sem zagledal skrbno prepisane pesmi. Skoraj vsako popoldne so imeli politično uro, o kateri so si prav tako delali zapiske. Korinski mi je posebno hvalil mladega minerja. Fant je bil visoke, sloke postave. Med vsemi se je najbolj gnal, da bi užil čimveč pohvale. Nekaj na njem mi ni ugajalo. Ne vem, ali pogled ali njegova sladka prijaznost. Ko sem jim tik pred odhodom neko popoldne predaval, me je hotel požreti z očmi. Kadar je bilo v baraki glasovanje, so fantje z navdušenjem sprejemali navodila Korinskega, tako glede socialne medsebojne pomoči, kakor o taboriščnih moralnih vprašanjih. Pozneje se je podoba teh fantov izmaličila. Ko je Korinski zapustil taborišče in odšel v prosto konfinacijo, so se polagoma fantje popolnoma izneverili njegovi vzgoji in glasovali s sebičnimi kmeti in anarhično mladino pri vratih proti socialni pomoči. Pokazalo se je, da so bili z zavestjo človeške skupnosti le prepleskani. Ker jih nihče več ni hvalil in niso imeli nikogar, da bi se mu prikupili, so prenehali prepisovati pesmi. Kakor mladina pri vratih so polegali in kvartali.

Neko popoldne pred koncem junija se je raznesla po taborišču vest, da je pravkar dospel velik transport. Govorili so o petsto ljudeh. Radovednost je zajela taborišče. Vse je drvelo proti vhodu, kjer so jih razuševali.

Širile so se razne vesti. — Samo mladino so pripeljali. — Ti, z Viča so. — Ne, saj jih poznam, izza Bežigrada so. — Pravijo, da so bili le tri dni v belgijski. —

Oglasil se je Milan iz pisarne. »Danes sem čul Machija,« je pripovedoval, »da je govoril o dva tisoč do tri tisoč novih. Nima pojma, kam naj jih dene.«

Kmalu se nam je razjasnilo. Na prostor med stari taboriščem in zunanjo mrežo so pričeli vojaki nositi šotore, ki so jih morali deloma postavljati novi interniranci. Nastalo je novo taborišče 7. Ko so novince razušili, so jih razdelili nekaj po še praznih barakah. V naši baraki smo izgubili prednji prostor, kjer so stali miza in klopi. Sedaj so segali pogradi do izhoda. Po drugih barakah je bilo manj prostora in so spravili pod streho le posamezne.

Z novinci govoriti je bilo najstrožje prepovedano. Za našimi barakami sta stražila dva vojaka, prav tako na drugi strani žice, in nihče se ni smel ograji približati več kakor na deset korakov. Vendar je nastala po apelu tam doli velika gneča. Vsi so jih hoteli videti in z njimi govoriti. Znanci, bratje so se burno pozdravljali, si poskušali stisniti roke. Vojaki so grozili, da bodo streljali. Machi je divjal z bičem in kjer se je pojavil, se je sprožil divji beg, da se nekaj časa ni čulo nič drugega kakor topotanje nog, kakor bi se zaganjala čreda divjih konj.

Onstran žice so si postavljali šotore, v katere se je zmeščalo po deset do dvajset ljudi. Šotori so stali v vrstah, le nekateri večji, v obliki osmerokotnika so stali na dolnjem koncu tik ob žici.

Med novinci so bili po večini študentje, inženirji in nekaj profesorjev. Delovnih ljudi je bilo manjše število.

Z Miklavžem sva pričakovala Damjana. Tisti večer še nisva mogla nič določenega zvedeti. Zjutraj sem šel navsezgodaj sam proti žici. Dva vojaka sta sicer stražila, a zelo malomarno. Zame se nista niti zmenila. Izpod šotorov se še niso prikazali ljudje. Polagoma, ko se je mlečno belo nebo pričelo modriti, se je zdaj tu zdaj tam razmaknilo šotorsko krilo in zvedave oči so se začudeno ogledovale, kam so prišle. Zmotal

se je eden, potem drugi, se pretegoval in se oziral po novem bivališču.

V tretji vrsti šotorov se je prikazal Milan iz naše hiše. Smeje se mi je približal in me pozdravil. Vojak se ni zmenil in naju je pustil, da sva govorila ob žici.

Milan mi je pripovedoval, da so se pričele nove racije, v še večjem obsegu kakor marca meseca. V nekaterih hišah so odgnali vso mladino, ponajveč študente-maturante in visokošolce. Univerzo je Rupnik zaprl. Vprašal sem ga po Damjanu.

Obraz se mu je razlezel. »Zmazal se je. Imel je čudno srečo,« je veselo pripovedoval. »Iz Rdeče hiše so pobrali vse, tudi Damjana. Vlasta mu je prinesla še nahrbtnik, preden smo se odpeljali s kamionom.«

»Je bil nervozen?«

»Ne, ampak čisto tiho in v zadregi se je smehljajal. Saj ga poznate. V belgijski smo stali v dolgi vrsti in čakali, ker so pregledovali legitimacije. Prav redko, mogoče na sto eden je bil izpuščen. Damjan je stal v bližini, morda peti za mano. Meni oficir še legitimacije ni pregledal, kar z roko je zamahnil. Videl sem, kako je prišel Damjan na vrsto, ves rdeč in ušesa so mu še bolj štrlela. Ravno takrat, ko je pristopil, se je izmenjal oficir, ki je s prejšnjim spregovoril še nekaj besed. Damjan mu kaže legitimacijo, oni pa kar pritisne pečat, da je bil pregledan in zamahne z roko, da naj gre. Damjan se je hitro obrnil in jo s hitrimi koraki pobral iz kasarne. Čudna sreča! — Nas so stlačili v sobe in nas že drugo jutro gnali na postajo.«

Poizvedel sem, kako je v mestu.

»Zbežati ne more nihče. Vsi čakajo z nahrbtniki, ker nihče ne zaupa, da se bo še vrnil iz belgijske.«

»In zunaj?«

»Milanu so zažarele oči. »Ti so se povsod umaknili. »Pomignil je z glavo proti vojaku. »Drže se na postajah in v vaseh, ven se ne upajo. Na osvobojenem ozemlju je nova oblast. Vsako noč streljajo z Gradu in

tudi čez dan. Pred nekaj dnevi so se peljali štirje kamioni na Barje, pa se je vrnil samo eden. Okoli mesta se vsako noč čuje streljanje.«

»In ljudje?«

»Dobro se drže. Nekaj se jih je spridilo. Osterčev iz Rdeče hiše je z onimi. Najbolj pogumna je vaša Vlasta. Nobene besede ne potoži in vedno se smehlja. Čez dvorišče gre tako veselo, kakor še nikoli poprej.« Mladi Milan mi je govoril z občudovanjem in z žarečimi očmi.

Medtem so vstali tudi drugi in me pozdravljali. Nabrala se je gruča znancev. Prišel je tihi Marko in mi stisnil roko. Damjanovi sošolci so mi klicali, da se je Damjan izvil, kar sem že vedel. Zagledal sem dva znanca profesorja, ki sta bila vedno verna katolika. Prikazali so se vsi trije sinovi prijatelja Franceta. Med drugimi sem zagledal tudi Petkovška s pšeničnimi lasmi.

Začudeno sem ga vprašal, odkod. »Pripeljali so me,« je odgovoril nekam v zadregi in se poskušal smehljati. Zanj sem vedel, da ni prišel v Gonars zaradi svojega prepričanja. V gimnazijskih letih je bil načelnik katoliške akcije, ki je vodila srdito borbo proti komunističnim študentom. Že takrat so sošolce ovajali policiji. Petkovšek sam je bil molčeč, toda gibčen fant, z duhovitim jezikom. Delal je samozavestno po navodilih višjega vodstva in se je redko spustil v kak prepir. Na zunaj bi nikoli ne mogel uganiti, da se v tej mladi duši s svetlimi plavimi očmi že useda tako zagrizeno strankarsko sovraštvo, ki se ni obračalo proti nasprotnikom le ideološko, temveč jih je hotelo iztrebiti iz življenja. Videl sem, da se Petkovšek počuti nekam tuje med drugimi, a vendar mi je bilo očitno, da ga tudi internacija ni idejno premaknila. Ugibal sem, zakaj so ga pripeljali.

Od nekod je prišel Machi. Sprva ga stražar še videl ni, šele ko so pričeli više gori bežati, se je vojak zravnal, snel puško in pričel groziti.

Pri kavi smo se sešli tudi z Ženkom, ki je tudi prihajal od mreže, kjer je našel precej znancev.

»V Ljubljani so pričeli Italijani na nov način, ki mi ni še razumljiv,« je modroval. »Pripeljali so izrazite desničarje — katolike, celo Stražarje. Vso stvar moramo politično preudariti. Italijani imajo Rupnika. Nastaja vprašanje, ali hočejo delati le z njim in se ne opirati več na duhovščino in njihovo stranko ali pa je Rupnik sam stavil take predloge. V to skoraj ne verjamem. Saj vendar ve, da nima nobenih pristašev, tudi med plavimi ne. Ribnikar, ki se mu je ponujal, je najbolj popularna oseba. Rupnik ne bo mogel nikamor brez duhovščine. On ne bo dal torej zapirati njenih pristašev. To delajo pač Italijani, ki nekaj pripravljajo in hočejo prej izprazniti mesto, da bi imeli mir. Morda so opozorjeni, da pripravljajo partizani večje akcije in hočejo vse, ki bi lahko prišli za orožje, odstraniti iz mesta. Kakor je videti, so se vrgli predvsem na mladino in inteligenco.«

Tako smo ugibali od daleč izza žice. Nismo pač poznali takratnega sklepa vojaškega poveljstva, da je treba iz mesta odstraniti predvsem univerzitetno in odraslo mladino, kakor inteligenco. Ker se je partizansko gibanje širilo vkljub zaporu mesta, vkljub marčnim in aprilskim racijam, streljanju talcev, so uprizorili Italijani nov in še brezobzirnejši lov.

Transport je prišel drugo jutro. Zopet okoli štiristo ljudi. Ker so bili šotori v 7. že polni, so jih poslali v oddelek a. Ko so bili razušeni, so korakali skozi naše taborišče. Stali smo na pomolu in jih ogledovali.

»Glej, v Ljubljani se je v praznikih pripravljalo na dež. Nekateri so prišli kar z dežniki!«

Ugledal sem znanca, ki je bil knjigovodja pri nacionalističnem podjetju. Hodil je vedno počasi in se zaganjal z gornjim telesom naprej. Bil je kratkoviden, dejansko in tudi politično. Izbuljene oči so mu zbegano gledale v svet. Opiral se je na dežnik, ko se je

poganjal skozi taborišče. Začudeno se je oziral po barakah.

»Tega so sneli na cesti,« sem dejal Miklavžu.

Dva, trije profesorji so bili med njimi. Z živahnimi kretnjami in s smehom je hitel sloki inženir iz stare meščanske hiše, ki je že po imenu uživala ugled boljše družbe. Inženir je delal videz, da je prišel na zabaven nedeljski izlet.

Med mlajšimi sva zagledala Kreka, ki je prišel s težkim nahrbtnikom.

»Ali so tega zopet zaprli,« sva se oba začudila.

Potem se je razneslo, da je v tej skupini celo Mantuani, ki je bil tolmač v italijanski službi in znan ovaduh. Nekdo se je šalil: »Hudiča, delajo hitro, da se še ta kapelj ni mogel izmuzniti iz mreže.«

Zvečer so jih za uro spustili skozi vrata v naše taborišče. Obiskal naju je Marko, ki je bil v marcu med Vrhničani v belgijski.

»Sedaj jim ne uidem več,« se je smejal. »Takrat so me še spustili. So morali zvedeti, da sem partizanom vozil hrano. Pred tednom sem naložil in sem peljal iz Vrhnike naravnost v hosto. Tam sem našel vašega brata Ladota. Ravno prašiča je klal za svojo četo.«

»Vraga! Kakšen pa je?«

»Je malo shujšal, ampak ga je še vedno precej skupaj. Njegova četa živi dobro. Nekje jim je rekviriral prašiča. Bil je ves krvav, ko ga je pod hojo razkosaval. Prinesel sem s seboj dobro slivovko, ki jo je dolgo pokušal in mlaskal z jezikom, kot ima navado. Izpraznila sva že pol zelenke, ko se je odločil, da je izvrstna. Ves čas so se mu oči smejale, ko je ogledoval prašička. Povabil me je, da naj počakam, ko bo pečen.«

Z Miklavžem sva se smejala, da se Lado ne zapusti, tudi v hosti ne.

»Težke boje so imeli,« je pripovedoval Marko. »Ves dan so Italijani naskakovali grič, kjer so se partizani

utrdili. Zaradi prevelike premoči so se partizani ponoči izvili iz obroča in nastavili Italijanom zasedo. Ko so Italijani drugi dan naskočili, so padli v grapi v zasedo. Le malo se jih je rešilo, vse so pobili. Prvi dan pa so imeli partizani veliko izgub. Strmecki je obvezoval ranjence na kozolcu, pod katerim so pričeli Italijani kuhati večerjo.«

Marko se je poslovil, da obišče še učitelja Grogo. Njegovo pripovedovanje nama je vzbudilo žive spomine na domačijo, ki se je medtem že kar nekam odmaknila.

»Kaj misliš, kako bo z Damjanom?«

Miklavž je prepričljivo odgovoril: »V partizane pojde.«

»Bo Vlasta ostala čisto sama?«

»Damjan se ne more ozirati nanjo,« je trdo pristavil Miklavž. »On mora iti!«

Ovila me je težka skrb. Noben upor ne pomaga. Vojna nas je razbila, da se morda nikoli več ne vidimo. Ob takih viharjih občuti egoizem človeške narave tem bolj, na koga se je navezal, pri kom išče utehe in ljubezni. Z vsemi silami se upira, da bi ga kdo od tega odtrgal.

Nehote sem se spomnil, kako sem ju včasih poslušal. Damjan bi bil rad pel in ni imel posluha. Kadar sta bila z Vlasto sama, jo je priganjal, da bi ga učila. Ko so se zgostili zunaj mrakovi, sem iz poltemne sobe zaslišal jasen glas, ki ga je poskušal spremljati nežen, otroški glasek:

»Teče voda, teče ...

Oj mladost ti moja,

kam odšla si, kje si?«

Damjan je imel to pesem najrajši, a jo je kakor svojo ljubezen sramežljivo skrival pred drugimi.

Spomin je ugasnil, taborišče je vrvelo, da je šum zadušil vse tihe, nežne misli. Od vseh plati je pri-

tisnilo spoznanje, da je toliko in toliko človeških življenj za vedno strtih in da so te osebne bolečine le ovira življenja, ki se hoče za vsako ceno prebiti.

Ura je bila deseta in ljudje so se pripravljali za kosilo, česar sprva nismo mogli razumeti. Kapi so kmalu razglasili, da bo imel odslej zaradi dotoka novih internirancev naš oddelek kosilo ob pol desetih.

»Kakor ob košnji,« se je šalil Vidic. »Res urni gospodarji, ki ne dajo človeku oddahniti se.«

Razburjenje je spravilo vso barako pokonci. »Hudiča, kaj boš zdaj delal? Prej si vsaj na kosilo čakal in potem na večerjo, pa je dan minil. Kaj boš zdaj počel od desete naprej?«

Ljudje, ki niso počeli drugega, kakor da so počakovali, se pretegovali in kadar je bila voda, po malem prali, so se pričeli bati praznote časa in ur. Ta praznота se jim je zajedala v meso, pila jim je kri, da so očitno bledeli, hiral in blodil naokoli kakor megle. Oči so postajale iz dneva v dan bolj votle in izgubljene, notranji blesk, ki izvira iz radosti, ljubezni in veselja, je ugasnil. Razdražljivost in sovražnost sta naraščali.

Pri delitvi cigaret, ki so jih prejemale samo kadilci, me je obdolžil Kosirnik, krojač okoli štiridesetih let, da uživam vedno in povsod protekcijo. Ko so mu drugi ugovarjali, me je pričel obkladati z vsemi mogočimi očitki. Mržnja je izvirala iz malomeščanske zavidnosti in je bila iz trte izvita. Kosirnik je isti dan z mano vred zapustil Gonars, z izjemo, da je on, ki je meni očital protekcijo, odšel v svobodno konfinacijo, jaz pa v novo taborišče.

Transport, ki so ga pričakovali popoldne, ni prišel. Machi je hodil nervozen po taborišču. Bojan je pripovedoval, da v pisarni vsako uro telefonirajo oficirji, a ne izvedo drugega, kakor da transporta še ni.

Prišel je drugo dopoldne. Razvrstili so jih v trpezarije. Nihče se ni smel približati. Vendar se je kmalu izvedelo, da so po večini Bežigradjci. Toda transport

France Uršič: Karantena, 1945 (Dachau), črna kreda

se nam je zdel majhen, komaj polovica prejšnjih. S pomola sem zagledal med njimi mladega Branka, ki je bil pred vojno pričel pisati. Njegove prve pesmi v prozi so odkrivala čustvenega, skoraj bolešno občutljivega človeka.

Pred trpezarijem se je izprehajal mlad, pritlikav oficir, ki se je nervozno prestavljal in otepал z bičem. Zelo razdražen je bil videti. Zvedav interniranec se je približal trpezariju, da bi si od daleč ogledal nove internirance. Še preden se je zavedel, ga je oficir usekal z bičem, da je glasno zakričal.

»Prekleti smrkavec, pretepa človeka, kakor so sužnje pretepali,« je nekdo vzrožil za mojim hrbtom.

Ljudje, ki so se prejšnje dni skoraj do krvi pretepli med seboj zaradi nekaj breskev, so vzrožili zaradi udarca, prizadetega nič hudega slutečemu človeku. Sovražno, glasno godrnjaje so izpred barak gledali na oficirja, ki je naenkrat opazil njihove poglede.

Uprl je roke v bok, prezirljivo postavil desno nogo naprej in ogledoval ljudi s fakinsko izzivalnostjo. Precej vstran od njega so šli interniranci v gruči, se pomenkovali med sabo in se niso niti ozirali k novim v trpezariju. Kakor da ga je nekaj ugriznilo, se je oficir pognal mednje in začel sekati z bičem po njih: »Bestie, communisti porche! Bestie, communisti porche! (Beštije, komunistične svinje...)« Ljudje so nekaj trenutkov strmeli vanj, potem so odskočili. Eden se je držal za zadnjico, drugi se je gladil po stegnu, tretji si stiskal roko na prsi. Ljudje bi ga bili od jeze pobili, če bi se bili drznili.

Medtem je prišel Machi in novince so odvedli v oddelek a, kjer so le nekateri našli prostora v barakah, drugi so si postavili šotore.

Zvečer je prinesel Bojan še točnejše vesti. Poiskal naju je na pomolu. V pisarni so izvedeli, da je prišla v Gonars le polovica transporta ali še manj. Kakor so bili Italijani neokretni v administraciji, niso mogli do

večera prešteti, koliko jih je izginilo. Pri Verdu so partizani napadli vlak in odpeljali večino internirancev.

Namah je vse taborišče vedelo. Tu, tam so stale gruče in si šepetale: Partizani so napadli... Nekateri so na »Canale grande« glasno pripovedovali: Partizani so jih več kot polovico rešili. Čuli so se vzkliki: »Zakaj nisem bil v transportu!« — »Hudiča, mene res ni nikoli zraven, kadar bi bilo treba!« —

Šele drugi dan zvečer so nove izpustili za nekaj časa v naš oddelek. Mladi Branko me je takoj poiskal. Sedela sva na pograđu in se otepala muh, ki so bile pred sončnim zahodom posebno sitne. Celi roji so pritekali od stranišča, da je v baraki šumelo. Grizle so po nogah, po čelu, po rokah in še tako srdito otepanje ni nič pomagalo.

Branko se je prekladal po pograđu, da me je starega pedanta skoraj nerviral. Zdaj se je prevalil na desno in zgubil deko, potem je potegnil noge na pograđ, da so se čevlji brisali ob slamnjačo. Tudi doma, kadar me je obiskal, ga ni vznemirjalo, če mi je kup knjig odrinil na tla, premešal vse rokopise, ali celo z nogo predrł mrežo na stolu.

»Bil sem v zadnjih vagonih. Vozili smo se v temi. V našem vozu so bili trije karabinjerji. Zapustili smo borovniško postajo in se pomikali skozi gozdove. Videli jih nismo, ker je bila tema, da nisi videl drugega kakor tleče cigarete.

Naenkrat smo spredaj zaslišali strele. Sprva se nismo niti zmenili za to. Nato rafal in še en rafal. Zdelo se mi je, da je udarila krogla v našo steno. Skočili smo in poskušali odpreti vrata. Pa ni šlo. Naših karabinjerjev nismo videli. Šele potem, so jih našli pod vozom. Spredaj je zopet padlo nekaj strellov. Čutili smo, da stojimo. Nekateri so bili po vratih, ki se niso odprla. Vse se je godilo nekje spredaj pred nami. Od tam se je čulo streljanje. Včasih se mi je zazdelo, da na strele odgovarjajo streli. Iz teme smo

naenkrat začuli močan glas: »Ne streljati!« Čuli smo, da nekje odpirajo vrata pri vozovih. Potem smo se kar na lepem pričeli pomikati nazaj in smo nekje obstali. Butali smo v vrata, da bi jih odprli, pa ni šlo. Od zunaj so nas zmerjali divji glasovi, da naj mirujemo, če ne, bodo streljali. In res se je zunaj začulo več strellov. Ena krogla je prebila vrata in se zarila v strop. Ugibali smo in ugibali, kaj naj bi vse to pomenilo. Zdanilo se je že, ko so se odprla vrata in smo morali izstopiti. Takoj so nas obkolili karabinjerji z napetimi brzostrelkami. V somraku smo videli, da leži nekaj vstran od nas nekaj mrličev ali ranjencev. Videli jih nismo, ker so bili pokriti. Oni mladi oficir, ki nas je pripeljal, je dvakrat z vso jezo sunil v čevlje, ki so gledali izpod plaht. S postaje je odšla lokomotiva, ki je pripeljala vagona. Izstopilo je še nekaj internirancev in preplašeni karabinjerji. Komaj so poskakali iz vagonov, so nastavili proti nam mitraljeze. Naši so pripovedovali, da so partizani vzeli vsakega s seboj, ki je hotel z njimi. Nekateri niso hoteli in so se skrili za vagoni. Karabinjerji so bežali pod nasip ali so se poskrili pod vozovi. Partizanov niso videli, ker so tičali za grmovjem. Videli so jih samo nekaj, tiste, ki so odpirali vozove in seganjali ljudi iz njih. Ali veste, da je bil pesnik Jarc tudi med njimi, ki so odšli v gozd.«

V trenutku sem zagledal dolgega koščenega Jarca, njegov ostri upognjeni nos, in malo izbuljene, velike vprašujoče oči, kako se plašno ogledujejo.

»Jarc je hotel iti z njimi in se nerodno prekladal med skalami. Ko so se pa ustavili, se je gotovo hripavo zasmel. Najbrž je bilo čisto tako. V belgijski je bil, ko smo čakali, zelo potrta in žalosten. Zelo ga je skrbelo, kaj bo z ženo, kaj z otrokoma. Kadar so drugi brili norce, se je samo prisiljeno smejal.«

»Kdo bi si mislil, da bo prav njega doletelo, da bo prvi med partizani.«

»Bor je tudi že zunaj.«

»Tako? On je bil že enainštiridesetega zunaj, pa se je potem vrnil. Teden dni pred mojo aretacijo je bil pri meni na Dolenjskem. Potem nisem več slišal o njem.«

»Je zunaj, mogoče se bosta še srečala z Jarcem, prej sta bila veliko skupaj, prav zadnje čase.«

»Potemtakem je bil Jarc na naši strani.«

»Ni dvoma. Le zadnje čase, odkar ni bilo Bora, ga je nekdo — najbrž precej oportunističen prijatelj, mešal, da bi objavil nekaj pesmi. Vem, da se je pripravljaj, dati jih na svetlo pod psevdonomom, prepozno, prej so ga prijeli.«

»Škoda, če bi bil Jarc to storil. On je bil resen človek in je jemal stvari zares.«

»Zadnje čase je veliko premišljal in se boril s svojim ekspresionizmom, iz katerega je zrasel in s stvarnim revolucionarnim realizmom.«

»Podlegel je sicer raznim vplivom, a je bil poet.«

»Še vedno se ne morem vmisliti, kako sedi zdajle pod smreko kje v sredi gozda, steguje dolge noge pred sabo in mu je vse novo, kakor da je priletel iz nebes na zemljo.«

»Imate kake vrsti o Brnčiču?«

»Nobenih. Že lansko leto je odšel na Hrvaško. Čul sem, da je v Kninu, a vesti nimam nobenih.«

»Verjemite, nikomur ne bo več obstanka doma. Ali v ječo ali v gozd. Sedaj so celo nekaj katoliških poetov privlekli v Gonars. Ste jih že videli?«

»Ne. So v a in v 7. Kako, da so te pripeljali?«

»Ker nič ne izbirajo. Vse kaže, da so hoteli pred poletjem odstraniti vse študente in mlajšo inteligenco. Tudi po deželi, kjer se upajo iz bunkerjev na dan, odvažajo ljudi. Nikomur ne zaupajo, tudi katoličanom ne, čeprav so posebno podeželski fajmoštri stopili na njihovo stran.«

»Kaj delajo katoliški pisatelji?«

»Pišejo in tiskajo. Tako se jim mudi, kakor bi se bali, da ne bodo zamudili zapisati zadnje slovenske

besede. Po eni strani trdijo, da morajo narodu ohraniti besedo in mu s pesmijo lajšati trpljenje, po drugi pa se že pričenjajo bolj ali manj jasno idejno upirati naši borbi.«

»Slovensko ljudstvo ima dovolj knjig, da ne bo pozabilo svoje besede, tudi če bi morali leta in leta samo te knjige prebirati. Oportunizem teh literatov ima globlje ozadje.«

»Imate prav, nekateri so odšli študirat v Italijo, da bi ne čuli več o narodni nesreči. V Rimu, Milanu in Padovi pojejo in brenkajo, kakor da je tam njihova domovina.«

»Saj tudi je. V resnici so oni brezdomci, kar so vedno očitali komunistom. — Slovenska zemlja preživlja zdaj strahotno vojno, obenem pa svojo največjo revolucijo, duhovno in družbeno, odkar rodi slovenske ljudi. Oni pa hodijo v Rim poslušat o D'Annunziu in v Padovi molit svojega Antona.«

»In poslušat London.«

»Eno in isto. London nima še posluha, kaj se dogaja pri nas.«

»Ne morem jih še razumeti. Po vsem mestu racije, vsa Ljubljana je v upor, uredniški štab »Doma in sveta« pa sedi kakor prej v kavarni, stiska glave in slavi psalme o bogu in smrti. Starejši katoličani po večini molče, najboljši mlajši so pričeli zapuščati duhovni ekspresionizem in se oklepajo realizma Rusov in Shakespearea.«

»Boste videli, da Javornikov uredniški štab že dolgo ni več odmaknjen od sveta. To je le krinka njihove zablode in moralne pokvarjenosti. Nekateri živijo res v zgodovinski zmoti, drugi pa so moralno pokvarjeni. Kmalu bodo začeli pridigati, da je treba zgrabiti orožje proti nam. V revoluciji je kaj lahko najti pretvezo.«

»Se vam ne zdi,« je govoril Branko s svetlimi očmi, »da je ta borba iz nas naredila novega človeka. Vse

smo pustili, kdo ve, če bomo še našli, kar smo ljubili. Živimo kakor so po naših mislih živeli puščavniki.«

»Ali pa v borbi kakor Krištofi Kolumbi.«

»Da! In samo nekaj nas peče in žge. Da bi videli onstran v življenje, ki pride.«

»Tudi v svetovni vojni smo gledali le na drugi breg. Toda če sedaj pogledam nazaj, vidim veliko razliko. Prej nas je premikal čas, sedaj ga premikamo mi. Zato nas strast tako žge.«

»Vsi iz a se morajo vrniti!« je kričal nekdo pred barako.

»Moram iti,« je dejal Branko. Videlo se mu je, da bi rad še veliko povedal. Za uteho in notranjo razjasnitev. Stisnil mi je roko. »Jaz sem novinec. Vi ste že dalj časa tu. A veste, kaj občutim že v teh dneh?«

Upri sem vanj vprašujoč pogled.

»Vse je padlo, vse umrlo,« je govoril s čustvenim zanosom. »Samo ljubezen je ostala.« Skokoma se je pretikal med pogradi, da ne bi zamudil in prišel na drog.

Muhe vkljub večeru niso dale miru. Zato sem zapustil pograd in sedel na pomol. Trije so bili zopet privezani k drogu. Čeprav je bila razdalja precejšnja in so vsi od izmučenosti povešali glavo, se je videlo, da so prsteni obrazi zelenkasti. Potekle so jim že ure, toda karabinjerji, ki bi jih morali odvezati, so se še vedno pri vratih pomenkovali.

Sonce je okrvavilo zahod, kjer so se dvigali temni oblaki, izza katerih so sikali žarki kakor reflektorji. Zarja ni segla do gora, nad njimi se je nebo sivilo in od juga je pihal vlažen, soparen veter. Pritiskalo je k tlom in visoka koruza se je od časa do časa upogibala.

— Samo ljubezen je ostala — mi je dejal Branko. Neko resnico sem čutil za temi besedami, a vendar se mi nikakor niso hotele razjasniti, da bi mogel reči, kaj je pravzaprav mislil. — Resnica, samo ljubezen je ostala in strasti v njej. Preveč smo še opešani in

utrujeni, preveč nas stiska skrb. Kam romajo izza teh mrež naše misli, naša čustva? Ne k ljudem, temveč k domovini in njeni borbi, k rdečim četam na vzhodu, edini naši zvestobi, od njih je odvisna naša usoda, ali bomo ali ne bomo. Ne bije se borba samo za svobodo, gre za življenje, in sedaj se v prsih krči srce.

Gledal sem s pomola ljudi, kako se leno, utrujeno premikajo.

Od nekod je prišel Miklavž in prisedel. »Stari, kaj zopet tuhtaš?«

Pripovedoval sem mu o Branku, o dogodkih doma.

»Veš, koga sem videl na oni strani, pri mreži?« Pokazal mi je v oddelek a. — »Valentina, s katerim smo bili zaprti v Novem mestu.«

»Hudiča! Kje so ga dobili?«

»V Ljubljani.«

Zanimalo me je, kakšen vtis dela.

»Zdi se mi, da se je čisto izpremenil. Čeprav se čez mrežo ne dá govoriti, se mi je vendar zdelo, da se je zelo izpremenil. Nekam odločen je.«

»V Novem mestu je še veliko trpel zaradi svojega katolicizma.«

»Še veš, kako je bral Papinija in si s palci mašil ušesa, da bi nas ne slišal, ko smo se pogovarjali, kako bi se morali nad Nemci zaradi njihovih grozodejstev maščevati? Vse je videl, kaj počno, on pa je govoril o ljubezni, o svetu odpuščanja. Pravi verski fanatik.«

»Meni se zdi, da je ves drug. Niti vprašal ga nisem, pa mi je sam zaklical, da so Kastelica justificirali.«

»Katerega?«

»Saj se spominjaš, onè iz Sada?«

»Tistega visokega fanta z očali? Zmeraj je stal pri oknu in oprezal za dekleti.«

»Prav tisti. Tebi se je še zdelo takrat, da soglaša z nami.«

»Seveda se mi je zdelo. Bil sem še celo prepričan, da pojde z nami.«

»Saj je tudi šel. Valentin mi je dejal, da je bil na naši strani. Pomagal je pri železnici. Razumeš? Pri sabotaži. Potem so ga našli s puško v Debelem hribu z Groznikom, ki je naše izdajal.«

»Vraga! Tega ne bi pričakoval.«

»Ti si vse preveč lahkoveren, in naiven. Meni ni bil fant nikoli všeč. Če si govoril z njim, ni dal nikoli pravega odgovora, tudi kadar ti je pritrjeval. Lisjak in računar. V cerkvi bi bil najraje svetnike v oltarju z očmi požrl, zraven pa je dekleta ščipal. Zdaj ga je njegova zvijaška pamet požrla.«

»Kako ti je Valentin to povedal?«

»Čisto mirno, kakor da to odobrava. Boš videl, Valentin bo našel svojo pot.«

»Se ti ne zdi čudno, ko zaslišiš zopet o kakem znancu. Meni se zdi vse tako strašno daleč.«

»Meni ne prihaja nihče drug na misel kakor Damjan.«

»Če ti odkritosrčno povem, samo na Vlasto mislim in na Damjana. Prijatelji so ostali nekje daleč. Samo resnično srčne vezi so še ostale. Morda je Branko mislil na to, ko je dejal, da je samo še ljubezen živa. Mislim na tiste srčne koreninice, zaradi katerih bi usahnil in poginil, če bi se pretrgale.«

»Prijatelji so res daleč,« je premišljeval Miklavž. »Ker čutiš v tej borbi, da je vsak sam sebi vse. Morda se te včasih domislijo, a več ne moreš pričakovati.« Čez nekaj časa pa se je poskušal popraviti. »A vendarle bi dal partizan za partizana svoje življenje. Take najdeš tudi med aktivisti.«

»Ker jih veže skupna borba.«

Nebo se je zmračilo, sunkovito so popihavale vroče sape. Sredi noči nas je prebudil vihar, ki je stresal barako. Bliski so klali nebo, da se je odpiralo kakor ognjeno žrelo. Potili smo se v sopari.

»Če znaš še moliti,« je dejal Vidic mlademu tovarišu Slavku, »moli, da bi treščilc v oficirsko barako.«

Nenadno je vihar prenehal, vse je utihnilo, le suhe strele so se kresale. Potem je zarožljalo po strehi in toča je padala, debela kot oreh. Ko sem ob svitu bliska pogledal skozi šipe, je bilo že vse belo okoli barake.

»Zdaj Lahi preizkušajo svojo korajžo,« se je šalil Vidic.

Nekdo poleg njega se je domislil. »Hudiča, kaj pa počno oni v šotorih?«

Strele so prenehale udarjati. Po toči je nekaj časa ozračje mirovalo, potem se je pričel piš silovito zaganjati v steno. Nekdo je poskušal na stranišče, a ni mogel. Vihar ga je skoraj vrgel nazaj. Včasih se nam je zdelo, da čujemo neke krike, ki jih je valil vihar s seboj. Nekaj čez polnoč je moralo biti, ko je vihar utihnil in se je usul dež. Kadar se je posvetilo, so se videli iskreči se prameni dežja. Zdelo se mi je, da se curki, ki pridejo do tal, dvigujejo zopet v nebo. Mladi Ferjan se je zavil v deko in planil na stranišče. Vrnil se je čisto premočen. »Fantje, tako pada, da se moraš riniti skozi.«

Shladilo se je v baraki in oči so se nam začele zapirati.

Vse gore so imele zasnežene glave, ko smo zjutraj stopili pred barako. Koruza je polegla, zrak je bil tako čist, da skoraj ni bilo neba, le neizmerna sinjina nad belimi gorami, do polovice zasneženimi.

Medtem ko smo občudovali prizor, so se prišli umivat iz zadnjih barak.

»Pojdite dol, boste videli, kakšno noč so imeli pod šotori.«

Šli smo na ogled. Onstran mreže se ljudje še niso dvignili. Šotori so bili tesno zaprti, med njimi pa kupi blata. Nekateri so ležali razdrti. Videti je bilo, kako so se ponoči ljudje borili, da bi si obvarovali streho, a so morali pred silo pobegniti.

Polagoma so pričeli prihajati ljudje na dan. Obrazi so se jim razlezli, ko jih je oblilo sonce. Bili so vsi

blatni in čevlji težki kakor centi. Ponoči jih je vihar dvignil iz spanja, nad glavami so se jim podirali šotori. V temi niso videli, kje prijeti in kam stopiti. Z glavami, zamotanimi v plahte, so butali drug ob drugega. Voda jim je drla od vseh strani v šotore. Poskušali so rešiti nahrbtnike, kovčke, a nihče ni vedel, kam bi jih znesel, da bi bili varni pred potoki vode, ki je drla skozi taborišče. Šotori so bili postavljeni na čisto brez jarkov.

K mreži je prišel Milan in se smejal. Srajca mu je bila tako blatna, kakor da ima oklep na prsih. Iztresal je blatne kepe iz hlač in suknjiča. Še vedno se je tresel od mraza.

»Kaj pa sem hotel, nekaj časa sem prekladal, ko je bila slama vsa razmočena, smo dali nahrbtnike nase in smo ležali v vodi.«

Vlekli smo kovčke izpod šotorov, da bi jih na soncu presušili. Tu, tam so sedeli obupani fantje, pred odprtimi kovčki. Voda in blato sta udrla tudi vanje, zmočilo se je perilo, pokvarila se je hrana. Mlad študent je sedel pred odprtim kovčkom in natepaval kruh, iz katerega je za silo trebil blato.

Videli so se čudni prizori. Univerzitetni profesor, ki se je še v svoji mladosti na strani delavcev boril z orjunaši, mi je prišel nasproti v razcefranem in blatnem suknjiču.

»Vidiš, to mi je posodil poznan delavec, da ne bom v tem blatu zasvinjal svoje obleke,« mi je smeje pripovedoval. Bil je prepričan, da pojde v svobodno konfinacijo in je vzel štiri obleke na pot.

Do mreže je prišel Marko, prsteno siv v lice, na lepih rdečih laseh se mu je lepilo blato. Nekaj časa se je ogledoval, zmajeval z glavo in mi dejal z globokim, mehkim glasom.

»To je prav egipčanska sužnost.«

»Je, Marko!« sem mu smeje se odgovoril.

V oddelku se je pojavil Machi, ki je nekaj časa ogledoval razdejanje.

»Ai bevuto l'acqua?« (si pil vodo?) je reže dejal mlademu študentu, ki je na tleh odpiral kovček in z žalostnimi očmi ogledoval razmočeni kruh. Fant ga ni razumel, kaj hoče, in je sede nadaljeval svoje delo. Machi je dvignil bič in ga oplazil po hrbtu. Pričujoči narednik je sunil mladeniča v zadnjico in ga dvignil za ovratnik. Fant je drhtel od mraza in noge so se mu vidno tresle. Zijal je v režečega se Machija, v očeh se mu je zablisnilo strašno sovraštvo.

Ko je obšel nekaj šotorov, je Machi ukazal, da mora biti do opoldne vse očiščeno, šotori, ki so jih poprej postavljali vojaki, osnaženi, okoli njih izkopani jarki, vmes pa odtočni žlebovi.

V gornjem oddelku a je sicer prevrnilo nekaj šotorov, a voda je hitro odtekla, ker je bil svet višji in peščen.

V 7. so imeli zase apel, oddelek a je prevzel oficir Weiss. Zvečer sem jih opazoval z naše strani. Kar je Machi zaman poskušal, je hotel Weiss uresničiti. Postavil se je na sredo kareja in dvignil roko v fašistični pozdrav. Čakali smo, kako bodo odgovorili naši. Nekaj rok se je dvignilo. Weiss je kričal in dvigal iztegnjeno roko. Več pozdravov ta dan ni dočakal, a z dnevi se je dvigalo vedno več rok. Stražarji so vedno odgovarjali na pozdrav.

Drugo jutro se je raznesla vest, da so trije oficirji iz taborišča pobegnili. Oficirji so imeli svoje taborišče, kakih deset minut oddaljeno od našega. Izvedeti nismo mogli nič natančnega. Videli smo, da so se straže podvojile, nekateri so celo pripovedovali, da so zjutraj videli, kako se je vračal oddelek vojakov s psi.

Bojan je po vrnitvi iz pisarne prišel na pomol, kjer smo sedeli. Trije oficirji so ušli ponoči. Izkopali so rov iz taborišča, in se pretaknili na prosto. Ugibali smo, ali so mihajlovičevci ali naši. Vedeli smo sicer imena, a več nismo mogli uganiti kot edino to, da niso rupnikovci. Novi interniranci so prinesli poročilo, da se je spor z Mihajlovičem zaostрил. Sprva je

pristal na pogajanja, a jih ni zaključil, temveč so njegovi oddelki naprej napadali partizane. Londonska vlada ga je očitno podpirala in radio se je tako izognil resnici, da je govoril o patriotih.

Že poprej so mi povedali, da me je nekdo iskal proti večeru. Ko me je poklical glas pod pomolom, sem spoznal Čufarja. Odkar ga nisem videl, je močno upadel. Ozka lica, prej vedno rdeča, so posinela in skoraj izginila. Vidni so bili le oglati nos, drobne ličnice in ostra koščena brada. Temno rjave oči so imele vročičen sijaj. Odšla sva za barako, kjer je bilo najmanj ljudi.

»Preveč se ne smeva shajati,« me je opozoril, »da me ne bi kdo izvohal. Kliči me Škrjanec, pod tem imenom sem v taborišču.«

»Kdaj so te pripeljali?«

»Z zadnjim transportom sem prišel. Si slišal, kakšno srečo je imel Jarc? Tudi jaz bi bil v tistem transportu, pa so me v belgijski držali. Kolikor vem, me zasleduje gestapo. Ko so me pripeljali v belgijsko, so me poklicali in odpeljali v klet. Natančno sem videl poleg svojega imena Go. Že takrat niso prav verjeli, da sem Škrjanec. Nekdo me je moral izdati ali vsaj vzbuditi sum. Drugo jutro je prišel neki podoficir in je skozi okno zaklical: ‚No c’e que Zuffer?‘ (Ni tukaj neki Čufar?) Ne veš, kako me je čudno pretreslo. Va-jen sem bil živeti pod tujim imenom, ki sem ga poznal sam in sam v sebi ponavljal. Zdaj pa naenkrat zaslišim svoje ime, a se ne smem oglasiti. Drugi dan so me poslali zopet v gorenjo sobo in s transportom naprej. Sedaj moram biti oprezen. Med nami jih je precej, ki me poznajo in so nam sovražni. Po taborišču ne smem hoditi, če me prideš obiskat, pridi popoldne, ko je najmanj ljudi zunaj. Tu si bom počil, strašno sem utrujen. V Ljubljani sem bil vedno na nogah. Vsako noč sem zadnje čase spal drugje.«

Vprašal sem ga, če se Prežihov še drži v Ljubljani?

»Še. A videl ga že dolgo nisem.«

Ker je tako želel, sva se kmalu poslovila.

Nekaj dni kasneje, sem ga popoldne obiskal. Komaj sem zaklical »Škrjanec!« se je že odzval. Bil je videti pomirjen, tudi barva obraza je bila videti bolj sveža in zdrava.

»Kar oživel sem,« mi je govoril. »Meni je kar všeč tukaj. Spim mirno, jesti je res bolj malo, a to se že prenese. Kaj pišeš?«

»Nič! Še misliti ni, da bi tukaj mogel delati.«

Začudil se je. »Čudno. Jaz pa sem že začel pisati dramo. In kako mi teče!«

»V baraki?«

»Seveda v baraki. Nič me ne moti, če so ljudje okrog mene. Samo, da sem iz Ljubljane.«

Spomnil sem se, da je zadnje leto pisal drame; nekaj jih je dovršil, za druge je imel osnutke. Prej je delal na Jesenicah, po nemški okupaciji se je naselil v Ljubljani in se do vratu zakopal v delo za borbo.

»Kako je pravzaprav tukaj prijetno življenje. Zjutraj se malo izprehajam, kadar je taborišče bolj prazno, potem pišem do večera. V mraku grem zopet na izprehod. Napisal bom dramo iz taboriščnega življenja. Sem jo že zasnoval.«

Potiho sem ga poslušal z zanimanjem. Nisem ga mogel razumeti, kako hitro se je vživel in se lotil dela. Meni se ni rodila niti vrstica, otopel sem za vsako delo. Tudi se nisem še znašel sredi človeške množice za žico. Marsikaj, kar sem dotlej mislil o človeku in človeški družbi, se mi je na glavo postavilo. Pred mano so se odpirala brezna. V kolikor toliko udobnem življenju, ki ima neki cilj, se človeški nagon, njegova narava pritaje. Sedaj so se razgubili do dna.

Imel sem vtis, da se Čufarju z delom zelo mudi. O čem drugem se skoraj pogovarjati ni hotel.

Res se mu je mudilo, da še sam ni vedel kako. Ko sem odhajal iz taborišča, sva se poslovila. Krepko mi je stisnil roko in pripovedoval, kako mu drama hitro raste. Dejal mi je, da si ne želi nikamor.

Kmalu potem so ga poklicali in vklenili. Do jutra je prebil vklenjen v šotoru pred kuhinjo. Tisto noč je gotovo obračunal z življenjem, ker je vedel, kaj to pomeni. Odpeljali so ga v Ljubljano, izročili gestapu in v Št. Vidu nad Ljubljano je bil ustreljen.

Neizmerno je visel na življenju. S trdno vero v revolucijo človeške družbe. Posvetil ji je vse svoje pisanje, ki mu je bilo višek življenjskih sanj in uspeha. Revolucija mu je iztrgala pero in dal ji je pogumno svoje življenje.

V SENCI SMRTI

MAUTHAUSEN

Grad brez oken, grad brez vrat...
Pravljico šepeče mati.
Mati, jaz ne morem spati,
kje je očka, mati, mati!
Grad brez oken, grad brez vrat,
vanj pojdiva ga iskat.

Zarja v kodrih mu gori
v licu sonce mu kresuje,
veter mu v dlaneh svatuje,
zvezdni slap vre iz oči.

Mesec dni strmel je v mrak,
rumenel in ječal v noči,
v blodnji dvigal roke h koči
je domači, klical dete,
ženo, mater, glog, ki cvete,
klical svoje mlade dni,
klical je tolmun, jagnède,
polja, breze, hlev in grede,
v blazni lakoti je klel,
smrt zagrizla se je vanj,
vpil je iz osutih sanj
vse noči, joj, vse noči,
dokler v peči ni zgorel.

Grad brez oken, grad brez vrat;
mamica, je daleč tja,
kjer je očka moj doma?
Kdaj ga pojdeva iskat?

USPAVANKA V TABORIŠČU

Ti ho, le tiho, zaspite, predragi,
vrata zaprta so, straže pred pragi,
žice visoko so k nebu se vzpele,
žarnice so na stebréh zagorele,
niti tema ne predre na dvorišče,
samo spomin vas nevidno obišče.

Tepli so vas, zdaj skelijo vas rane,
ustnice so od vročice izžgane,
žene poljubljajo jih iz daljave,
deca pošilja vam v sanje pozdrave,
hrapave deske so, trda so tla,
spanec vam bedno ležišče rahlja.

Smrt je vstopila, privzdiga odeje,
žrtve odbira in nemo jih šteje,
konec je groze, pretepanja, boja,
lepa, svetlá je dolina pokoja;
tamkaj ni žic in ne biča, ni glada,
človek pod težkim bremenom ne pada.

Zvezde se vračajo z zemlje v nebo,
daleč v polnoči zvonovi pojo,
daleč v polnoči topovi grmijo,
daleč v polnoči svetovi gorijo!
Vrata zaprta so, straže pred pragi,
tiho, le tiho, zaspite, predragi.

POGREB

Pastel iz taborišča

Baraka 6. Široko zeva dver.
Nebo čepi prihuljeno na strehi.
Dež šiva venomer.

Gosti se tiha truma za slovo:
nekdo je zdrknil v blažene temine,
spoštljivo kot doma ga leč neso.

V tišini mrzli lica kamenijo.
Pretesno rakev so mu roke zbile,
še v zemlji se bo drenjal večne čase,
čez rob nogé prstene v dež molijo,
kriče: še bi lahko hodile.

Ko devljejo na črni voz mrtvaka,
(zamolklo pater miserere bere)
skljuvan obraz koščeno kokodaka:
Priatelj, glej, jaz nisem več!

Temni se. Sami smo na svetu.
Kje si, življenje, da v slovesnem letu
preglušiš plahutanje smrtnih ptic...?

Spokojno mimo ostrih žic
se samcat brat v meglò pomika.
Tógo stojé možje, bes v duše sika.

Neslišno noč odpelje mrtvi voz.

POGREB

Povelje ostro iz barake sto:
nosač, ki danes je prišel na vrsto
v baraki tri, naj pride po to krsto.
Mudi se. Že smrdi iz nje telo.

Prišel nosač je, star, pa še krepak,
in si oprtal krsto je na rame.
Saj težka ni, v nji je le malo slame
in suh, pokrit le s kožo okostnjak.

»Hudič!« nosač zakolne. »Ko dihur
smrdiš, težak pa nisi, suh nemara
ko trlica si, ki ji tu ni para.
Saj nisi tukaj žrl gosi in pur,

ne hrustal jarcev, ne potic, ne krač.
Ta naša sluznata vodena juha
ti pač še ni napolnila trebuha,
in ti napela ne pasu ne hlač.

Preklemano smrdiš! Fuj, fuj in fejš!
Ti mrha, skoro se mi že dozdeva,
da si izpraznil šele v krsti čreva.
Ko crkal si, si se nažrl še prej.

Bog ve od kod si in kje dom je tvoj?
Si mar Dolenjec, Štajerec, kaj? Mogoče
še živa mati ti je, živ še oče
in ne vedo nič, kaj je zdaj s teboj.

Mogoče pa si kakšen bogatin,
ki je prejemal dan na dan pakete
in jih prodajal nam za cigarete.
Mogoče pa si le ušiv capin,

ki nimaš doma svojega nikjer
in ti nič mar ni, če le z gnilo slamo
pokritega te brcnemo zdaj v jamo
gnojničasto, kjer zdaj boš dal vsem mir.

Zdaj pa težak postajaš že, hudič!
Kdo pa naj mojo pot in trud poplača?
Zastonj bom nosil kvečjemu berača.
Če pa si gizdalin bil, fičfirič,

če iz bogate hiše si doma,
ne bo vse kar tako šlo, brez računa;
ko drug bo čas, bo pela druga struna:
račun bo plačal slano tvoj papa.

Hudič, še v jami bodi mi preklet!
Bil pri menaži sem, pa ti sergente
priteče: »Z mano brž, ker naš tenente
te kliče!« In kar tam sem pustil jed,

ki zdaj gotovo drug jo je požrl.
Če lačen bom, boš kriv le ti, mrcina,
ki zdaj ti moram biti za fakina.
O, bržčas te hudič bo v peklu cvrl.

Morda pa nisi dedec? Primojduš,
če si frfulja kakšna, si spletična
in kakšna taka tenka gospodična,
če žabica iz tistih si mlakuž,

ki so tem laškim dedcem noč in dan
prodajale se, če si le lovača,
ki se za eno noč in uro plača?
Kar pljunil bi ti v gobec tvoj usran!«

Na mestu so. Tu jama je in križ,
duhovnik tu je, tu so še zijala
iz bližnjih taborišč. Nosač moj, hvala!
Kaj zdaj klečiš, strmiš, drhtiš, vreščiš?

Odbil pokrov je s krste kvesturin.
Za deske škoda je, saj z isto krsto
prenašali bi še mrličev vrsto.
Mrtvak je v krsti bil — nosačev sin.

BALADA O OTROKU

Sem rodila te v baraki,
ko sem ti postala mati,
si zajokal prvikrat.
Niso se takrát koraki
plazili v temi od vrat?

Ko sem te na prsi vzela,
nič ti iz njih ne mogla dati,
si zajokal drugikrat.
Ni takrát postava bela
že prišlá ob pógrad stat?

Ko sem s krilom te pokrila
in hotela blodna vstati,
si zajokal zadnjikrat:
smrt se k tebi je sklonila,
krč me stisnil je za vrat.

Bil si mi kot sen o roži,
mrtvi ti otrok moj zlati,
kam odšel si s sončnih trat?
Skupaj naju, smrt, polóži
v črni grob za večno spat!

VOJAK Z ZLATIMI GUMBI

(Odlomek)

Žeja in vročina sta postajali vedno bolj neznosni. Sonce je pritiskalo s sten, skozi okno. Nikjer ni bilo slišati nikogar, razen otrok. Otroci so se naslanjali na steno, tipali po tleh, iskali lužo, mlakužo, karkoli mokrega, kar bi lahko izsesali, izsušili in si vsaj malo zmočili usta. Kot zaslepljeni so se zaletavali drug v drugega in vsakdo je vedel samo to, da je žejen, da mu je vroče, da hoče stran od tod.

Velika deklica je zbirala okoli sebe male otroke, kot da jih ščiti pred nečim, kar vidi v teh zaprtih vratih. Nekaj jim je govorila, čeprav je vedela, da je nihče ne posluša.

»Vode, vode,« je bilo slišati od vsepovsod.

Deklica z zvezdo na goli roki se je plazila po tleh in se ustavljala pred vsakim otrokom. Pomolila je predse prazno skodelico in mrmrala:

»Bitte Wasser.«

Nekateri so pograbil skodelico v upanju, da je v njej voda in da jo deklica deli okoli, drugi se niso niti ozrli, saj je niso razumeli. Deklica pa je še kar naprej hodila, ihtela, vohljala po tleh, tekala po prostoru, se zaletavala v stene, dokler se ni ustavila pred Bibo. Tako kot drugi je tudi Biba sedela na tleh, gledala v vrata in jokala. Medtem ko se je Deklica s skodelico prerivala k oknu, se je začudeno zazrla v Bibo. Opazovala je solze, ki so polzele po njenih li-

cih in nenadoma se je kot v vročici začela na kolenih pomikati k njej. Njeno telo je razburjeno drhtelo. S presušenimi, razpokanimi usti se je dotikala Bibinih mokrih lic. Z vsem telesom se ji je približala, vzela je med dlani njen obraz in se hlastno dotikala njenih solz in oči. Biba se je bala njenih velikih, široko odprtih oči tik ob svojem obrazu. Bilo jo je strah, strah, da bi zakričala. Hotela jo je odriniti, klicati na pomoč, a prav tedaj je nekdo zaklical:

»Vojaki.«

Deklica s skodelico se je odmaknila, pustila Bibin obraz in se spustila na tla. Stresal jo je krčevit jok, ihtenje brez solza. Biba jo je gledala in ni vedela, ali naj se skloni in jo pobere, ali naj zbeži pred njo. Pustila jo je na tleh in se pridružila drugim. Zbirali so se pred vrati. Bila so še vedno zaprta. Vsi so bili tam, samo Deklica s skodelico je še vedno ležala na tleh. Biba jo je gledala in ko je zaslišala rožljanje pred vrati, je stekla k njej.

»Vstani,« je klicala. »Vstani, zdaj bodo odprli vrata, dobili bomo vodo, vstani.«

Ni se premaknila. Z rokami je grebla suha tla in jokala. Biba jo je skušala dvigniti in jo vlekla proti vratom, ki so se prav tedaj odprla. Otroci so zdrveli ven in že v naslednjem trenutku je bila baraka skoraj prazna. Ostalo je samo nekaj malih otrok, katerim vojaki niso dovolili izstopiti. Tik pred vrati je Deklica s skodelico spet zdrknila na tla in ni kazalo, da bi ponovno vstala. Vojak je zapiral vrata.

»Počakajte!« je zakričala Biba in se pognala ven. Bila je strašna že sama misel, da bi morala ostati tu.

Vrata so se za Bibo zaprla. V baraki so ostali samo mali otroci in Deklica s skodelico.

Dobro jim je delo, da so spet zunaj na zraku, da niso sami, da je z njimi še nekdo, pa čeprav samo vojaki. Zdaj jih je bilo še več, a kdo bi vedel, če so bili to isti, saj so si bili vsi na las podobni.

Morali so se postaviti v vrsto po velikosti. Dečki na eno in deklice na drugo stran. Brez prerivanja so to storili sami, vojaki so jih samo nadzorovali.

Bilo je vroče in sonce je žgalo, vendar so potrpežljivo čakali in mirno stali v vrsti, ker so vedeli, da bodo zdaj dobili vodo. Najprej bodo dali malim otrokom, potem pa še njim.

Čakali so vsi: otroci in vojaki.

Slišalo se je samo hripavo vekanje otrok iz barake. Ko bi jim vsaj dali vode.

Zakaj so ostali mali otroci v baraki? Morda je zanje bolje, če so pod streho. Tam je sicer vroče, vendar sonce ne pripeka tako močno. Ko bi jim vsaj dali vode, da ne bi jokali. Deklica s skodelico prav gotovo tudi joče. Ko bi jim vsaj že dali vode, ko bi vsem že enkrat dali vode.

Zakaj stojijo vojaki prav tako v vrsti kot oni in čakajo? Seveda, oni nimajo vode. Nekdo jim mora ukazati, naj jo prinesejo, oni je ne morejo kar prinesiti. Mogoče so tudi oni žejni, a ne smejo piti, ker jim to ni nekdo dovolil. Tudi oni morajo čakati.

Toda koga? Koga morajo vsi čakati?

izza barake so se zaslišali glasovi in koraki. Pokazala sta se najprej dva vojaka, a za njim je prišel on —

Vojak z zlatimi gumbi.

Imel je drugačno kapo od vojakov in na njegovi obleki se je vse svetilo od zlatih našitkov. Nosil je rokavice in v roki je vrtel palico. Vojaki so stali kot kipi, ko se jim je približal. Nekaj je ukazal prvemu v vrsti, ta je udaril s petami in stekel izza barake. Zadovoljno je gledal za njim in se čez čas obrnil k vrsti otrok. Približal se jim je.

Bil je velik in lep. Nosil je skoraj novo obleko in ovratnico. Vse na njem se je svetilo. Vsak gumb, vsak našitek, vsaka zlata nit, a nadvse veliki črni škornji.

Najprej se je samo sprehajal, potem se jim je čisto približal in jih začel opazovati vsakega posebej. Začel je pri najmlajših, se pravi pri Bibi. Stala je zadnja v vrsti. Gledal jo je, kot da jo pozna, in Bibi se je zdelo, da se ji je celo nasmehnil. S palico ji je popravil znak na roki in se mimogrede dotaknil njenih lic, kot bi jo hotel malo uščipniti. In Biba je vedela, da se mu mora nasmehnuti, sicer bi še utegnil udariti.

Odšel je naprej in si vsakega dobro ogledal. Ustavil se je pred deklico, ki v vlaku ni hotela na stranišče, pred drugo z dolgimi, črnimi lasmi, pred tisto s punčko... Gledal jih je z nasmeškom, se za hip pred vsakim ustavil in odšel naprej, dokler ni nena doma obstal pred Veliko deklico. Stala je prva v vrsti, nedaleč od barake z otroki. Videti je bilo, da je prav njo iskal. Dolgo jo je gledal in opazoval, ji privzdignil s palico dolge lase, kot da želi videti, če ji tako bolje pristojajo, zdrknil s palico ob njenem telesu, si prižgal cigareto in jo opazoval. Ker je Velika deklica ves čas gledala v tla, ji je z orokavičeno roko privzdignil glavo in jo prisilil, da je gledala njega. Nasmehnil se je in odšel naprej.

Hodil je z rokami na hrbtu in mahal s palico. Bila je kot rep.

Stopil je k baraki, v kateri so bili še vedno otroci, ukazal je odpreti vrata in vstopil. A že v naslednjem trenutku se je vrnil z robcem na ustih in odhitel daleč stran.

Prišla sta dva vojaka z veliko steklenico. Otroci so zaživeli.

Voda!

Bili so vznemirjeni, vendar se ni nobeden premaknil. Vse oči so bile željno uprte v veliko steklenico. Vojak je odšel v barako. To se jim je zdelo čisto prav, saj morajo biti na vrsti najprej mali otroci, Deklica s skodelico in vsi tisti, ki so že ves čas jokali in se dušili v smradu in vročini.

Vojak se je zelo hitro vrnil. Steklenica je bila na pol izpraznjena.

Čakali so.

Vojak z zlatimi gumbi jim je mahnil z roko in dva vojaka sta začela še to malo, kar je ostalo, zlivati okoli barake.

Velika deklica je ves čas nemo strmela v vojake in spremljala vsako njihovo kretnjo, kot da ona edina ve, da otroci v baraki niso dobili vode, da je tudi oni ne bodo dobili, da to morda sploh ni voda, kar vojaki pravkar zlivajo po stenah barake. Zanj je imel smeh Vojaka z zlatimi gumbi povsem določen prizvok. Spremljala je oficirjevo roko, to lepo, negovano, čisto roko, z dolgimi tenkimi prsti, pod katerimi se je zdajci nekaj zasvetilo.

Vžigalica!

Majhen, čisto majhen plamenček, se je plazil ob robu barake, jo v hipu zaokrožil, se začel širiti, dvigati, in že je švignil kvišku plamen, s strahotno lučjo je osvetlil prostor.

»Neeee!« je zakričala Velika deklica v trenutku, ko je dojela, kaj se dogaja. Pognala se je k zapahnjanim vratom.

»Ne, ne, ne,« je vpila in skušala z dolgimi zamahi prodreti skozi velik zid plamena. Ogenj je švigal, prasketal, lomil, podiral in požiral streho, steno, travo...

Tekla je okoli barake, iskala kak prehod, a plamenča stena se je vedno višje dvigala pred njo, da se je samohodno izmikala baklam, ki so ji padale nasproti. Zaslišala je glas, tenak, znan glas. Klical je:

»Mama!«

»Esti!«

je kriknila Velika deklica in se pognala v migetajočo steno plamena. Vrglo jo je nazaj. Z rokami na obrazu in z ožgano obleko se je opotekla k otrokom. Nemo so stali tesno skupaj in strmeli v ta strahotni požar. Šele pogled na Veliko deklico, na njen spačeni obraz jih je odlepil, premaknil, pognal naprej.

Kričali so, tekli okoli barake, skušali gasiti s palicami, jopicami, a vse je ostalo v plamenu, kot bi nalagali dračje. Vrata so se z velikim treskom zrušila. Pohiteli so tja, a nihče se ni pokazal.

Prisluškovali so, da bi slišali kak glas, klicali so:

»David, Sammu, Esti, Nicole...«

Nihče se ni oglasil.

Velika deklica je zagledala Vojaka z zlatimi gumbi in stekla k njemu.

»Pogasite!« je prosila z zadržano vznemirjenostjo.

»Pogasite,« je kričala, »tam so otroci, Esti, David, Nicole, pogasite, pogasiteee!«

Ni je poslušal. Visoko vzravnal je opazoval ta divji kres in na njegovem obrazu je sijalo zadovoljstvo. Ko se mu je Velika deklica obesila za rokav in še enkrat zakričala: »Pogasite!« jo je odrinil in si z rokavico očistil mesto, kjer so ga držale njene roke.

Gledala ga je in se odmikala, kot da na njegovem prijaznem, lepem, smehljajočem se obrazu, kot da tu in tam v baraki, vidi vso strahoto tega pokola.

Hotela je zbežati, a je nenadoma obstala v krogu drugih otrok.

Na oknu, ki je edino ostalo v svojem okviru, so zagledali Deklico s skodelico.

Vzpenjala se je po železnih rešetkah. Vse na njej je gorelo. Lasje so bili videti kot velika bakla, ki raste iz čela; zvezda na roki je gorela, izginjala, dokler se ni spremenila v rano.

A še vedno se je vzpenjala in premikala ustnice, kot bi govorila:

»Mutti.«

Grabila je po žarečih rešetkah in prsti so ji za vedno ostali tam, kamor jih je položila — v razbeljenem železu.

Roko s skodelico je stegnila skozi okno. Koža pod komolcem se je vsesala v železo. Še vedno je trzala in premikala ustnice, kot bi ponavljala:

»Mutti.«

Široko odprte oči so se spremenile v steklen pogled, ki je obvisel na otrocih, na vsakem posebej. Prilepil se je vsakemu na zenice in jih kleščil.

Postala je del okna. Njeno negibno telo je črnelo, samo iztegnjena skodelica jih je še vedno prosila vode.

Kot temni val se je smrtni boj doklice prenesel na njih in jih potegnil v vrtinec.

Morali so stran. Stran, stran.

Zakrivali so si oči in se brezglavo pognali v dir.

Le Biba je še zmeraj stala pred oknom. Široko odprte oči deklice so jo držale, jo vklepale, prav tako kot njene roke prej, ko si je močila usta z njenimi solzami. Ni je več poznala. Ostala je samo skodelica v iztegnjeni koščeni roki in oči, te velike steklene oči.

Strah, strašen strah jo je pognal z mesta. Jecljaje je tekla za drugimi.

Nenadoma se je znašla pred Vojakom z zlatimi gumbi. Stal je še vedno tam kot prej; lep, čist, z rokami na hrbtu. Prijazno se ji je nasmihal. Prav tako kot takrat, ko se je ustavil pred njo in ji popravil znak na roki.

Obrnila se je —

Na oknu je viselo črno, pooglenelo, lepenki podobno truplo...

Hitela je stran. Želela je, da ne bi videla nikogar več. Ne otrok, ne barake, ne vojakov, ne peska pod nogami.

In vendar je bil tu še vedno on —

Vojak z zlatimi gumbi. Lep, miren, prijazno nasmejan, kot bi jo hotel strašiti s svojo zlikano srajco, z ovratnico in svetlikajočimi se gumbi.

Hotela mu je ubežati, a tedaj je stala pred njo — Deklica s skodelico. Prilepljena, priraščena v žareče železo, s prazno skodelico v koščeni roki.

Kot v začaranem krogu jo je neznana roka vrtela med oknom in med Vojakom z zlatimi gumbi — to

lepo, lesketajočo se pošastjo. Prijazno, nad vse ljubeznivo se je nasmihal.

Priplazila se je do nekega zaboja. Oklenila se ga je, se prisesala nanj, kot da se boji, da ga bo vroč pesek spodnesel, odplavil. Vse telo ji je stresalo jecljanje, suh jok, ki se ni hotel dvigniti do grla in se spremeniti v solze. Ni ji dalo kričati, vpiti. Želela si je stran, daleč stran, kjer bi bila sama. A kamorkoli je šla, povsod so prihajali za njo.

Veliki škornji so se svetili kot sonce, ki jih je slepilo, ko so po dolgi vožnji izstopili iz vlaka. Bili so veliki, kot bi z njimi hotel prekoračiti vso deželo, kot strašna pošast, ki se je spravila na mušico. Vojak z zlatimi gumbi je stal pred njo kot veliki ajd iz pravljice. Ni imel gorjače, ni bil odet v volčjo dlako, ni bil poraščen z dolgo brado.

Bil je to lep, gladek obraz, ves nasmejan in sila prijazen.

Prihajali so tudi drugi.

Deklica s skodelico. Roko je stegnila k Bibi, kot da niti ne vidi, kako se ji izza hrbta kradejo majhni, čisto majhni možiclji; kot iskre švigajo okoli, se vrtijo v besnem plesu okoli nje in ta ples se je spremenil v dim, v iskre in se razrasel v plamen, plamen je zgrabil dekličino obleko, jopico, lase, zvezdo na roki in ona sama je bila ena sama bakla, še vedno je proseče stegovala roko s skodelico in z velikimi steklenimi očmi strmela v Bibo.

Pritiskala je dlani na čelo, zapirala oči in rila z glavo v pesek, a pred njo je še vedno stala deklica. Njeno telo je bilo zdaj prisesano v žareče železo, njena roka je negibno visela v zraku in njene v krč stisnjene ustnice so šepetale:

»Bitte Wasser.«

Vse jo je dušilo, žgalo. V grlu je praskalo, a se ni mogla odkašljati. Gledala je predse. Videla je zaboj, pesek, svoje črne, umazane, opečene roke. Migala je s prsti, a tudi prsti so bili baraka v plamenih, okno,

Zoran Mušič: Obešeni, 1945 (Dachau), svinčnik

na katerem visi lepenki podobno truplo, smehljajoči se obraz Vojaka z zlatimi gumbi...

Vsi ti obrazi so ji nosili strah. Obkrožali so jo in plesali okoli nje svoj divji ples, ples, ki jo je kleščil.

Ne da bi se zavedali tega, so se začeli otroci spet zbirati. Plazili so se od vsepovsod in se gnetli skupaj. Ko so se vojaki oddaljili, je odšla Velika deklica na mesto, kjer je prej stala baraka. Vsi so šli z njo, morda zato, ker so se bali ostati sami.

Brskali so po požgani travi, razmetavali kupe pepela in oglja, iskali so, iskali in se kmalu molče oddaljili. Nič niso našli. Le skodelico vso zgrbančeno in črno.

Zdaj so sedeli okoli Velike deklice in gledali v barako, ki je ni bilo več. Bila je samo še pogorišče, iz katerega se je dvigal črn dim. Bil je to majhen oblaček, prozorna sapica, tih vzdihljaj iz te pooglenele zemlje. Spremljali so vsak kolobarček, dokler se visoko pod nebom ni razplinil.

In vsi so mislili isto.

Kaj res nič ni ostalo? Le dim in smrad?

Sonce je žgalo, kot bi bilo nad njihovimi glavami, kot da je v pesku pod njimi. Bili so žejni, do utrujenosti žejni. Onemoglo so sklanjali glave. Dolgo so sedeli tako, dokler jih ni vzdramil neki deček in pokazal v daljavo.

»Voda!« je vzkliknil v svojem jeziku.

Niso ga razumeli, vendar so vsi sledili smeri, katero je pokazal z roko. Zastrmeli so se v oddaljeno točko. Nekdo je ponovil:

»Voda!«

Kot v podzavesti so se začeli ogledovati in šele tedaj, ko je neka deklica zakričala:

»Voda!«

tedaj šele so doumeli.

Tiha razburjenost se jih je polastila. Začeli so se premikati, pomikati, nagibati se naprej, migati z otrp-

limi udi, kot da jim nekdo brani, da bi se odlepili od prostora, na katerega jih je prisesalo sonce.

Plazili so se, kotalili, se prerivali drug čez drugega, se valili naprej in vsakdo je vedel samo to, da mora biti prvi, sicer mu drugi vse popijejo. Velika deklica, Vlado, Biba... vsi, prav vsi so vedeli zdaj samo zase.

Nekdo se je malce dvignil in se čepe plazil naprej. Ko so drugi videli, da jih je prehitel, so ga začeli posnemati. Drugi je hotel biti še hitrejši in je kratko malo vstal. Prvi koraki so bili nerodni, a kmalu je prav lepo korakal in je bil zdaj on pred drugimi. A ker so kmalu tudi drugi ugotovili, da lahko hodijo, je začel fant teči, zato so tekli še drugi. In zdaj so tekli vsi.

»Voda!« so kričali in vpili.

Še preden so se zavedli, so že vsi ležali na tleh. Plezali so drug čez drugega, se prerivali, kregali, cukali, suvali in vsak je moral najti prostor ob mlakuži, v katero so hlastno namakali jezike.

Ležali so, dokler niso začutili v ustih blato, dokler niso mlakuže izsušili do dna.

Zdaj niso sedeli več skupaj. Vsak si je našel osamljen prostor.

Biba je sedela ob blatni mlakuži in strmela predse.

Velika deklica je še vedno ležala na tleh in s čelom v blatu jokala.

Tudi drugi so jokali. Tiho in krčevito, kot bi jih stresal mraz.

Biba jih je gledala, kot da jih vidi prvič. Vse v njej je bilo mirno. Le kaj, da ne more jokati.

Ali ni bilo nekoč tako, da so vsi jokali in bi morala tudi ona, pa ni?

Ko da se spominja nekih meglenih sanj, davnih podob, slik — morda iz neke pravlјice — kot nekaj, za kar ni prepričana, da se je kdajkoli v resnici zgodilo, so vstajali pred njo znani obrazi.

Dekla Francka skriva svoj objokani obraz v predpasnik, zmajuje z glavo in glasno joka.

Teta Lizinka ji obuva čevlje; njen mirni, negibni obraz je še bolj bled, ko ji po licih tečejo solze.

Teta Ksenija, podobna teti Lizinki. Tudi ona ji obuva čevlje in joka.

Ozrla se je okoli.

Tam je Vlado, tam je deklica z jopico, tam je deček, ki je prvi našel vodo. Vsi jokajo. Vsi, celo Velika deklica.

Le ona ne.

FRAGMENT IZ DACHAUSKIH JEČ

XI

Konec marca je le dospelo prvo ženino pismo. Še nikdar ni bral nobenega pisma tolikokrat in s tolikšnim veseljem. Oddahnil si je, ko je videl, da so se doma še nekako uredili in da so bile odveč skrbi, ki so ga bile tako zelo preganjale.

Zabuhli Kobula mu je bil prinesel pismo in ga je hotel podražiti:

»Torej se te je vendar spomnila tvoja Nežica. Dolgo je potrebovala. Mi drugi imamo vsi že davno pisevske zveze z domačimi, — in pakete prejemo, da je veselje. Ali ti še nisi nič prejel?«

»Vi drugi ste prišli dva tedna pred menoj. No — dve pošiljki z živili sem že prejel od žene — in nekaj drugih z Gorenjske in iz Štajerske. Saj tudi ti prejemaš — z drugimi vred. Menda skrbi za nas tudi Oslobojilna fronta.« Izvlekel je škatlo izpod postelje in razložil jestvine pred njim po mizi. »Na, Kobula, založi in potrpi toliko, da preberem!«

»Ali še nisi prebral? Saj že ves čas bereš!«

»Pismo je prišlo z zamudo, res; pa se bojim, če ni tudi doma — bolezen vmes. Moram natančneje pogledati, če kaj razberem med vrsticami.« Legel je na posteljo in se znova zatopil v pismo. Pa ni našel nič posebnega. Premišljal je: — Tudi njegovo prvo pismo se je bilo zakasnilo. Pisati so smeli vsako drugo, tu in tam celo šele tretjo nedeljo. Pa so bili prišli tako ne-

rodno v Dachau, da je bil smel pisati šele tretjo nedeljo — in to ne domov. Pisati so smeli samo v pokrajine, ki so bile priključene Hitlerjevi državi. Pisal je bil sorodnici na Gorenjskem, ki je bila daleč od Ljubljane in je imela slabe zveze z njo. Od tretjega pisma dalje je pisaril v Kranj in šele ta pisma so prihajala redno v ženine roke. Ona pa je dobila že prej njegov naslov po Žibertovi ženi in mu je začela takoj pošiljati pakete. Tudi pisala mu je tole pismo, še preden je imela njegovo prvo pisanje v rokah. Saj sta jo dosegli, kakor je pozneje izvedel, njegovi prvi dve pismi prek Gorenjske šele v majniku.

Kobula se je najedel. Pospravil je klobaso z velikim kosom domačega kruha, izpraznil zavojček keksov; zdaj je že bonbone lizal.

»Ali si prebral, pogoltnež? Goltáš pismo kakor jaz klobaso. Saj si dovolj neumen — hoho...«

Blaž je skočil s pograda in spravil pismo:

»Upam, da ni kaj bolna...«

»Kaj bi bila bolna ob takihle dobrotah. Če jih tebi pošilja, jih mora tudi sama imeti.«

Blaža pa je stisnilo pri srcu: — Če si nista od ust pritrgali? — Vprašal je:

»Ali ti skuham čaja?«

»Skuhaj, zanikrnež — če nimaš nič boljšega pri hiši! Žganja ti ni poslala?«

»Ni. Saj veš, da ni mogoče.«

»Organizirati si pa tudi nič ne znaš. Buteljko vina na mizo — če te je kaj in če ti je kaj za tovariše in prijatelje! Piši ji, da ti naj pošilja v skrinjicah z dvojnim dnom! V skritem prostoru ti lahko vtihotapi steklenico. Ampak pametno: — samo eno na vsako skrinjico! — in mnogo slame okoli nje! Drugače bi bila stvar pretežka in bi postala sumljiva za pregledovalca.«

»Ali ti tvoja že tako pošilja? Kako si ji pa pisal? Kar odprto?«

»Hohoho... Blaž, govedo si! To so vendar sanje! Ti si nekaj izmisli! Radiografirati ne moreš. Telepatično se tudi ne moreš z njo pomeniti. Recept napiši! Pameten recept napiši — tako da ga tu ne bodo mogli dešifrirati. Pri nas doma — tam pa so bolj brihtni, to mi lahko verjameš.«

»Takole sanjaš, ljubi Kobula? Vsi noči presanjaš zato se mi zdiš povaljan in nekam bled.«

»Nikar ne čenčaj preveč! Povaljan? Bled? Vsi smo blede in povaljani in nagubančeni in suho kožo imamo kakor starci. Po treh mesecih, še ne, pa smo že za dvajset let starejši... Ali si se ti že kaj pozdravil?«

»Za spoznanje — se mi zdi. Pomanjkljiva in nepravilna prehrana, to so vzroki, da človek oslabi in oboli. Odkar dobivam pakete, sem se vsaj telesno nekoliko pozdravil in popravil.«

»Za spoznanje! Samo za spoznanje, Blaž. Nikar si preveč ne domišljuj, da si že spet mladenič, kakor si bil doma!«

»Haha — mladenič?!«

»Starec si! Seveda, Blasius — starec si!«

»Hm... Tudi ti si — nekam zabuhel, dragi Kobulež!«

»Zabuhel? — Jaz zabuhel? Ali misliš, da sem kaj bolan? Ali misliš, da sem vodeničen? — Ne boš, prijatelj! Konrad pa še tudi nekaj ve. On me je pregledal — in ni nič našel.«

»Potem si dober, Konrad mnogo ve in zna.«

»Zabuhel? — To je tolšča, ljubi moj! Za tolščo si mi nevoščljiv.«

»Nič ti nisem nevoščljiv, Kobulež, nikar preveč ne rogovili! Tu imaš čaj in pij, prijatelj, in kanček žganja ti curknem vanj. Samo za naprstnik, ljubček!«

»Skopuh!«

»Oprosti! Tega sem si zorganiziral — pa ne zase in ne zate — za paciente, dragi! Tam je dostikrat zelo koristno in potrebno.«

»Za naprstnik? Saj sem videl: sebi si ga ,curknil' kar za tri naprstnike.«

»Sebi ga sploh nisem ,curknil'. Zakaj bi si kvaril aromo čaja? Žena mi je marsikaj poslala. Včeraj sem dobil. Poglej, kako lepi so vsi ti zavojčki!«

»Pakirala je prima.«

»Ali ne? Vse tako izbrano, praktično, izdatno, dobro, nepokvarjeno — in vse je zavito tako okusno, snažno, res higienično in že kar — estetično, ali ne?«

»Zelo lepo ti je zbrala in poslala. Vse se kar blešči od celofana. In vse je dobro. Vse od kraja je izvrstno.«

»Kajneda? V paketih je včasih vse tako površno zmetano — kakor brez ljubezni — tako da nimaš polovico takšnega veselja in zadoščenja.«

»Res je, Blaže, tvoja Nežica se je izkazala, zelo se je izkazala. Zate je prav tako — ker menda nisi požeruh — kakor vidim... Zame, vidiš, zame... Morda sem jaz v resnici majceno požrešen. Meni bi bila ljubša velika, mastna krača, pa čeprav v umazani vreči in povaljani slami — kakor par klobas, zavitih v celofan.«

»Hm... Ali veš, Kobulež, koliko je danes krač v Ljubljani? — Kako so drage? — in kdo si jih more kupiti?... Jaz se ne morem prečuditi, da je mogla vsega v takem izobilju zbrati in poslati. Bojim se, res se bojim, Kobulež, da si morejo naše ženske v domovini same sebi privoščiti zelo malo takihle dobrot. Bojim se, da si odtrgavajo od ust, zato da nam pošiljajo. Bojim se, da bodo one morda še hitreje izhrale kakor mi.«

»Res je, Blaže. Nam — s paketi — za sedaj še ni tako hudo — nam hierarhičem. Vendar: marsikakšnemu sestradancu zelo lahko pomagaš iz takegale paketa — zlasti ti — v bolniški sobi... Mnogo pošiljk se tudi izgubi; pa je, ko da so ukradene. Je že hudič: vse je narobe, kakor stvar obrneš.« Kobula se je dvignil. »Nobenega veselja si ne moreš privoščiti: takoj se ti oglasi slaba vest. Še ta klobasa se mi bo vzdig-

nila — in tvoj sijajni zavojček keksov — s celofanom vred. Vrag vedi, komu sem ga odžrl — potrebnjšemu od mene?« Mrmral je in se mrgodil. »Prav treba ti je bilo spominjati me naših Nežic. Kaj pomanjkanje — one so vsaj doma! Odslej bom bolj vesel pošiljk z Gorenjske in iz Štajerske.«

»Majdičev kranjski mlin najboljše melje. Tam meljejo za vse.«

»Res je.« Kobula se je poslovil. Pa je zopet izpustil že odrgnjeno zaveso in se obrnil. »Ali se ti zdim zabuhel? Ali misliš, da sem vodeničen?«

»Ne, ne, nič ne mislim. Oprosti — to sem kar tako...«

»Še enkrat stopim h Konradu. Njegov pacient sem, oprosti, Blaž! Honorar si pa lahko razdelita. To mu bom povedal — hehe...!«

Kobula se je bil kot uradnik in jurist potezal za mesto v revirski ali kakšni drugi pisarni. Ker se mu ni posrečilo, je postal pomožni strežnik. »Ljudomili« dr. Wietteler se je bil takrat pošalil z njim:

»Ali niste že nekoliko preveč moški, preveč postavni za pomožnega bolničarja?«

»Ali mislite — prestar? Petinštirideset jih imam na grbi.« Kar tako mu jo je zarobil. Oni pa se je zasmejal in zamahnil z roko:

»No — saj je dobro, saj je dobro! Josef Pappel je še starejši.«

Kobula se je kot bolniški strežnik dobro obnesel. Obetalo se mu je, da postane kmalu sobni strežnik, za šaržo višji kakor Blaž. Tega je sploh nekoliko zviška gledal. Ob prihodu ga je bil Šelestin primerjal s perescem nebeškim, Kobula pa ga je bil vtaknil med skakače. In ko ga je bil pred nekaj tedni srečal, ga je bil mimogrede zafrknil:

»Ali še zmerom nimaš nič paketov, da bi si obtežil peruti in da bi te ne odnašalo v višave? Poskakovati si nehal, odkar nosiš resnične čevlje — če so tako zelo resnični. Pri tebi je treba zmerom šele prav po-

gledati, če te ni zopet nekdo osleparil. Ti organiziraš najrajši od domačih ljudi; ti pa te še s posebnim veseljem ociganijo.«

Nekdaj sta si bila nekaj časa v veseli družbi konkurenta. Blaž je pel same narodne, Kobula pa s svojim globokim baritonom samo umetne. Najrajši bi bil solist, na vsak način pa je hotel voditi, za vsako ceno voditi. Blaževe narodne je deval v nič — in če le mogoče, tudi njega samega. Že pri onem srečanju se mu je napovedal, da mu pride v gosti. In zdaj je bil Blaž vesel, da je bil ta obisk opravljen.

Ko je bil sam, je še enkrat pozorno prečital ženino pismo... Zadovoljen je bil z njo in sam s seboj in z vsem svetom — vkljub svoji zoprni okolici in strahotni dobi, ki so v nji živeli. Tu in tam pa mu je vseeno zaključala v srcu majčkена skrb, ali je res vse v redu pri njem doma — ali ni le kaj narobe — bolezen ali kaj...

Zjutraj je šel navsezgodaj v prosekuro. Bil je boljše volje kakor po navadi. Čutil je, da se mu zdravje vrača; vsaj telesno se je čutil že krepkejšega. Živčno pa — živčno si ni še bil prav premislil. Še dolgo dolgo si ni bil prav na jasnem, kako je s to stvarjo. Po vseh surovostih in ponižanjih, ki jih je gledal in ki jih je sam pretrpel, je bil v dnu duše tako potrta, da je bil ves njegov upor samo v osamljenosti, v katero se je umaknil — kakor razžaljen deček, ki se skrije v kot in se še jokati ne mara; grdo se drži, ustnice šobi in sovražno gleda, v boj pa bi se ne podal. Saj je bilo z drugimi prav tako. Celo ta Kobula, ki je zviška gledal nanj in ki je bil toliko mlajši od njega, je bil ves majhen in poparjen v odnosih do teh prepotentnih, kriminalnih hierarhov, ki so se drli nanj, čeprav se je gnal pri delu in opravljal tudi njihove posle pri bolnikih, da so vsaj ti dobivali, kar jim je pritikalo. Na Blaža je bil skoraj malce ljubosumen, ker je bil vkljub svojim letom še kolikor toliko pri močeh, še ne popolnoma na tleh in se je celo po malem

spet popravljal. Sam zase se je bal, kakor so se bali vsi: — Ali bodo imeli dovolj odpornosti, da bodo vzdržali vse nevarnosti, ki so jim grozile? Vsem je čumel v globinah duš preplah: — Kako boš fant, če navalijo nate uničevalci z vsemi svojimi strahotami, znanimi in še neznanimi — s samimi transporti v smrt, s celim arzenalom transportov v smrt?...

Takrat se tega še niso prav zavedali. Blaž je čutil, da ima nekako — zlomljene peruti, da se ne more dvigniti in da je nesposoben za upor. Pa ni vedel, ali je to samo njegov ranjeni ponos ali je telesna oslabelost, pomanjkanje moči in volje. V njem je bil upor, ves ga je bil poln, besnel je od notranjega upora. Vendar: — od upora do upora, od notranjega upora do zunanjega, aktivnega upora je še dolga pot. Čim bolj kričiš, tem več veljaš. Res je. Tudi sam je prejšnje čase večkrat kričal; a se je zavedal, da hoče s kričanjem samo maskirati svojo dobrotljivost, svojo nesposobnost odbiti prošnjo, odkloniti oproščenje, odreči kakršno koli, tudi najzahtevnejšo pomoč. Kričanje kot bojno sredstvo ni poznal, kričanja lajajočih psov. Če ne vzrojiš kar v prvem hipu, te ponižanje ohromi in pritisne k tlom, da se le s težavo zopet vzpneš in da ne dočakaš zlepa žarka, ki te potegne v novo luč.

Tisto jutro je prišel boljše volje v prosekuro. Kolegi so bili nekoliko bolj razgibani. — Novost: — dr. Witteler je odšel iz taborišča, njegovo mesto je prevzel — Fritz Hintermayer. To je bil neznaten človek, tih in mrk, zaprt sam vase, nekoliko razžaljen, ker še ni bil doktor, nepristopen, neiskren. Zamenjava je bila slaba. Witteler že dolgo ni več hodil na inspekcije po revirskih blokih. Očitno ga je preveč jezilo surovo, izkoriščevalsko in nezdravniško gospodovanje sobnih in višjih strežnikov. Bržkone ga je tudi kar bolelo, da je dosegel s svojimi napori za remeduro tako malo resničnih uspehov. Fritz Hintermayer se bo skušal uveljaviti. Zagnal se bo, da bi pokazal svojo moč. Bil je vse premajhen, da bi ne čutil notranje

potrebe, pokazati — velikega moža. A bil je tudi vse preveč zagrizen hitlerjanec, da bi se hotel in mogel izpostavljati zoper odkrite in iskrene pristaše in pomagače nacističnih načrtov proti tujerodnim, politično sovražnim doktorjem in za vso bolniško sodrigo demokratičnih, največ vzhodnoevropskih narodov, ki so bili tako in tako obsojeni na uničenje in pogin. Hintermayer bo hodil z roko v roki s Zimmermanni in Spiessi in bo samo navidezno poudarjal zdravstvene tendence v bolnišnici kaceta. Zdravnikom bo sipal pesek v oči. Bolnike bo preziral in jih prepuščal usodi, kolikor ne bodo potrebni za njegove študijske in preizkuševalne namene. Ali ni bil Hintermayer tisti, ki je bil zabičal Blažu ob vstopu na deveti blok: — »Delajte kot diagnostik!« — Zdaj je bilo Blažu že davno čisto jasno, da mu je bil res naročil: — Za diagnoze se brigajte! Vse drugo — ni vaša skrb! — Bolniške liste maži z Benglom, zdravljenje pa prepuščaj strežnikom! — In Blaž je diplomatično laviral med izpolnjevanjem naročila, zahtevnostjo strežnikov — in potrebami bolnikov. Zmerom je našel možnost in priliko, da je oskrbel bolniku, kar je bilo nujno in potrebno. Saj je bilo precej pomožnih strežnikov, ki so bili vestni in zanesljivi. A vedel je, da se ne sme pustiti izriniti iz oddelka, ker bi bilo to v veliko škodo bolnih...

V prosekturi so pravkar začeli. Dr. Blacha je obduciral. Schneeweiss je pisal protokol. Nekateri kolegi so sedeli pod okni ali stali pri mizi, med njimi okrogli dr. Konrad. Blaža je takoj obšla vesela misel, pa je pozdravil Konrada.

»Mojen, Herr Chefarzt! Dobro jutro, gospod šef!«

Vsi so se zasmejali in zaploskali. In je bila res naravnost odrešilna misel: — Fritz Hintermayer je bil tako zelo odvisen od Konradovega medicinskega znanja, da ga bo že zgolj ta odvisnost primerno brzdale in ovirala njegovo morebitno nacistično eruptivnost. Blažu je kar nekako odleglo. Ker je moral de-

lati s Konradom ob strani, Hintermayer ni mogel biti tako hudo nevaren, kadar je šlo za borbo s Stanjemkom, Hansom, Spiessom in z vsemi drugimi.

Mrlič, ki je ležal na obdukcijski mizi, je bil strahotno mršav. To ni bilo nič čudnega; saj so bili skoraj dobesedno vsi mrličiči v taborišču sami okostnjaki, preoblečeni v suho, luskasto, zgrbančeno kožo, da so bili tudi mladi ljudje kakor izhirani starci. Mrličiči z normalnimi oblikami so bili samo izjeme. To so bile redke nenadne smrti starejših hierarhov, ponajveč Nemcev, ki so umrli za srčno ali možgansko kapjo ali ob času epidemij za infekcijskimi boleznimi. Še bolj redki so bil primeri nasilne smrti. Tu je šlo skoraj vedno za ljudi, ki so umrli izven taborišča. Samomorji, uboji, ustrelitve. To so bili po navadi člani nemške vojske mobiliziranih tujerodcev, največkrat Malorusov, Volksdeutscherjev, ki so prišli nazadnje le v konflikt z esesovci ali z gestapovci in so končali klavrno in sramotno v tuji zemlji, namesto da bi bili padli v bojni črti na braniku domovine. Nekajkrat so jim razparali goltance in so jih raztrgali policijski psi, ki so jih spustili krvoloki nanje. Smrt so jim zadali šele strelji iz pištol — v srce ali skozi glavo ali v tilnik. Interniranci so umirali kot samomorilci zelo po redkem. Ni jim bilo treba bežati iz življenja; saj so jih pehali, brcali in suvali v smrt, zastrupljali in pokončevali z lakoto in z boleznijo. Pa se je le zgodilo, da je bil posameznik ubit ali ustreljen na begu, da se je v obupu obesil ali da se je vrgel v žično ograjo onstran jarka, ki je bila nabita z elektriko, da ga je umorila in ožgala. A vsi ti so bili zmerom prav tako mršavi kakor ta na mizi.

To je bil Stanetov pacient s trinajstega bloka in Stane se je čudil, kako žilavo in trdovratno se dostikrat drži življenje teh do kraja uničenih jetičnih nesrečnikov.

»Ves je višnjev od pomanjkanja kisika, diha vse hitreje kakor najbolj spehan kunček — pa mu še

gori v očeh ljubezen do življenja. S pričakovanjem, z zaupanjem in z vero gleda vate, prepričan, da ga boš še rešil, prepričan, da bo še živel. Ti pa veš, kako je z njim. Smili se ti revež. No, saj vidiš!»

Prosektor je izluščil iz prsnega koša pljuča, ki so bila deloma priraščena. Položil jih je na mizo. Načrtal je podolž prereze, počez prereze... Obupen, strahovit pogled!... Gornji deli so bili po kavernah ko raztreskani v grde, nebogljene krpe. Drugače so bila pljuča spremenjena v toge hlebe z zelenkasto gnojno, sirasto in zrnasto sredico, ki se je zdela popolnoma brezračna, popolnoma neprožna, tako da si se čudil: — S čim je nesrečnež sploh še dihal? — In po vsem telesu, v vseh notranjih organih množica razsejanih, blede rumenih jetičnih otočkov.

Spet in spet so se vrstili taki mrličji na obdukcijski mizi. Drugače pa so bile najbolj pogostne raznovrstne pljučnice, pa črevesna obolenja, lakotne degeneracije vseh notranjih organov, razsežne flegmone s splošno sepsa — a povsod izstradanost in izsušenost do kosti, da je bil pogled še bolj obupen.

Blaž je pripovedoval Stanetu o smrti tovariša Ivana G-ja, pesnika in pisatelja, organizatorja »Mlade Soče«, ki so jo bili ravno pred desetimi leti razgnali in njene člane večinoma zaprli. Ivan je bil slaboten in bled, a silno žilav. Očitno je v Dachauu že dlje časa bolehal, pa se iz nerazumljivih vzrokov ni mogel odločiti, da bi šel v revir. Kolovratil je v dežju ves rumen in izsušen po taborišču, dokler ga ni čisto vrglo. Prejemal je obilne pošiljke od doma; a menda ni imel teka in predober je bil, pa je preveč razdajal in je ostal sam prešibek. Ležal je na tretjem bloku v četrti sobi. Imel je pritličen pograd in nobenih etažnih postelj nad seboj. Zelo so skrbeli zanj in zdelo se je, da bo prebolel. Zadnji dan pred smrtjo ga je bil Blaž obiskal. Silno zgovoren je bil, najrazličnejša vprašanja je načenjal in jih razmotrival, tako da ga je moral

opominjati, naj prizanaša svojim vnetim pljučam. Čez noč se mu je res poslabšalo in drugi dan ga je stisnilo. Imel je bronhialno pljučnico na obeh straneh; a kakor je bil vse življenje mršav in slaboten, ni bilo nobenih znakov, da bi bil kdaj prebolel specifično infekcijo na pljučih. — Tovariši so ga položili na mrtvaški oder pred obdukcijsko dvorano in mu priredili toplo komemoracijo.

»Kako nanagloma ljudje umirajo v taborišču! Včasih gledam bolnika zjutraj; vem, da je zaznamovan in da mu ni rešitve; a po svojih izkunjah bi mu prisodil vsaj še teden dni življenja — pa me pridejo klicat že čez nekaj ur, da umira ali da je že umrl. Trpljenje in pomanjkanje strahotno izčrpava vse življenjske sile.«

»Premalo beljakovin, premalo tolšče, premalo vitaminov, premalo zraka in sonca — premalo vedrega duha, preveč breznadnosti,« je odgovoril Stane.

Dr. František Blacha je bil dobre volje. On je bil redni obveščevalec revirske slovanske družbe. Imel je nekakšne zveze s plantažniki z onkraj obzidja, pa je prinašal večer za večerom najnovejša vojna in politična poročila. Konrad si je izmislil in aranžiral majhno slavnost. Izročili so mu pred nekaj dnevi diplomu, ki ga je promovirala kot »našega tatička«. Risbo in karikature je napravil K., lep sonet mu je napisal Igor Torkar.

Schneeweiss, dunajski medicinec, sin bančnega ravnatelja, španski borec, je bil pravzaprav kapo pro-sekture. To njegovo kapovstvo je moral Blacha zelo neprijetno čutiti. Schneeweiss je bil izgubil v Španiji dva prsta in je le s težavo obduciral; tudi znal ni ravno prida; pa je hotel le vse bolje vedeti kakor Blacha, ki je bil sicer ginekolog, a je bil tudi zelo dober patološki anatom. Moral je prenašati malenkostne šikane, kar je bilo za Čeha že kot Čeha, ki je bil toliko starejši in zrelejši, zlasti pa še za samoza-

vestnega znanstvenika silno zoprna in mučna stvar. Vedno znova so se ponavljali ujedljivi prepiri in spopadi.

Katzenauer, Slovak ali Čeh, morda oboje, morda nič, je bil prvi pomagač, ki je za silo tudi obduciral, a se je predvsem zanimal za lepe tetovirane kožne dele, ki jih je izrezaval in predelaval za svoje zasebne kupčijske zveze. Tudi on je Blachi nasprotoval in se rad prepiral z njim.

Stengel, sluga v prosekuri, je bil tudi španski borec, ki je bil do neke meje znosen Nemec, vendar preveč domišljav in premalo čustven, tako da je ravnal z mrličji kakor s kladami in jim ruval zlate zobe za tretji rajh s prezirom in zelo surovo. Z večnim čikom med ustnicami, lepo rejen, se je kretal, ko da je najmanj Obersturmscharführer.

Od Schneeweissa je dobil Blaž na posodo Domarusovo interno medicino. Ni bila najnovejša izdaja, pa je bil le vesel, da ima vsaj nekaj v rokah za študij in za potrebne informacije v posebnih primerih. — Od Blache je dobil precej zdravil za svoje bolnike. — V prosekuri so ga kolegi radi videli, ker je bil vkljub svoji bolehnosti zmerom optimističen, pa četudi so bile vesti z bojišč neugodne in čeprav nekako ni verjel v drugo fronto, na invazijo Anglosasov čez Rokav. Churchillu ni zaupal. Človeku, ki je po prvi svetovni vojni kot kapitalistični imperialist tako strupeno sovražil Sovjete in tako gangstrsko izpodnašal progresivni, socialistični demokratizem, ni verjel, da se je kakor koli izpreobrnil.

Ko sta se s Stanetom vračala iz prosekture, sta govorila o dvomljivih diagnozah, ki jih tudi pri obdukciyah dostikrat ni bilo mogoče popolnoma razčistiti. Navedeni smrtni vzroki so bili tu in tam negotovi ali vsaj ne dovolj prepričljivi.

»Ali kemične preiskave notranjih organov niso običajne?«

*Stane Kumar: Deček v taborišču, 1943 (Gonars),
svinčnik*

»Če bi šlo za izrazit zločin ali samomor, bi bile možne, prav gotovo. Za mrliča iz malarične stacije ali preizkusne Rascherjeve nastope bi preiskavali organe z lastnimi kemiki kar doma — in mi bi za prave ugotovitve ne izvedeli. Je pa tako, da na teh postajah že dolgo ni več mrličev, ker tveganih preizkusov ne delajo več. Sumljivo obolele odrinejo na prvi ali na tretji blok, pa jim morda prej podtaknejo sepso, legar, pljučnico ali kaj takega. Gotovega pa nič ne vemo. Slišali še nismo nič podobnega. Če se jim kaj zgodi, vrag jih daj, pa jih menda malo briga. Na kamion vržejo mrliča in v krematorij z njim. Saj ni treba, da bi ravno moral skozi prosekturo. Ah, težko je za nas v tem starem taborišču. Ali se še nisi vprašal, Blasius, zakaj ni nobene organizacije med nami?«

»Spráševal sem se in sem se oziral za nekaterimi, ki bi se mi zdeli kar poklicani za to.«

»No, vidiš, a ravno ti so najbolj kontrolirani, najbolj opazovani, da se ganiti ne morejo. Taborišče je že prestaro. Tu so nemški interniranci, kriminalci in politični, ki so že po osem in po deset let tu. Posuroveli so in so se prodali hitlerjancem. Oni so veseli, da jim ni treba na fronto; nacistom je pa prav, da imajo najboljše pomočnike v njih. Na vseh blokih, po vseh sobah, v vseh kotičkih imajo svoje ljudi, svoje priganjače, ki vse nadzirajo, povsod oprezajo in vse vidijo. Pod takimi blokači, štubaki, kapoti in tako dalje je težko kaj solidnega organizirati in tudi zares — zakonspirirati. Naši ljudje bi bili povečini zanesljivi; a če tu in tam premišlujem o tem in onem, nič ne vem, če bi se prav pri tistih, ki bi si jih izbral, pošteno ne — urezal. Čudim pa se, da ni nikogar k meni. Mi v revirju imamo malo časa in malo prilike. Čudno je, da tudi zunaj ni ljudi, ki bi se za stvar zavzeli. Saj — morda pa so! Lahko, da stvari še niso zrele. Kdo ve, kakšna navodila imajo. Kdo ve, kdo jim daje navodila? ...Ali pa je res tako prekleto

nemogoče spričo tega inferalnega hierarhičnega ustroja?! — Ruski častniki so nekajkrat poskušali, pa so jih takoj imeli in likvidirali. — Težko je! — Na zdravje, Blaž, mudi se mi!«

Tudi Blažu se je že mudilo. Pohitel je — zamišljen in zaskrbljen...

PRED KONCEM

NOV TRANSPORT IZ DACHAUA

Novo leto je prineslo v Allgäu nov sneg, že tretjega v tej brezkončni zimi. Snežne meteže in razne druge nevšečnosti v SS-taborišču v Kotternu. Iz Dachaua je prišlo tucat novih disciplinskih kapojev, kriminalcev z zelenimi našitki. Na zahtevo tovarniškega vodstva, da se privije delovna disciplina med kacetniki v tovarni vojnih letal Messerschmitt A. G.

Na novoletno nedeljo popoldne so jetniki lenobno podeljali po svojih pogradih. Topo so zrl skozi okno v pusti snežni metež. Za pepelnatimi, na videz ravnodušnimi obrazi se je tajila zdražljiva naveličanost. Zopet so se ukanili v roku, ki so si ga bili postavili na poletje za konec vojne. Ušteli so se tudi to pot, kakor že tolikokrat v tej vojni, ki je noče biti konec. In sneg mete že tretji dan z idiotsko vztrajnostjo, usiplje na gosto, kakor da se je nekje zgoraj na široko pretrgala nebesna ponjava.

»Samo da bi se zima ne zavlekla predaleč v pomlad,« so razmišljali ljudje in se pred mrazom zavijali v svoje raztrgane, smrdljive odeje. Tokrat se niso obiskovali po barakah, kakor nekdanj ob prostih nedeljah. Odljudni so postali te zadnje mesece, drug drugemu v napoto. Po apelih so zlezli vsak na svoj pograd in strmé v strop čakali večera.

Redke besede so padale brez odmeva v gosteči se zimski mrak barake. Obrabljene, puste besede, že

tolikokrat izrečene misli in domneve, nemočne, obeshajške šale. Ljudje se niso več menili zanje. Pustili so, da se ubijajo ob neprijaznem molku, da zamirajo od lastne nemoči, kakor da niso bile nikoli izrečene.

Nekdo je v kotu mračne štube pričel pripovedovati zadnje radijske novice. Vesti o skorajšnjem koncu. Zvedel jih je baje poprejšnji večer v tovarni od civilistov. Nemara so bile resnične. Še bolj verjetno pa si jih je jetnik izmislil sam, da bi sprožil razgovor in se sprostil tesnobe. Podjetno pričeta pripoved se je pretrgala v mrazljivem molku. Pripovedovalec je trmasto obmolknil in togotno sunil ob posteljni oboj. Nihče se ni zmenil za njegovo užaljenost. Skorajšnji konec! Ta je bil sedaj zopet tako nedogledno daleč. Vmes je bilo še toliko stvari! Ta zasnežena zima, zmanjšani jetniški obroki, pegavec, ki so ga raznašale uši in nazadnje ti novi kapoji-kriminalci.

Prihod novih kapojev je bila najnovejša novica, novica včerajšnjega dne. Nič dobrega ni obetala zdaj, ko je tudi najmočnejšim med jetniki začel pojemati dih. Včeraj je eden teh novih kapojev do krvi premlatil jetnike v stari tovarni in jih za deset dni prikratil za »brotcajt«. Danes jih je oni šobasti Nemec zadržal tri dolge ure na jutranjem apelu. Rusi in Poljaki stiskajo glave. Nekaj je v zraku, so si govorili ljudje. Nemara je to začetek konca. Konca, kakršnega so pričakovali, odkar so prišli v jetništvo, krvavega obračuna z vsemi lagerskimi psi.

Ta trenutek jim je bila misel na nove kapoje, na to, kako bi se znesli nad njimi, bližja kakor vse pusto ugibanje o skorajšnjem koncu. Ta misel je bila stvarna, o njej se je dalo govoriti in o njej bi se pravzaprav morali porazgovoriti.

»Same izbrane numare, ti novi kapoji,« se je rogala pisar prvega bloka, ki je za mizo ob oknu urejeval osebne sezname novega dachauskega transporta v svojo kartoteko.

»Najhujši med njimi je neki Feldmann, oni Prusak s pasjim gobcem,« je menil s svojega pograda štubak, ki je Feldmanna poznal še iz Dachaua. »Pred vojno je bil nekaj let telovadni učitelj nekje na Pomorjanskem. Nato je zaradi posilstva mladoletnic odsedel šest let v Moabitu, in zdaj je že sedmo leto, kar je disciplinski kapo v Dachauu.«

»Po kosilu so odnesli v revir dva Holandca, ki se mu nista odkrila na zbornem mestu. Od kdaj je treba pozdravljati te tipe,« se je razburjal mali Cloos iz birokomande.

»Odkar imajo esesovci polne hlače,« je menil stari štubak poučno. »Še nam bodo plombirali zobe, ti zelenci, preden bo vsega konec.«

Zunaj se je naglo mračilo in pogradi so tonili v temi. Razgovor se je pretrgal. Ljudje so na svojih ležiščih v onemogli jezi ugibali, kaj vse bodo počeli s temi pesjani, ko pride čas. Na misel so jim prihajale razne učinkovite in dolgotrajne muke, kakršne so skusili sami po zaporih in taboriščih. V dremavem mraku se je dalo o tem prijetno ugibati. Toda za sedaj je najbolje, da jim gredo s poti.

Ljudje iz baukomande in kanalkomande, ki so bili zaradi nove nadlege najbolj v skrbeh, bi radi še kaj slišali o novih kapojih, toda pisarjem se o tem očitno ni več dalo govoriti. Blokovni pisar je ob žepni svetilki mehanično urejeval kartotečne liste, štubak pa je na njegovi mizi molče pripravljaj večerjo: tanke krušne rezine in kupčke ogabno modrikaste skute.

Udarjanje štubakovega noža ob krušno desko in potrkavanje žlice ob skledo je enolično odmevalo po temnem prostoru.

»Tej pisarniški gospodi ne bodo plombirali zob, niti utrgovali dnevnih obrokov, tudi zdaj ne, ko postaja zagatno,« so si dejali ljudje iz delovnih komand. »Nad nami se bodo znesli ti psi, na nas so jih spustili z verige!«

Iz sosednjega ruskega bloka je odmevalo bučno petje. Ljudje so zavzeto prisluhnili. »Zopet nekaj pripravljajo,« so ugibali. Iz izkušnje so vedeli, da je s takim bučnim petjem v ruskem bloku vedno v zvezi zaupen razgovor njihovih komisarjev ali kar so že bili ti anonimni vodje ruskih skupin. Pomladi so takemu prepevanju navadno sledili pobegi posameznih ruskih ujetnikov iz taborišča, sicer pa tatinska podjetja večjega obsega. »Ti Rusi znajo braniti svojo kožo. Nemaia bodo ugnali tudi Feldmanna,« so si ljudje zaželeli.

Zadeva Feldmanna in njegovih pajdašev je še vedno kakor mora tlačila jetnike. Tedaj se je kakor brez zveze z njo oglasilo nekje s pograda pod stropom: »Ali ta vojna ljudi ne bo izučila?« Vprašanje očitno ni bilo naslovljeno na nikogar, v zadremeni tišini se je odbilo kakor glasen samogovor, ki ne pričakuje odgovora. Po hripavem glasu so ljudje spoznali spraševalca. Bil je Franci Zupan, uradnik ljubljanske bolniške blagajne, eden največjih kočljivcev njihove skupine. Kmečko rdečeličen, čokat dvajsetletnik, toda rahel in občutljiv kakor mestno dekle in vzkipljiv kakor mleko ob ognju. Nekdaj veseli fant se je že dolge mesece zapiral nasproti vsem, kakor da se kuja zaradi bogvedikdaj mu prizadete osebne žalitve. V taborišču niso marali mehkužcev in kujavcev, Zupanu pa so prizanašali s porogom. Saj ta kamerad pravzaprav ni bil mehkužen. Tegobe taborišča je prenašal brez tarnanja, celo bolj pogumno kot marsikdo med njimi. Tudi zadiral se ni na nikogar, kakor mnogi, ki so jim pričeli popuščati živci. Še zmeraj se je prijazno nasmihal s svojim deško nežnim obrazom kot nekdam. Le jezik se mu je zataknil, kot bi ga hromila neka sramežljiva kritičnost v njegovi notranjosti. Tudi Zupana je zgrabila jetniška steklina, ki je imela v taborišču sto obrazov, saj se je vsem zadnji čas prigabilo vse to prazno besedičenje, vse to jalovo govorjenje, pogojeno iz

pustih želja in neutešene maščevalnosti. Toda ni vsakomur dano govoriti za dlje časa sam s seboj. Človek se mora izbruhati, da mu nekoliko odleže.

Zupanovo vprašanje je še vedno viselo v zraku, nenaprošeno in hkrati vsiljivo in pravzaprav docela drugačno od razgovorov, ki so jih ljudje pletli med sabo. Takih vprašanj, ki so dišala po pridigi, so se kacetniki nagonsko otresali. »Bedarija,« je dejal čez čas nekdo zdraženo. »Ljudje so in ostanejo zverine, danes kakor jutri. Tudi v prihodnje bodo žrli drug drugega.«

Robato jasni in kacetsko odrezavi odgovor ljudem vendarle ni bil docela povšeči. Čeprav so se po trdih preizkušnjah v ječah in taboriščih radi izdajali za neozdravljive cinike, v svoji notranjosti vendarle niso prenašali popolne nevere, ki bi jim izpodkopala tla. Če je tako, kakor trdi tisti Nemec iz kanalkomande, počemu vse to njihovo trpljenje, ki so ga prestali. Mora biti bolje in bo bolje, o tem jih je z neko nujnostjo prepričevalo že samo njihovo bivanje v taborišču. In nejasno so zaslutili, da meri Zupanovo vprašanje na globlji smisel vsega tega nečloveškega trpljenja, njihovega in slehernega, ki se je v tej vojni tako ali drugače uprl človeškemu zlu. Sicer so tudi sami zase in med sabo neštetokrat pretresali probleme te vojne in probleme bodočega življenja, ko bo vsega tega svinjstva konec. Toda vse te njihove misli so se ob takih prilikah pletle okoli socialnih in ekonomskih vprašanj, ki jih bo v novi družbi treba urediti, in še bolj pogosto okoli poravnave osebnih računov, poplačila krivic, ki so jim bile osebno prizadejane, kajti od prvega dne, kar so izgubili svobodo, so mislili samo na to, kako se bodo, ko bo prišel čas, maščevali nad tem krivičnim svetom. Prav ta strast po osebнем maščevanju jih je v vsej tej bridkosti držala pokonci in jih grela, da niso klonili. In zato so bili ob Zupanovem vprašanju nekoliko v zadregi. Tako kakor je

bilo zastavljeno, ni bilo popolnoma tisto, o čemer so oni navadno razmišljali; bilo je pravzaprav moralno vprašanje.

Zupanovega prijatelja in soseda na pogradu, koleričnega ljubljanskega sodnega pristava Kuščarja pa je to vprašanje dvignilo iz trmastega molka. Kakor še tolikokrat, ga je tudi zdaj zdražila popolna politična nepoučljivost njegovega tovariša v vprašanjih bodoče revolucije. »Človeka dela družba,« je grmel nad Zupanom. »Pokvarjeno družbo je treba temeljito ozdraviti, potem bo tudi posameznik boljši. Stari kanalji je treba populiti zobe.«

Kakor vedno je Zupan tudi to pot prijatelju popustljivo pritrjeval. Poznal je likvidatorsko ihto tega sicer srčno dobrega človeka in niti malo ni dvomil, da bo bivši sodni pristav pulil zobe, ko pride čas — vse do zadnjega. Vedel je, da ima tovariš tudi vzroke za to. V taborišča so ga spravili lastni svak in sestra in uradni predstojnik in po njegovem zatrjevanju še marsikdo, zakaj Kuščarjev seznam sumljivih oseb je bil tako rekoč neskončen. Kar je Zupana pri njegovem prijatelju vedno znova presenečalo in pogosto spravljalo v mučen molk, je bila njegova neverjetno trdoživa maščevalnost. Tudi sam je imel neporavnane račune iz časov tik pred vojno. Tudi on bi moral puliti zobe, ko bo vse to pri kraju, čeprav ni bil popolnoma prepričan, da bo to tudi storil. Predobro se je poznal. Vedel je, da je sicer skoraj bolešno občutljiv za komurkoli storjeno krivico in trpljenje in da je bil v takih trenutkih sposoben storiti tudi največjo neumnost, ne glede na svojo osebno varnost. Ta nespametna občutljivost ga je spravila med drugim tudi v ječo in nato v kacet. Vedel pa je tudi, da tako rekoč nima spomina za krivice, storjene njemu samemu. Kadarkoli mu je prišlo na misel kakšno njemu osebno prizadeto moralno ali telesno ponižanje, se je pričel po neki prirojeni slabosti izgubljeni v razmišljanje o človeški naravi, njeni determiniranosti in navsezadnje

prizadetih krivic sicer ni opravičeval, pač pa jih je pozabljal. Za »likvidatorja«, kakor so v taborišču posmehljivo imenovali njegovega prijatelja, pa je vedel, da ne pozabi niti najmanjše krivice, da tudi najbolj drobne žalitve skrbno zbira kot vesten računovodja, ki pričakuje ob zaključku bilančne nagrade. In o Kuščarju je vedel, da bo izterjal svojo bilančno nagrado, zlepa ali zgrda.

Pod stropom so zagorele žarnice in oznanile čas, ko so jetnikom delili večerni obrok. Zupan je zaprl oči pred bodečo svetlobo in pletel dalje svojo misel o ljudeh in nagradah, ki jih bodo nekoč zahtevali za svoje resnično in namišljeno trpljenje. Niso bile prijetne te misli, in ko se jih je končno siloma otresel, so tovariši krog njega že pridno obirali uši. Tudi njega čaka to ogabno, toda neogibno opravilo, se je domislil. Ko se je za silo otrebil mrčesa, si je pričel ogledovati rano na kolenu. Pred nekaj dnevi si ga je poškodoval zaradi poledice. Ni maral v revir k zdravniku in boleča rana se je le počasi celila in mu še vedno nagajala pri hoji. Zaradi nje bi jo skoraj skupil na današnjem opoldanskem apelu: med zadnjimi je pritekel na zborna mesto, ko so jetniki že stali zbrani v vrstah. Koj nato se je novi kapo divje znesel nad dvema enako zamudnima Rusoma. Z bikovko ju je po glavi, dokler se nista zrušila v sneg. Ob še živem spominu na ta prizor ga je zopet obšel živčen srh po vsem telesu. Ni prenašal pretepanja ljudi, že od nekdaj ne. Kadarkoli so koga v njegovi navzočnosti topli, mu je bilo, kot bi padalo po njegovem lastnem telesu. Kri mu je udarila v glavo, pričel se je tresti in roke so mu pričele trzati kakor v obrambo. Ni si znal razložiti te občutljivosti, in odkar so ga obnemoglega ob boleznih pretepli bolniški strežniki v dachauskem revirju, je še teže prenašal pretepanje drugih. Vedel je, da ni strah niti golo sočutje, kar ga pri tem neznansko razburja, marveč predvsem in nemara samo poniževanje človeškega dostojanstva. Pri-

zori človeške okrutnosti so ga potrli za nekaj dni in še zdaj je zakipelo v njem ob spominu na dogodek pri apelu. V onemoglem ogorčenju je z obuto nogo sunil v posteljnjak.

»Kaj rogoviliš?« je zagodrnjal Kuščar, ki se je na sosednjem ležišču spravljal k počitku.

»Pokončati bi morali ta mrčes, pobiti jih kje na samem,« je kipel iz Zupana.

»Koga?« je začudeno vprašal Kuščar.

»Feldmanna in njegove pajdaše,« je odgovoril Zupan že s tišjim glasom.

Tovariš ga je posmehljivo pogledal. »Ne nori! In ne mešaj se v to s svojo otroško ihto. Za to bodo poskrbeli tisti, ki jim zdaj v revirju uravnavajo čeljusti. In zdaj — Bettruhe!«

Toda Zupan ni mogel zaspiti. Današnji apel mu je obležal na duši. Misel na podivjanega kapoja ga je še vedno razburjala. Skušal si je te ljudi pojasniti tako, kakor ga je učil Kuščar. Toda po tej poti ni prišel do kraja. Feldmanni so se mu zdeli tako rekoč izven razrednih nasprotij; zlohotni iz neke hladne strasti, iz neke zanj nedoumljive potrebe po nasilju. In tudi iz misli na bilančno nagrado. In koliko jih je, je pomislil. Velik del kapojev, esesovci in vsi gestapovci. Po ječah, taboriščih in tudi zunaj, na svobodi.

Samo da se nam ta nadlega ne zaleže, ko bomo gradili na novo, je vznemirjeno ugibal in se nespečen prekladal po trdem ležišču. V nemirnem polsnu je dočakal budnico.

DRESURA

Tega jutra so budili jetnike eno uro prej kot po navadi. To jim je očitno nagodel Feldmann, ki je pričel utrjevati disciplino in delovno moralo v taborišču. Še v trdi temi so gnali ljudi po globoko zasneženi cesti v tovarno. Vodili so jih na slabo osvetljeno dvorišče pred glavno delovno lopo. Snežni metež se je čez noč unesel in pritiskal je mraz. Čez odprto planoto,

kjer je stala glavna delovna lopa Messerschmitt A. G., je brila burja z ostro, ledeno sodro. Jetniki so se godrnjaje uvrščali v peterostope. Razdraženi zaradi prezgodnjega vstajanja so si dajali duška s pridušeniimi psovkami in pasivnim odporom. Čim bolj so se zbijale razlezle vrste, tem bolj je vršelo med njimi. Domači kapoji, ki so stali ob strani, so se porogljivo ozirali na Feldmanna.

Feldmann je s svojim srepim pogledom hladno meril prerivajoče se vrste. »Stillgestanden,« je nenedoma zakričal z rezkim glasom, ki je kakor bič usekal po jetnikih. Ti so se zdrznili in nehote strumno zravnali. Temu suhcu ne bi prisodili tolikšnega glasu. Toda Feldmann je znal poveljevati. Ni bil zaman dolga leta telovadni učitelj in disciplinski kapo. Ostro so odmevala njegova povelja skozi mrzlo sivo jutro, drugo za drugim, brez premora, neskončna vrsta nesmiselnih eksercirnih šikan iz onih let taboriščnega režima, ko ljudi še niso ugonabljali s prisilnim delom in lakoto, marveč s tako imenovano prusko »suho« metodo.

Jetniki so kmalu premagali prvo presenečenje in se zopet trmasto zakrknili. Ne samo zaradi tega mrzkega »pasjega gobca«, kakor so imenovali Feldmanna, marveč zavoljo bedastega ekserciranja sploh. To ni bilo delo. Delo je imelo neki smisel, napolnilo je čas od enega obroka do drugega in tudi ni bilo brez vsake koristi za njih same, če si znal pametno uporabiti delovni čas. Kradoma se je dalo šušmariti pri kakem ključu, nožu, ustniku, cigaretni dozi ali drugi brkljariji, ki si jo pri civilistih zamenjal za kruh ali margarino. Ekserciranje pa ni imelo prav nobenega smisla. To obračanje in počepanje ni bilo ničemur podobno. Samo upehali jih bodo, še preden se lotijo dela. Kaj takega si more izmisliti samo tak bedast Prusak!

Jetniki so se pričeli zamudno obračati, mlahavo počepati, kasniti posamezna povelja, v zadnjih vrstah so brezbrizno postajali. Feldmann je v hipu obmolnil. V skoku je bil na kupu zasneženih travverz, da bi laže

pregledal peterostope. V tem kratkem premoru je med ljudmi zopet završalo. Pridušeno preklinjanje in psovanje je kakor grozeča plima kipelo iz dolgih vrst, ki so uporno obstale. Toda Feldmann ni izgubil živcev. Poznal je te kacetske kretenarje in njihovo moralo. Ure in ure si jih je upal gnjaviti z ekserciranjem, tudi brez SS straže ob strani. Dobro je vedel, da se mu ne bil nihče uprl, prej bi pocepali drug za drugim. Vendar za pritrgano porcijo kruha ali kaše bi ga v taborišču na samem pobili do smrti.

Zopet je udaril mednje s svojimi rezkimi povelji. Ljudje so se zopet začeli obračati, sicer zamudno in brez reda, toda obračali so se. Jelo jih je mraziti na prepisnem prostoru in nenadoma so pričeli drug drugega spodbujati k strumnejšim obratom. Zlodej tako ne bo odjenjal, in čim dalje traja ta cirkus, tem huje se bodo namrazili. Mrmranje je počasi zamrlo in čez čas so se obračali tiho in odsekano kakor rekruti na vojaškem vežbališču.

Feldmann se je zadovoljno nasmihal in se vprašujoče oziral k esesovcem, ki so mu naveličano prikimavali. Tovarniško dvorišče je pričel zalivati blede jutranji svit. Tri četrt ure je trajala ta poskusna dresura. Že je hotel Feldmann dvigniti roko za odhod v tovarno, ko je od nekod iz peterostopa v deškem falzetu jeknila psovka: »Durak!« In sledil ji je porogljiv smeh in glasno psovanje med jetniki. Kakor da je bila vsa jutranja dresura zaman.

Feldmann je skočil s svojega kupa naravnost v sredo peterostopa, tja, od koder je prišla psovka. V hipu je bil pri drobnem Valjki, edinem mladostniku v vsej delovni komandi. Ta je v zadregi pobliskaval s svojimi temnimi kavkaškimi očmi. Bil je čudovito lep dečko z južnjaškim obrazom, s polnimi ženskimi usti in podbradkom. V taborišče je prišel šele pred kratkim iz neke hribovske SS-komande. Tam so ga imeli esesovci za svojo osebno službo in za ljubčka. Razvajenec se še ni privadil taboriščni disciplini, še

vedno je bil nekdanji favorit, ki se mu je zdelo vse dovoljeno.

Feldmann ga je brez besede zgrabil z levico za laket ter ga skušal izvleči iz vrste. Toda Valjka se je divje otepal in nenadoma je Feldmann divje zaklel. S svojimi krepkimi zobmi ga je fant ugriznil v prste, globoko v meso, da je kri zalila kapojevo dlan. Zdaj je Feldmann z bikovko nameril na dečka. Z dvema, tremi udarci ga je zrušil na tla. Nato je s podkovanim škornjem suval v krčeče se telo, dokler ni to ohlapnilo in mehko obležalo v razhojenem snegu.

Zupan je ves prepaden od blizu gledal ta prizor. Obraz mu je trzal od silovitega notranjega premagovanja. Nenadoma pa je s skrčenimi pestmi planil proti Feldmannu. »Schweinehund!« je zakričal glasno in razločno kakor malo prej Feldmann svoja povelja.

Feldmann se je bliskovito ozrl in hkrati odskočil. Med odskokom je premeril nasprotnika in ga nato premišljeno s škornjem sunil v moda. Zupan je na kratko zatulil in omahnil z obrazom naprej v sneg. Grabeč z rokami po razhojeni snežni kaši se je malce pridvignil, hoteč se zopet postaviti na noge. Toda Feldmann ga je prehitel. S podkovanim čevljem mu je sekal v skrčeno koleno, dokler ni opetega blaga zalila kri. Zupan se je s stokom zopet zrušil. Zdaj ga je Feldmann kakor zaklanega prašiča prevrnil na hrbet. Pogledal je na rdeči trikot na prsih in zaklical esesovcu njegovo jetniško številko.

»V revir z obema, takoj ko pride straža iz taborišča,« je odločil esesovec. »In zdaj s poti s kretinarnjema.« Jetniki so oba odnesli pod bližnjo odprto šupo. Tovarniška vrata so se odprla. Nočna posada se je vračala v taborišče.

»Los, los, na delo!« je zaklical Feldmann in dolge jetniške kolone so se pomaknile proti vhodu tovarne. Nekaj časa je Feldmann srepo gledal za njimi. Nato je krenil v tovarniško ambulanto, da mu obvežejo roko.

OBHOD DISCIPLINSKIH KAPOJEV

To jutro birokomanda ni prišla do pravega dela. Pisarji v prepisnem oddelku so se pridušeno pogovarjali o novem Feldmannovem izpadu. To pot so bili tako rekoč osebno prizadeti. Zupan je bil pisar tega oddelka, z njimi vred je delal v birokomandi. Resda se je brez potrebe vtaknil v zadevo, ki mu ni bila prav nič mar, naravnost idiotsko, kakor da je šele včeraj prišel v kacet. Toda vzlic temu, s pisarji se tako ne ravna, to bi moral vedeti tudi Feldmann.

Tudi o Valjki so govorili. Čeprav je bil šele nekaj mesecev v taborišču, so ga vsi poznali zaradi njegovih tatinskih sposobnosti. Take srake še niso pomnili, kar so delali pri Messerschmittu. Poznalo se mu je, da se je šolal pri esesovcih. Fante je bil nenavadno bister in zabaven. Glede Feldmanna bo treba govoriti s šarfirerjem. Včasih beseda pisarjev pri njem kaj zaleže. Morajo ga podkuriti, da postopajo novi kapoji po posebnih navodilih Messerschmitta A. G., in o šarfirerju so vedeli, da kot človek iz ljudstva te ohole tovarniške gospode ne mara.

Okoli osme je prinesel Francoz Garnot iz Altbaua, starega obrata spodaj ob reki, vznemirljivo novico. Trije od novih kapojev hodijo po oddelkih tovarne in nadzorujejo jetnike pri delu. Ob tej nezaslišani novotariji so se pisarji znova razburili. Doslej so za delo jetnikov odgovarjali kapoji posameznih komand. Zdaj je bilo vsem jasno, da je nove kapoje najel Messerschmitt in da jih plačuje z izrednimi priboljški iz svojega magazina.

Kapo pisarniške barake, Nemec Karmann, je Francoza zamišljeno poslušal. Nato je brez besede stopil k mizam svojih pisarjev in pretaknil vse predale. Zaplenil jim je skrite časopise in zemljevide z vrisanimi položaji na frontah. Malemu Cloosu je zaplenil oguljeno biblijo, ki jo je ta tiščal med svojimi koleni. Nato je pogledal še po svojem kotu. Ni bilo sicer verjetno,

da bi novi kapoji stikali tudi pri njem, toda kdo ve, Karmann ni zaman sedel štiri leta v Moabitu. Izpred svoje široke pisalne mize je privlekel skrito električno pečico, samovar in dolg krušni nož. Vse to je odnesel na hodnik, v omaro, kjer so civilni delavci spravljali svoje stvari. Nato je s slovesno srditostjo sedel za svojo pisalno mizo in nasršeno čakal nenavadnih obiskov.

Prvi je padel v pisarno birokomande kapo Herdina, čokat, mišičast rusoglavec s pokvečenim nosom sredi boksarskega obraza. Vstopil je brez pozdrava, hrupno otresajoč sneg s svojih škornjev. Oči so mu švigale iz kota v kot, kot bi iskal primeren sedež. Toda v pisarnah, kjer so delali jetniki, ni bilo odvečnih stolov, posli s strankami so se opravljali stoje. Zdaj so obvisale kapojeve oči na omari za kartoteko, ki je stala ob oknu. Stopil je k oknu, se nato s petami odbil od tal in se nenadoma znašel na omari. Pisarji so zazijali. Prava akrobacija, takle odskok z mesta.

Karmann je izza svojih očal presenečeno meril gosta na omari. »Je videti, da si svoj čas služil kruh po varietetjih,« je suho ugotovil.

»Po cirkusih, kamerad,« ga je veselo popravil oni na omari. »V velepodjetju Krone sem delal, šest let, velika stvar, kamerad,« je hitel Herdina s svojim trdim hannovrskim naglasom. »Dajal sem gala točke iz akrobacije. Po vsem ljubem svetu. Zadnja leta, preden so me zašili, sem bil pomožni krotilec pri Lorenzu Hagenbecku. Pri sinu starejšega,« je zamišljeno dodal. »Ah, kaj,« je nenadoma zamahnil z roko, češ kaj se vas to tiče, nisem se prišel izpovedovat. Karmann ga je še vedno motril izza svojih na nos povešenih očal. »In zdaj nastopaš kot krotilec v SS-cirkusu,« ga je znova zbodel.

Oni na omari ga je pogledal izpod čela. »V tem podjetju, kamerad, nisem gala točka,« ga je prezirljivo zavrnil. »Od moje roke ne pojde nihče pod rušo niti v revir, to si lahko vi kanclijski žrebci zapišete za

ušesa.« Zlovoljen se je zazrl skozi okno v zasneženo planjavo. »Brezupna pokrajina,« je del po kratkem premoru. »Tu gotovo ne rastejo banane!«

»Sneg dobro uspeva,« se mu je rogal Karmann, »po višjem planu najmanj šest mesecev v letu. Uši pa po planu Messerschmitt A. G. skozi vse leto.«

Herdina je zamišljeno molčal. »In kako je z organiziranjem v tem prekletem gnezdu,« je nenadoma oživel in vprašujoče pogledal Karmanna. Ta se je škodoželjno zarežal. »Messerschmitt A. G. za sedaj ne izdeluje ne tekstila ne klobas, čeprav bi bilo to pametneje. In ljudje živijo tod samo od kart. Zdi se mi, da si je gospoda iz Dachaua slabo prebrala,« je del izzivalno in si pričel brez potrebe čistiti očala.

Herdina je skomizgnil z rameni in zgrmel z omare. Vedel je, da ne bo danes nič pametnega opravil pri nasršenem tovarišu. »Tudi v Dachauu so prišli na pasji brod,« je menil odhajaje. »Zadnje čase vozijo v taborišče samo bolnike in mrtvake. Kar se še količkaj drži na nogah, mora v zunanje, delovne komande. Generalna čistka pred zmagovitim koncem,« je pomežiknil Karmannu. Nenadoma je obmolknil. V pisarno je stopil Feldmann. »Zamena straže,« se je nasmejal Hardina, kakor da ga to srečanje na moč zabava. »Služba teče v redu! — Pa drugič!« je pomenljivo pokimal Karmannu in izginil iz sobe.

Pisarji so zopet zaropotali s pisalnimi stroji. Feldmann jih je hladno meril s svojimi očmi. »Kar lepo ste se spravili na gorko,« je dejal s suhim posmehom. »Sama gospoda z naočniki!«

»Ljudje so Holandci in ti se že rode z očali,« se je obranil Karmann, ki se je ob Feldmannovem prihodu vidno naježil.

Feldmann je počasi obrnil glavo. »Kapo Karmann?« je vprašal in ga prebadal s pogledi.

»Erwin Karmann! Osebnost!« se mu je izzivalno predstavil glavni pisar. »Erwin Karmann z vsemi referencami: štiri leta Moabita in šest let kaceta. Sicer

solastnik elitnega bordela v Marseillu. Numéro cent quatre vingt quinze, rue de Paradis.«

Feldmann je za trenutek umaknil pogled in se zagledal skozi okno. Ni se prišel obregovat ob pisarje, hotelo se mu je prijaznega pomenka z njimi. S te strani si je hotel zavarovati hrbet. Toda sovražni sprejem v pisarni ga je nagnal v trmo.

»Ves obrat je zasran od sabotaže,« je dejal čez čas nasršeno. »Tudi po pisarnah zastaja delo, trdé v vodstvu tovarne. Ljudje se obračajo, kakor da bi se jim sanjalo.«

Karmann mu ni odgovoril. Živčno je brskal po svojih papirjih na mizi in razmišljal, kako bi se odkrižal tega nevarnega bikana. Tedaj pa se je popolnoma nepoklican oglasil izza svojega pisalnega stroja mali Cloos. »Krave se molzejo pri gobcu, pravijo pri nas na Nizozemskem,« je dejal s svojim pastorsko poučnim glasom in nato od zadrege zardel do štrlečih ušes.

Feldmann je zaničljivo pomigal z glavo. »Domač ton vlada v tej pisarni.« je menil posmehljivo in kakor mimogrede s pogledom ujel Cloosovo jetniško število.

»V tej delovni komandi doslej še ni bilo ubojev med jetniki,« ga je Karmann hladno zavrnil. »Nemara pa do tega še pride, zdaj ob koncu,« je menil s poudarkom.

Feldmann ga je sovražno pogledal. »Tudi pisarniške kapoje bo treba izmenjati,« je rekel že med durmi. »Riba pri glavi smrdi!« Vrata za njim so se s treskom zaprla.

Karmann je pograbil svoj svinčeni obtežilnik in ga zalučal za njim v vrata. Nato se je znesel nad malim pastorjem. Pisarji so malodušno strmeli v svoje pisalne stroje. Feldmannov nastop jim je šel na živce. Nestrpno so čakali opoldanski odmor. Čas pa se je obupno vlekel in malo pred poldnevom so dobili obisk tretjega disciplinskega kapoja.

V pisarni je vladala zevajoča brezdelnost, kakor zmeraj pred koncem dela. Pisarji so s ščetkami naveličano brkljali po zaprašenih strojih. Tedaj je nekdo glasno potrkal na duri. Vsi so se začudeno ozrli. V birokomandi ni bilo navada trkati ob vstopu. Vrata so se počasi odprla in na pragu se je pojavil dolg kapo z zariplim, mozoljastim obrazom.

»Hvaljen bodi Jezus Kristus,« je pozdravil prišlec z nizkim glasom in premeteno pobliskoval z očmi. Previdno je zaprl duri za sabo.

Pisarji so ga zvedavo ogledovali. Že osiveli kacetničnik je imel v golenici levega škornja bikovko, na rokavu svojega plašča pa rumeni trak kapojev. Ob vstopu je snel svojo črno čepico in se smehljaje priklanjal na vse strani. Z glave mu je sijala velika pleša, gladka in rožnata kakor okopana otroška ritka.

»Klaare, Gottlieb Klaare,« se je predstavil in nato pokril smešno goloto na glavi. »Bivši frater v kelmorajnskemu samostanu. Nato kletar pri istih častnih očetih. Nazadnje pomožni natakhar v nočnih lokalih v Frankfurtu ob Maini. In zdaj že peto leto v kacetu. Bog nas preizkuša!« je vzkliknil z maziljenim glasom.

Holandci so bivšega klerika poslušali v mučni zadregi. Versko vzgojeni so se zmedli spričo človeka, ki je zaudarjal hkrati po žagradu in baru.

»Kaj želi gospod,« ga je vprašal Karmann s poudarjeno uradnostjo.

»Pozdrave ti prinašam iz Dachaua, Erwin,« je pričel prišlec oprezno.

»Hm,« je menil Karmann suhotno. Zdaj je spoznal starega kacetničnika, znanega neteka in parazita iz Dachaua.

»Nekaj imam na srcu, Erwin,« je mencial Klaare v zadregi in se zaupno sklonil h Karmannu. Ta ga je vprašujoče pogledal.

»Vi pisarji ste ob svojem kotlu,« je pričel mozoljasti in si z robom kape podrgnil plešo. »Zdaj pa zdaj bi se oglasil pri vas... Nemara bi kako por-

cijo na dan lahko utrpeli...« Ob pogledu na Karmanna je nenadoma obmolknil.

»Torej si nam prišel iz Dachaua odžirat to bore, kar imamo v tej beraški komandi,« je kipel Karmann bolj narejeno kakor zares. »Torej ti niso dovolj dodatni obroki, ki jih prejemaš od Messerschmitta za svojo posebno misijo in hočeš še drugim odjedati, nesnaga lakotna.« Karmann je našobil usta, kakor da hoče pljuniti.

Klaare se je previdno odmaknil od pisarjeve mize. »Nisem vedel, da vam hodi tako pičlo s hrano,« je hitel zatrjevati. »Pljunite mi v obraz, če sem prišel k vam z nečisto mislijo,« je dejal mučeniško in s pogledi rotil holandske pisarje. Za hip se je zdelo, da se hoče zrušiti pred vsemi na kolena. Toda tla so bila sveže namazana s katranom in zadnji trenutek si je očitno premislil.

Karmann je vstal in vsiljivca korak za korakom tiščal proti vratom. »Čuješ, far,« ga je ustavil tik pred durmi. »Še znaš brati maše?« Vprašani je presenečeno prikimal.

»In molitve za umirajoče tudi?«

Klaare je zopet prikimal in z roko za sabo živčno iskal kljuko.

»Pokliči si jih v spomin,« je menil Karmann s poudarkom. »Nemara boš imel kmalu priložnost zopet celebrirati. Za tega ali onega svoje pasje bratovščine. Zdaj pa ‚Hau ab‘, zadržuješ nas pri delu.« Z odločno kretnjo ga je porinil skozi vrata.

V REVIRJU

Ura na tovarniškem stolpu je kazala že osem, ko je prišla straža po oba jetnika v šupi. Valjka je bil zopet pri zavesti. Stokajoč je ležal na kupu zidarskih desk in iz njegovih kalnih oči je gledal strah. Nekdanji ljubček esesovcev je zdaj prvič okusil trdoto taborišča. Stresala ga je mrzlica in njegov nabrekli,

okrvavljeni obraz se je od bolečin smešno kremžil. Zupan se je brez uspeha skušal postaviti na noge. Jetniki prevozne komande so oba naložili na sani, na katerih so sicer vozili malico v tovarno. Zupan se je potrto zazrl v umazano dno sani. Koleno ga je žgoče bodlo in v dimljah je čutil topo, trgajočo bolečino. Skozi obleko si je previdno otipal nabrekla moda. »Kila?« je za hip pomislil. »Dobro me je zdelal ta pesjan in prav treba mi je bilo vsega tega,« si je dejal očitajoče. »Zdaj je, kar je,« se je skušal tolažiti. »Od teh brc me ne bo konec in tudi od kile ne, če sploh je.« Samo zastran revirja ga je skrbelo. Rad bi se izognil temu kužnemu svinjaku, ki so se ga bali vsi jetniki. Ozrl se je na Valjko, ki je mrzlično podrgetaval poleg njega. »Mrzlica ga daje,« je menil Zupan. »Štiri ure so naju svinje pustile na prostem in fant je še v poletni obleki, kakor je bil prišel na jesen v taborišče. Bom imel vsaj tovarišijo,« se je pričel sprijaznjevati z mislijo na revir.

Sani so obstale ob ogabno lisastem, sivem revirskem poslopju. Tu so ju prevzeli jetniki maroderji, ki so opravljali pomožno strežniško službo. Ponesli so ju v veliko bolniško sobo in ju položili na prazne pogače.

V revirju je vladala tišina kakor vedno po opravljeni jutranji viziti. Bolniki so dremali po svojih ležiščih, le tu pa tam se je ob novem prihodu zdramil kak obraz.

Zupan se je zaskrbljeno oziral po podolgovatem, mračnem prostoru. V bolniški sobi je bilo vlažno in hladno kakor v kleti. Vlaga je udarjala iz sten in zbombardiranega stropa. Surova betonska tla so bila nasmetena in polita z ostanki repe in kave.

»Kapovska rabota?« ga je vprašal Ukrajinec, možni strežnik, ko mu je sezuval čevlje. Zupan je molče prikimal.

»Uh!« je zavzdihnil strežnik z dobrikajočim sočutjem in debelo pljunil na tla. Zupan se je ozrl mi-

mo njega na priprta vrata na levi, kjer je bila zdravnikova soba. Izza vrat je prihajalo nerazumljivo govorjenje. Radovedno je pogledal uslužnega strežnika. Ta se je zarežal in pritisnil kazalec k ustom. »Angleška ura!« se je smešno spačil. »Italijanski kapitan uči poljskega doktorja angleščine.« Zupan je ostreje prisluhnil. Zdaj je po nosljajočem govoru spoznal poljskega zdravnika, ki je ob jutranjih apelih prihajal vedno med zadnjimi na zbornu mesto. Nosljajoči glas je počasi zlogoval angleški stavek, kapitan pa mu ga je prizadevno sproti popravljal. Ob vsakem popravku je prasn timer zdravnik v suhljat, nosljajoč hehet.

»S čim si ljudje preganjajo brezdelje!« je vzdihnil Zupan. Pri slačenju se mu je oglasila divja bolečina v kolenu. »Ta pritlikavi kapitan premogovnega vlačilca se že nekaj mesecev valja po revirju,« mu je prišlo na misel. »Zaradi inštrukcij iz angleščine...«

»Kakšen človek pa je ta zdravnik?« se je Zupan obrnil do strežnika, ki je zdaj slačil Valjko.

»Učen človek!« je hitel zatrjevati strežnik. »Doktor! Pravi doktor! Vse bolezni zna po latinsko. V Lvovu je bil zdravnik za ženske bolezni. Veš, človek bolj gosposke sorte. — Sicer mu ni kaj reči,« je menil strežnik čez čas. »Bolnikov ne pretepa. Samo flegerja se pazi! To je pravi satan!«

Zupana je neprijetno spreletelo. Čedalje manj povšeči mu je bil ta špital. Vse naokoli se mu je zdelo neznansko odurno in neprijazno. V kolenu pa mu je vedno huje kljuvalo.

»Pokliči doktorja,« je s stisnjenimi zobmi zaprosil strežnika. Ukrajinski strežnik ga je začudeno pogledal. »Šališ se, bratec,« je rekel z rahlim očitkom ter se s prstom počehljal po izbri ti lagerski cesti. »Dobil bi jih po betici, tako gotovo, kakor mi je ime Nikolaj. Kadar ima doktor uro, ga ne sme nihče motiti.«

»In če komu poslabi?« je menil Zupan razdraženo.

Nikolaj je skomignil z rameni. »To se čez dan redkokdaj primeri,« je menil po kratkem premisleku. »Ljudje nam umirajo navadno ponoči.«

»In kje je flegler?« je silil nestrpni Zupan.

»Odšel je v Kempton, po zdravila. Do mraka ga ne bo nazaj.«

Pri slačenju je Valjka glasno krikal.

»Potrpi, dušica, potrpi, golobček moj,« je Nikolaj dobrikajoče tolažil dečka. »Koj bova gotova, golobček zlati, posteljem ti kakor na gosjem puhu, dragec. Ej, grdo te je premikastil ta kurbin sin. Mehak si ko testo, kakor da nimaš kosti. In obraz ti je skazil, zverina. Nič ne maraj, krasotec, vse se bo zacelilo, vse bo zaraslo, dušica moja.« Spretno kakor babica je ravnal z dečkom, ki je brez razumevanja strmел v njegov široki dobrodušni obraz. Zdaj je Valjka z razbito nogo zadel ob posteljnjak in znova zatulil od bolečine. Bolniki na pogradih so se pričeli dramiti in pridušeno vzdihovanje je napolnilo zasmrajeni prostor.

»How are you?« — »Oh, thank you. I am exceedingly well,« se je glasilo skozi priprta vrata. In sledil je zdravnikov suhotni hehet. Zupan se je srdito obrnil proti vratom in glasno zaklel.

Valjka se je polagoma umiril. Zdaj je samo še sem in tja pridušeno zastokal. Zunaj se je jasnilo. Čez čas se je med durmi prikazal zdravnik v snežno beli zdravniški halji, izpod katere so gledale v ostro gubo zlikane jetniške hlače in elegantni civilni čevlji. Na njegovem pepelnatem, zdolgočasenem obrazu je zaigral rahel nasmeh. »Good bye,« je odslovil pritlikavega kapitana in mu prijazno pokimal s svojo popolnoma golo, bleščečo se glavo.

Trudno se je ozrl na novo zasedene pgrade. »Nov dohod?« je vprašal Nikolaja. Strežnik mu je poročal o novih bolnikih.

»Tak, tak,« je prikimal zdravnik z nosljavim glasom. »Tak, tak, tak. Novi kapoji že poskrbe, da nismo brez dela.« Razmišljen se je bližal Valjkovemu ležišču.

»Tak, tak,« je Zupanu odmevalo po ušesih. Tako je nekdanj pela starinska ura pri njih doma. Najprej je hrknila skozi nos in nato lahno brneče udarila: tak, tak. Vsake pol ure. »Zakaj tako poje,« je ugibal. »Čemu se spakuje?« Od strani se je zastrmel v zdravnika. Že nekdanj so ga zanimali obrazi, skoraj enako kakor knjige. Te sive, zdolgočasene oči, pusti, sivi obraz, tanke povešene ustnice mu niso bile povšeči. In nosljivo pojoči glas ga je vznemirjal. Čuden človek, je pomislil, kakor da se posmehljivo povzdiguje nad vsem svetom. —

Zdravnik je zdaj ogledoval Valjkovo marogasto telo. Ob pregledu je deček zopet divje zatulil. »Nalomljena rebra,« je mrmral doktor. »Se bo verjetno zaraslo,« je menil ravnodušno. »In visoka temperatura,« je ugotovil nato. »Reci Anteku, prontosil in čaj,« je naročal strežniku, ne da bi obrnil glavo.

Nato je pristopil k Zupanu. Z neko popolno odsotnostjo duha se je oziral po njegovem razgaljenem telesu. To pot se niti za hip ni sklonil nad posteljo. Bolnika je otipaval z višine, s svojimi priprtimi, zaspanimi očmi. Na skrčeni, ob prsi prižeti desnici so mu živčno poigrali nenavadno dolgi, suhi prsti. Z glavo je pokazal Nikolaju na razmesarjeno koleno. »Reci Anteku: obliž z ihtiolom.« Nato se je za hip ozrl v Zupanova nabrekla moda. »Hernia,« je menil razmišljeno. »Enostranska kila! Lege artis bi bila na mestu herniotomia. Toda s takimi stvarmi se danes ne ukvarjamo. Tudi v Dachauu ne. Po vojni! Po zmagoviti vojni,« je zamahnil z roko in se trudno nasmehnil. »Obkladke z Burrovo raztopino,« je naročil Nikolaju. Z naveličanim obrazom se je obrnil proti oknu in zastrmel v jasneče se obzorje. »Komanda?« je vprašal raztreseno Zupana. »Birokomanda!« »Štiri-najst dni poleganja bo dosti!«

Vizita je bila opravljena. Zdravnik pa je še vedno stal ob pogradu, strmeč v zasneženo pokrajino. Prsti

skršene roke so mu nemirno poigravali, kakor da daje v daljavo neke tajne signale.

»Coprnik!« je šinilo Zupanu nenadno v misel. Svoj čas je gledal na nekem zabavnem večeru v kavarni indijskega telepata. Zdaj se je spomnil nanj. Toda ta revirski čarodejnik ni bil niti malo zabaven.

Ura je šla na dvanajst, iz strežniškega kota se je oglasilo rožljanje s skledami. Bolniki so se jeli dramiti in se s stokanjem dvigati z ležišč. Zupan jih je preplašeno gledal. Skoraj sami vročičniki, lagerska gripa in pegavec.

Kosilo se je zavleklo, primanjkovalo je posode. Šla je od rok do rok in bolniki so čakali drug na drugega. Zupan je zavrnil svoj obrok. Rajši bom stradal, je sklenil, dokler mu iz barake ne prineso njegove sklede.

Po kosilu so jetniki zardeli in zadihani obsedeli na svojih pogradih. Pričeli so obirati mrčes. Najprej po odejah, nato po slamnjači in srajci. Tudi Zupan je odgrnil zamazano odejo in nenadoma je pridušeno zaklel. Na koncu odeje, ob vznožju je kar mrgolelo mrčesa. Česa takega ni pomnil, kar je bil v jetništvu. Tudi po barakah so imeli uši, toda deset do petnajst je bilo največ, kar jih je mogel pokončati zvečer pred spanjem. Tu pa je bilo vse živo kakor na mravljiašču. V gnusu je za hip prenehal in se ozrl proti oknu. Ob njem je visel plakat, ki je svaril pred ušmi: »Ena uš, tvoja smrt!« V devetih jezikih. In nad besedilom je bila naslikana uš, tolikšna kakor človeška glava. Ogabna, pohuljena nakaza.

Ena uš — tvoja smrt, si je ponavljal Zupan in mrzel pot mu je oblil čelo. Ena uš — ena smrt! In samo na njegovem ležišču je bilo na stotine smrti! Zdaj je razumel, zakaj kapoji niso marali v revir. Bolni so raje polegali po svojih barakah. Njim so spregledali, njemu ne bi, že zaradi Feldmanna ne, je pomislil. In vendar mora iz tega ušivega brloga. Za vsako ceno.

Utrujen je omahnil na ležišče in se topo zagledal v prečne deske gornjega pograda. Tudi v špranjah desk je opazil uši. Ni se mu dalo pridvigniti. Ravno-dušno je gledal ta suličasti mrčes s temnimi zadki. Nečesa ga je spominjala ta golazen. Napeto je raz-mišljal, pa se ni mogel domisliti. Zdaj pa zdaj so se uši na deskah premaknile. Sunkovito so se zasukale kakor ob neki nevidni sredinski osi. Zdaj se je spom-nil. Magnetnica! Njegov oče je imel na svoji starinski uri kompasni obesek z drobno vrtečo se magnetnico. Že ga ni več zanimal mrčes. Spomnil se je doma in paketa, ki mu ga je oče poslal pred nekaj dnevi. Mo-ral bo koga poslati ponj v barako.

Zimski dan je naglo ugašal. V prvem mraku se je iz Kemptena vrnil flegler Antek z velikim zavojem pod pazduho. Nemiren, bledičen fant s prežavimi očmi. Na čisti, zlikani zebri je imel vшит komaj opazen, smešno majhen zelen trikot. Čez čas se je vrnil od zdravnika z obvezami in mazili v roki.

Spečega Valjko je samo ošinil s pogledom. Sedel je k Zupanu na pograd. Rano na kolenu mu je na-mazal in obvezal. Tudi na Burrove obkladke ni po-zabil. Delal je naglo in spretno, zdaj pa zdaj se je prežavo ozrl v bolnika. Če ima paket v baraki, je menil tako mimogrede med obvezovanjem, ga lahko dobi v revir. Seveda na skrivaj, ker to ni dovoljeno. Paket mu bo pri njem vsak čas na razpolago. Zupan je premagal odpor in molče prikimal. Vedel je, kako teko te zadeve v revirju. Ni se hotel zameriti fleger-ju. Nemara mu pa capin kako pomore, da pride pred-časno iz tega svinjaka.

Fleger se je ljubeznivo poslovil od svojega novega klienta. Ta je z odporom gledal za njim. »Feldmann v obleki revirskega flegerja! Koliko je tega mrčesa na svetu. In ena taka uš je lahko tvoja smrt. Smrt v taborišču, smrt kjerkoli v tej zaslužnjeni Evropi.«

Z žepnim robcem si je skrbno pokrnil obraz, nato pa je potegnil smrdljivo odejo čez glavo.

POBOJ

Čez nekaj dni je žel Feldmann prve vidne — in kakor se je zdelo — trajne uspehe. Jetniki so prihajali redno na apel in nato strumno odkorakali na delo v tovarno. Tudi se niso več v delovnem času skrivali po straniščih in raznih skritih kotih tovarniškega obrata. Raje so prihuljeno postajali na svojih delovnih mestih in ves čas oprezovali, kdaj se bo v njihovem oddelku prikazal pasji gobec ali kdo iz njegove družine.

Feldmann je samozavestno hodil po oddelkih. Glasno se je posmihal domačim kapojem, ki so ga svarili ob prihodu v taborišče. »Same šleve, ti kapoji v provinci! Šleve in raznašalci bedastih parol!«

Med ljudmi je bil mir; zdaj so imeli druge skrbi. V taborišče je pritisnil pegavec. Ne posamič kakor doslej, to pot je prišel nad ljudi pravi pomor. Po deset na dan so jih odnašali na revir. Ta je moral razširiti svoje oddelke tudi na prizemne in kletne prostore. V taborišču so razglasili karanteno. Čez noč so po cele bloke metali v zasilne, še nedograjene prostore, kjer so morali ljudje čakati do razkuženja barak. Jetniki so se bali teh nenadnih selitev, ki so jih spravile ob vse njihovo imetje, ob pakete, odeje in rezervno perilo, skrito v slamnjačah.

Mrzlega zimskega večera so se jetniki tretjega bloka čemerno vračali z dela. Že v tovarni so izvedeli, da so jih čez dan v taborišču selili v nedograjeno kamnito barako, ki se je držala revirja. V prostore brez šip, peči in stranišč. In brez stopnišča ob vhodu. V mednadstropje so vodile poledenele zidarske grede brez oprijemal. V edinem uporabnem prostoru, opremljenem že pred nekaj meseci, so se nastanili novi kapoji. Prijazna sosesčina!

V novih prostorih so se najprej znašli Rusi in Poljaki. Zasedli so dve večji sobi in ju naglo opremili z najnujnejšim. Prazne okenske okvire so zabili z zi-

darskimi krajniki in od nekod so privlekli čuda odej, kakor da ni karantenske zapore. Holandci, počasni kakor vedno, so se morali zadovoljiti s tesnim prepišnim prostorom v zbombardiranem delu stavbe. Njihovo trdo, oglati preklinjanje je dolgo odmevalo po kamniti baraki.

Še pozno v večer so si jetniki nosili posteljnino na nova ležišča. Previdno so stopali z njo po ledenih gredah ob vhodu in po temačnem ozkem hodniku v prvem nadstropju, kjer je na levi zijala globoka ilovnata jama, še nedograjeno stopnišče v klet. Komaj so se utegnili razpraviti, že se je oglasilo žvižganje za nočni počitek. Toda tudi potem, ko so redke brljave žarnice ugasnile, je v kamniti baraki še vedno vršelo. Preseljeni panj se še ni privadil novemu bivališču. Zdraženo prerekanje je le počasi zamiralo.

Dremavo tišino je zdajci presekala prodiren krik. Kakor klic na pomagaj ali nekaj podobnega. Takoj nato je zamrl. Ljudje so prisluhnili, toda glas se ni več ponovil. Trudni so omahnili nazaj na ležišča. Njihovi pridušeni stoki in vzdihni so se lovili v enakomerno sopenje. Čez čas pa jih je pognalo na noge zateglo žvižganje. »Letalski alarm!« so preklinjali in v temi skakali s pogradov. Toda koj nato so zagorele žarnice. Jetniki so se osupli spogledovali. Toda za uganje ni bilo časa. Že so vdrli v barako esesovci v spremstvu lagerskega starešine Loisa. Ta jih je z divjimi krikii podil na zborni prostor.

V živčni naglici so ljudje metali obleko nase. Psovali so Feldmanna. Ta pesjan si je izmislil novo svinjarijo, to pot sredi noči! Na pol opravljeni so hiteli čez hodnik na zaledenele grede. Spodrsavali so in s krikii padali. Zasneženi in zadihani so pritekli na zborni prostor. Tu so jih že čakale temne gruče jetnikov iz drugih blokov. »Ubili so ga!« je šlo od ust do ust. Nihče ni spraševal, koga. Vedeli so, da gre za Feldmanna. Znane so bile tudi že podrobnosti. Pobili so ga v kamniti baraki na poti v njegovo sobo. Čez ne-

zavarovani hodnik so ga pahnili v kletno jamo in ga tam potolkli s coklami.

Jetniki so se zaskrbljeno uvrščali v peterostope. Čutili so, da bo vrag to noč. Uboj kapoja je resna zadeva v taborišču in tokrat je šlo še za disciplinskega kapoja, po katerega je šel sam šarfirer v Dachau.

Šarfirer Stroitzky! Vsi jetniki so se ga bali, čeprav se je med njimi le malo kazal. Kadar pa se je zdaj pa zdaj pojavil na apelu, je trgal ljudi iz vrst in jih vlačil v taboriščno pisarno. In nato so jih pretepane prenesli za nekaj dni v revir. Bil je najbolj nevaren esesovec, kar so jih pomnili jetniki, tudi tisti, ki so bili že dolga leta v kacetu. Esesovec prvega poziva iz tistih dni, ko so ugonabljali jetnike s »suho metodo«, z nenehnimi disciplinskimi šikanami in s strelom v tilnik ob najmanjši neposlušnosti. Tedaj so vladali po taboriščih Prusi. Tudi Stroitzky je bil z nemškega vzhoda. Od tam so že od nekdaj prihajali najboljši nemški dreserji.

Jetniki so utihnili. Na zborna mesto je prihajal mož, ki so ga pravkar imeli v mislih. Šarfirer Stroitzky. Slok petintridesetletnik, v obledeli komisni uniformi in s smešno majhno pladnjevko na okrogli glavi. In v neverjetno slabi drži. Hrbet se mu je sločil, glavo je povešal v desno in pri hoji je nalahno pokleccaval.

Zamišljeno je nameril svoj korak proti lagerskemu starešini. Tik ob njem je molče prikimal. Starešina je stopil pred kolone in zakričal. Vrste so se strumno izravnale. Sporočil je ljudem zločin, ki se je pravkar dogodil. Če ne najdejo storilcev, je zagrozil, pade krivda na vse, brez izjeme. Starešina, Dunajčan Loisl, je kričal kakor še nikoli. Žila na vratu mu je nabreknila in Adamovo jabolko mu je divje poskakovalo. Govoril je na svoj zadirčni, prostaški način. Toda iz pobliskovanja njegovih oči in zatezanja čeljusti so jetniki uganili, da ga zadeva ne razburja bogvedi kako. Oddahnili so se. Loisl je na naši stra-

ni, so si govorili z očmi. Kakopak, Feldmann mu je bil nevaren tekmeč. Čez čas bi ga gotovo spodrinil!

Stroitzky je poslušal taboriščnega starešino s povešeno glavo. Zdaj pa zdaj ga je pogledal izpod čela in se namršil. Nekaj na njem ga je motilo. Ni prav zaupal temu žlobudravemu in vihravemu Dunajčanu vzlic kričanju in pretepanju jetnikov v njegovi navzočnosti. In nemara prav zato ne. Vsi ti Avstrijci so mu bili sumljivi. Mlahavci, kadar gre za vse. Zdaj je šarfirer dokončno sklenil, da ga ob prvi priliki spravi od tod.

Čemerno mu je namignil, naj pokliče tolmače. Poslušal jih je drugega za drugim le na pol ušesa. Šele ob ruskem tolmaču je prisluhnil. Ko so ga malo prej klicali k pobitemu Feldmannu, je bil ta še pri zavesti. Za storilce ni vedel. Napadli so ga nenadoma, v popolni temi na neograjenem stopnišču. Samo po hropenju in človeškem potu je sodil, da so bili Rusi. »Po hropenju in človeškem potu,« se je namrdnil Stroitzky. S temi indicijami ni kaj početi, čeprav ima nemara Feldmann prav. Mnogo je imel opravka s temi ljudmi.

Zdaj je zapičil svoj pogled v tolmača Fedjo, mladega urarja z drznim, nasmejanim obrazom. Ko je ta govoril o nagradi, ki jo taboriščno vodstvo obljublja tistemu, ki bi odkril storilca, je Stroitzky začutil opazen porog. Pogledal je Fedji pod noge. Toda Fedjine hlače in obuvalo so bili čisti, brez ilovnatih madežev. Sicer pa, se je spomnil šarfirer, če bi šel po tej sledi, bi moral prijeti vso kanalkomando. In vendar mu je nekaj pravilo, da je ta drzni fant v zvezi s pobojem. Najraje bi ga dal obesiti za pete in mu z ognjem strojil kožo. Toda vedel je, da bi brez očitnih dokazov ne spravljal besedice iz njega. Treba bo čakati ovaduhov, si je dejal. Oglasili se bodo danes ali jutri. Preveč so izstradani ti kretinarji, da bi se kdo med njimi ne polakomnil nagrade.

Po taboriščnem starešini jim je dal vedeti, da imajo deset minut časa za premislek. Nato pa je spregovoril sam. Bil je slab govornik. Glas je stežka stiskal iz sebe in besede so se mu trgale, kakor da ne bi znal vezati misli. Tudi ni rad govoril z mesta. Če je le mogel, se je pri govorjenju sprehajal s sklonjeno glavo kakor kak pisarniški predstojnik, ki narekuje v stroj. Tudi to pot je prihuljeno lazil med vrstami.

Daje jim čas, da poiščejo med sabo krivca, je pričel. Dve, tri ure, tudi celo noč, če se ne morejo takoj odločiti. In tudi naslednjo, če bo potrebno, njemu se ne mudi. Zdaj gre v svojo toplo sobo v stražarnico. Ko bodo krivca našli, ga lahko telefonično obveste po taboriščnem starešini. — Ne da bi koga pogledal, je odšel proti stražarnici. Jetnike so obkolili esesovci s strojnicami.

Ti so se prepadeni spogledovali. Noč je bila mrzla in z zavešenega neba je drobno naletaval sneg. Mnogi med njimi so bili samo na pol oblečeni, brez plaščev in jopičev.

Nekaj časa so jetniki obstali v vrstah, kakor ob apelu. Nato so se pričeli stiskati v posamezne gručice ob stenah barak. Razgovor je zamrl in po zbornem mestu se je slišalo samo še hukanje v roke in šklepet z zobmi. Francozi in Italijani so nekaj časa tekali v krogu po dvorišču. Toda to tekanje jih je samo utrudilo, ne da bi jih ogrelo. Premraženi so se stisnili ob barake. Tu so v zavetju krožile skupine Ukrajincev. V strnjenih kolobarjih, tesno prižeti drug ob drugemu, so dihali drug drugemu v obraz in počasi krožili okoli živega jedra. Iz stepe so vedeli, kako se je treba obvarovati mraza in snega.

Nočne ure so tekale počasi. Straže v stolpih in na dvorišču so se že tretjič izmenjale. Zasneženi jetniki so še vedno topotali na zbornem mestu.

Šarfirer je na pol razpravljen čul v svoji sobi. Zdaj pa zdaj je stopil k oknu in se ozrl na razsvetljeni zborni prostor pod sabo. Bilo je pol treh ponoči.

Še vedno je čakal telefonskega sporočila iz taboriščne stražarnice. Končno je zapel telefon. Segel je po slušalki.

»Tukaj Stehle!« se je oglasil oblasten glas. Šarfirer se je službeno zravnal. Klical ga je glavni direktor kotternskega Messerschmitta.

»Pravkar so mi sporočili,« je bobnelo iz slušalke, »da stojte jetniki že celo noč na zbornem mestu. Zahtevam takojšnje pojasnilo.«

»To noč so mi v taborišču pobili glavnega kapoja Feldmanna,« je poročal šarfirer.

»No, in?« je silil nestrpni glas v telefonu.

»Krivca iščemo,« je odsekano odgovoril Stroitzky. Iz telefona se je oglasil porogljiv smeh. »In po vašem bo po planu predpisanih enajst tisoč delovnih ur jutri opravil ta vaš Feldmann ali Wildmann namesto jetnikov?« je razdraženo vpraševal direktor.

»Feldmann je bil naš glavni zaupnik v taborišču in obratu,« je ugovarjal šarfirer.

»Če je likvidiran, si poiščite novega. Jetnike pa pošljite nemudoma spat. Za to mi osebno odgovarjate!«

Razdraženi glas je obmolknil. Šarfirer je obesil slušalko in dal nato stražniku nalog za razhod jetnikov.

Mračen je stopil k oknu. Razgovor s Stehlejem ga je spravil v slabo voljo. Ni ga peklilo samo to, da se je moral kot komandant taborišča ukloniti civilni osebi. Vedel je, da se ni smel upirati. Vojna proizvodnja je bila po sredi. Toda dražil ga je ton, v katerem je govoril direktor o njegovem zaupniku. Tega »nekega Feldmanna ali Wildmanna« so vendar pobili v službi Messerschmitta! Toda to gospode pri Messerschmittu očitno ni zanimalo. Zanje je bil verjetno tudi on, esesovec prvega poziva, samo neki Stroitzky, ki ga je mogoče vsak čas zamenjati s komerkoli!

»Pred leti smo drugače govorili s tako gospodo,« je stisnil skozi zobe. »Ta dolgotrajna vojna je obrnila ves naš red narobe!« Čemerer je legel k počitku.

UMIRANJE V TROJE

Zupan je pobit polegal na svojem pogradu v revirju. Rana se mu je sicer v redu celila, toda že dva dni ga je obhajala omotica in v glavi mu je brnelo kakor po prepiti noči. Sprva ni maral za to. Kmalu pa ga je začela stresati mrzlica in vse telo mu je pričela zalivati neprijetna, gomazeča vročina. Zavlekel se je na svoj pograd in razmišljal. »Gripa bo,« je ugibal. »Navlekel sem si jo v tem svinjaku kakor Valjka, ki ga že deseti dan kuha vročina.

»Že vdrugeč me je zalezla,« je razmišljal ob spominu na poleganje v dachauskem revirju nekaj dni po prihodu v taborišče. Pod večer pa mu je zagorela glava v suhem ognju in po ušesih mu je začelo divje šumeti. Z muko je odprl oči. Pogradi so zaplesali pred njim, kakor da je pravkar stopil z vrtiljaka. S silo je zaostрил svoj pogled: pogradi so se zopet postavili na noge. Zaskrbelo ga je. Tako ga pred letom dni ni dajalo. Poklical je Nikolaja. Ta ga je molče motril, nato mu v nenadnem nagibu razgalil srajco na prsih. Zupan je razumel. Toda koža je bila čista, brez rdečkastih peg. Vzlic temu je vznemirjen legel. Z glavo proč od soseda, ki ga je očitno kuhal pegasti legar.

V mislih se je skušal iztrgati tej grozljivi okolici. Spomnil se je paketa, ki ga je dobil pred nekaj dnevi od očeta. Zdaj je ta paket verjetno ležal pri malo-pridnem fleggerju. Natanko je vedel, kaj je bilo v njem. Kje je neki njegov stari v blokiranem mestu še iztaknil vse te drobne poslastice? V mislih je znova razvijal zavojček za zavojčkom. »Tudi na cigarete ni pozabil, čeprav je sam strasten kadilec. Od ust si pri-trguje,« si je rekel Zupan, »edini človek na tem svestu, ki misli name. In edini človek, ki me bo čakal, ko se povrnem.« —

»Ko se povrnem...« Ta doslej večno v njem navzoča misel, ki mu je bila še pred nekaj dnevi ne-

1000

Cita Potokar: Obiranje uši, 1946, linorez

ovrgljivo dejstvo, dejstvo bližnje bodočnosti, se mu zdaj ni zdela več tako trdna. Varljivo se mu je razblinjala pod vročim, stiskajočim čelom.

Skozi zaprte veke je začutil, da so se prižgale luči. S kalnimi očmi se je zazrl naravnost v plakat ob oknu, ki je grozil v devetih jezikih taborišča:

Eine Laus, dein Tod!
Un pou, ta mort!
Jedna wesz, twoja śmierć!
Un pidocchio, morte tua!
Jedna veš, tvá smrt!
Eene luiz, uw dood!
One louse, your death!
Ena uš, tvoja smrt!

Črke so mu zaplesale pred očmi. Rdeče črke v devetih vrstah, ki so brzele, noro poskakovale in se nenadoma zopet postavljale v red kakor besedilo kakega zabavnega reklamnega filma. Nagonsko si je potegnil odejo čez obraz. Tudi zdaj se mu je odvijal rdeče-beli trak tik nad razbeljenim čelom. Spočetka se mu je zdelo, da še more razbrati posamezne stavke in črke. Nato pa se je začel trak vrteti z neznan-sko brzino. Zdaj že ni več ločil posameznih črk. En sam rdeče-beli trak mu je stekel naravnost skozi sredo razbeljene glave. Zdaj je bil že popolnoma brez barve. Ena sama blede siva proga, ki se mu je trzaje odvijala v glavi in v katero se je kakor uročena upirala vsa njegova vročična pozornost.

Bila je že noč, ko se je Zupan predramil ves v potu, toda s čisto glavo. Valjka ga je zaprosil vode, dal mu jo je iz svoje skodele. Tudi njega je zažejalo. Poklical je strežnika Nikolaja. Ta mu je prinesel še toplega čaja, režeč se na ves obraz — fleggerju ga je sunil pred nosom. Naj ga pri priči izpije. — Zupan ga je izpil na dušek.

»Preveč sem požlampal te črne brozge,« ga je zaskrbelo isti trenutek. Bal se je ponočne hoje v temno,

mrzljivo klet. Prepoteno perilo, ki se je sušilo na njem, ga je prijetno hladilo. V lahnem dremežu se je zopet domislil očeta in svoje vrnitve domov. Srečno svidenje bosta morala zaliti. Popeljal ga bo k Figovcu, kjer je njegov stari rad posedal v družbi s poklicnimi tovariši, postrežčki. V sobi, ki je gledala na dvorišče, kjer so postrežčki spravljali svoje garice. Zaradi teh garic, ki jih je očetu včasih pomagal riniti, so ga v ljudski šoli sošolci pogosto pripravljali do joka.

Zdramila ga je jarka svetloba žarnic. Morale so že dlje časa goreti, zakaj bolniki so budni ždeli na svojih pogradih in vprašujoče strmeli predse. Zupan se je naglo ogrnil v odejo in odpravil v klet. Na poti nazaj pa ga je v temnem hodniku zadržal nenaden hrup. Nad njim so po stopnicah v revir udarjali trdi esesovski škornji: šarfirer in dva podčastnika, za njimi strežniki z nosilnico. Zupan je za kratek čas postal, nato se je previdno splazil na svoj pograd. Hoja po strmih stopnicah ga je utrudila in mrzel pot mu je oblival čelo. »Slab sem,« si je dejal in kakor omočen sedel na pograd. To poganje ga je zdelalo huje, kakor si je mislil. Iz za zdravnikovih vrat je prihajalo bučno, toda nerazumljivo govorjenje. Zdaj so se vrata na stežaj odprla in v podbojih se je prikazal šarfirer z dvema podčastnikoma. Mračni so odštokljali po stopnicah navzdol. Kmalu nato se je iz zdravnikove sobe prikradel Nikolaj.

»Feldmanna so pobili,« je hitel pripovedovati Zupanu in ga vprašujoče gledal. Zupan se je molče zastrmel vanj. Pred dobrim tednom bi še z zadovoljstvom sprejel to novico, zdaj pa je postal ravnodušen, kakor da v njem ni več strasti. Tudi davi se ni več razburil, ko je flegler pretepal Francoze. Ravnodušno je gledal prizor kakor vsi drugi jetniki v oddelku. Ta občutek nenadne ravnodušnosti ga je neprijetno spreletel.

»Kdo ga je?« je nazadnje vprašal raztreseno. Nikolaj je v zadregi skomignil z rameni. »Jetniki,« je

dejal izmikaje. »V kleti kamnite barake. S coklami so mu strli prsni koš. Ne bo se več napihoval ta kurbin sin. Sama črnikasta žolica, kamorkoli ga pogledaš.« V nenadnem gnusu je pljunil predse. »Doktor meni, da ne bo prek nedelje.«

Ante ga je klical v zdravniško sobo. Čez čas sta se vrnila s pobitim kapojem. Nosila sta ga do nosu pokritega na rezervni postelji, ki jo je imel zdravnik v svoji sobi. Feldmann je pritajeno stokal. Posteljo sta postavila ob peč, poleg Zupanovega pograda.

Zupan je od strani gledal na stokajočega Feldmanna. Ta je moral trpeti neznosne bolečine. Obtočeni, nabrekli obraz se je neprestano kremžil. Ležal je na nizkem vzglavju ter ves čas hropel in stežka lovil sapo. Strežnika sta mu privzdignila blazino. Zdaj je laže dihal. Injekcija, ki jo je malo prej dobil, je pričela delovati. Bil je pri zavesti in njegove sive oči so še vedno trdo sijale. Z levo roko je segel po skodeli čaja na stolčku. Ni mogel do nje. Zupan mu jo je ponesel do ust. Feldmann ga je trdo pogledal. Oči so mu za hip zaigrale. Spoznal ga je. »Schweinehund?« je vprašal z debelim jezikom. Usta so se mu rahlo zategnili v smeh. Srečanje s človekom, ki ga je pred dnevi pretepel, ga je očitno zabavalo. Ne da bi spustil Zupana iz oči, je pil v hlastnih požirkih. Nato je nekaj časa motril bolnike po pogradih s svojim hladnim, ocenjujočim pogledom. »Krematorijska komanda,« je siknil nazadnje porogljivo. Obraz se mu je zmračil. »Zadnji apel sem si predstavljal v boljši družini,« je dejal s trdim posmehom in napel usta. Brezmočen je lezel z glavo in gornjim životom z visokega vzglavja navzdol. Zopet je začel hropsti. Žarnica nad njim ga je bodla v oči. »Lichter aus!« je ukazal grčaje. Še vedno je bil disciplinski kapo. Nikolaj je ugasil luči.

V modrikastem somraku nočne svetilke je Feldmannovo hropenje še hrupneje odmevalo po sobi. Zaman se je lovilo s sopenjem drugih bolnikov. Odme-

valo je v višji skali, rezko hropenje, hropenje poginjajočega disciplinskega kapoja.

Naslednjega dne se je prebudil Zupan pozno zjutraj s smehljajem na obrazu. Še vedno ga je dajala vročina, toda glava mu je bila lažja in v ušesih mu ni več tako neznosno šumelo. Na postelji levo od njega je sedel Nikolaj in previjal Valjki glavo. Fanté se je sede pogovarjal s strežnikom s tankim, slabotnim glasom. Obraz mu je od bolezni neverjetno splahnel. Iz ogromnega ovoja na glavi, ki je delal obraz še manjši, je gledalo dvojje velikih, vročičnih oči. Nikolaj se je z glavo obrnil proti dramečemu se Zupanu. »Smejal si se, bratec, to noč,« je rekel. »Krčevito, kakor da bi te kdo ves čas ščegetal po podplatih.«

»Doma sem bil. Pri očetu. In vojne je bilo konec,« je menil ta zamišljeno. Prav smešne sanje je imel. Vrnil se je domov in na postaji ga je čakal oče. Z garicami v roki. Zupan je poklical taksi in odpeljala sta se po okrašenem mestu. Na desni in levi široke ceste jima je vzklikala množica, oblečena v cebre, kakor na velikem apelu v Dachau. In nenadoma so se ljudje pričeli krohotati iz vsega trebuha. Tudi njega je zgrabil smeh. Za hip je pogledal nazaj. Za avtom, v katerem sta se vozila z očetom, so divje odskakovale garice, z vrvjo privezane na odbijač.

»Da je bilo konec vojne, se ti je sanjalo?« ga je vprašal Valjka. »Meni se nič takega ne sanja,« je menil zamerljivo.

Nikolaj se je počohal po svojem rdečem tilniku. »To bo smeha in krika, ko se povrne ta narod domov,« je dejal zamišljeno. »No, meni se ne bo treba ozirati po svojcih, ko se vrnem,« je dodal tiše. »Vse so mi pobili v tej vojni.«

»Mene pa bodo gotovo čakali,« se je oglasil Valjka z otroško hlastavostjo. »Oče, mati, vsa famijlja. Tam smo se domenili,« je dejal drzno. Od nenadne važnosti mu je voščeni obraz zalila rdečica. Izzivalno je motril tovariša, ali mu verjame.

»Saj, saj,« mu je prizanesljivo pritrjeval Nikolaj. »Čakali te bodo, dragec, čakali.« Vedel je, da si fant izmišlja. Nikogar ni imel več na tem svetu. Pred njegovimi očmi so mu Nemci pobili starše, ko je bil še otrok. Naj si izmišlja, če mu je v uteho, sirotica. Doktor je že naredil križ čezenj. Srce mu ne bo zdržalo, malemu krasotcu.

Valjka ga je sumljivo gledal in rahlo krivil usta. Čutil je, da mu Nikolaj ne verjame. »Pa če jih tudi ne bo na postajo... Nič zato,« je prezirljivo pripomnil. »Si bom že sam našel družčine.« — »Med šoferji!« se je nenadoma domislil. »Naučili me bodo šofirati.«

»Šoferji so veseli ljudje,« mu je pritrjeval Nikolaj.

»Moj brat je bil šofer. To ti je življenje! Frk - frk švigaš po mestu v lepem usnjenem jopiču in čepici kakor vladni funkcionar. In ženske so kar nore na šoferje!«

Valjka je napeto poslušal. Ob Nikolajevem pripovedovanju so mu oči veselo žarele.

»Pfleger!« je hropeče zaklical Feldmann s svoje postelje.

»Ponoči je dobil drugo injekcijo,« je Zupanu šepnil Nikolaj. »Zdaj bo treba zopet nove. Sam šarfirer mu jih je prinesel davi iz Kemptena. Strašno mu mora biti pri srcu,« je menil posmehljivo.

»Pfleger!« je zopet zagrčal Feldmann. Nikolaj je brez naglice odšel po Anteka. Ta je dal Feldmannu novo injekcijo. Kapojev odreveneli obraz se je pričel počasi tajati in rdeti. Zdaj je lahko zopet obračal glavo, kakor sinoči pred spanjem. V obraz se je zdel Zupanu celo bolj poln in napet, kakor da se mu zdravje po neki skrivnostni poti zopet vrača. In vendar ga je nekaj motilo na tem licu, ki je pričelo tako nenadoma cveteti.

»Lepo so me zdelali, kaj?« je zamomljal zdaj Feldmann in od strani pogledal Zupana. »Pravzaprav bi te moralo to veseliti,« je dejal in se srepo zazrl vanj. Zupan je preslišal vprašanje in pogledal mimo kapoja.

»Kaj pravi doktor?« je vprašal nato iz zadrege.

»Ta poljski shizofrenik?« se je porogal Feldmann. »Poslali so po uradnega zdravnika v Dachau,« je dejal mračno. »Koliko časa si pravzaprav že za žico?« ga je vprašal čez čas mirneje.

»V marcu bo dve leti,« je odvrnil Zupan.

Feldmann se je namrdnil. »Da, da,« se je nena doma domislil. »Visoko številko imaš. Zadnje mesece se je nasralo strahovito novih ljudi v taborišča. Samih izobražencev. Preobračevalcev sveta,« je porogljivo dejal Zupanu, »samih gobezdačev o skorajšnjem koncu. Že drugo leto slepe sebe in druge z bližnjim zlo-
mom in pri tem cepajo kakor muhe na jesen. Jaz pa sem zdržal šest let ječe in nato deset let kaceta. Skupaj šestnajst let za mrežo. Brez pomoči od zunaj. Sam. Pasja sreča, meniš. Nemara! Toda pasji sreči nisem nikoli zaupal. Pač pa svojim pestem in svoji trdi pomorjanski buči. Rajši sem pobijal druge, kakor da bi drugi tolkli po meni. To je vse.«

Zopet je zlezal z vzglavja in težko lovil sapo. »Zglavje,« je zarenčal Nikolaju. Ta mu je znova privzdignil ležišče.

»In obstal bi do konca, do vašega skorajšnjega konca,« je nadaljeval Feldmann, »da me banditi niso zalezli v temi! Ti pa si s svojimi dvajsetimi meseci že zrel za kamin. Ne uideš mu. Ne ti ne drugi, ki polegajo v tem kužnem svinjaku,« je dejal z nekim nepomirljivim sovraštvom.

»Čemu zmerja,« si je rekel Zupan in obšla ga je tesnoba. »Svoj žolč izliva. Zaradi zamorjenih šestnajstih let. Šestnajst let!« Ni si upal pomisliti, kakšen bi bil sam po šestnajstih letih jetništva. »Vse mora biti požgano v tem človeku,« si je dejal in v njegovih očeh je za hip zaigralo sočutje.

Feldmann je umaknil svoj srepi pogled. »Nikoli vas nisem razumel, vas Šlavincev!« je menil čez čas zamišljeno. »Me tudi niste bogvedi kako zanimali. In dušeslovja nisem uganjal ne zunaj ne za žico. Bilo je

dovolj drugih stvari! In doživel sem marsikaj v teh štiridesetih letih. Vse svoje opravke pa sem vodil po prusko, brez čustvenih hipotek. Brez cmerjenja sem odpisoval postavko za postavko svoje življenjske glavnice. Odpisal svojo osebno svobodo. Odpisal ženo in otroke. In zdaj bom odpisal še to pasje življenje. Ne bo mi težko slovo od njega. Odhajam brez osebne prtljage.«

»Samo kondukt ni čisto po mojem okusu,« je menil porogljivo ob pogledu na pograde, kjer so si stari Francozi obirali uši. Govorjenje ga je utrudilo. Ves čas je lovil sapo in si grabil z roko za vrat. Nikolaj ga je začudeno motril. Nenadoma je stekel po zdravniku. Feldmann je kipel, kakor da ga zganja kvas. Ovratnik srajce se mu je globoko zarezal v otekajoči vrat. Morali so mu prerezati srajco na hrbtu. Zdaj je laže dihal, toda oteklina je lezla dalje, na podbradek in v lica.

»Zrak ga zaliva,« je šepnil Nikolaj Zupanu. »Iz pljuč mu uhaja pod kožo.«

Feldmann je glasno stokal. Dali so mu morfijsa. Zdaj je počasi drevenel in med pritajenimi vzdihom zadremal.

Zdravnik je pričel z redno vizito. Vročičnega Valjko je prijel za roko in štel utripe srca. Zmajal je z glavo in se nato obrnil proti Zupanu. »Nu, kak?« je vprašal raztreseno. Zupan je molčal. Še včeraj se mu je bil pohvalil, da se mu zdravje vrača. Zdaj pa je čutil, da mu vročina znova pritiska v glavo in v oči ga je peklo, kakor da gleda žerjavico. Zdravnik je ogledoval njegovo razgaljeno telo. Z glavo je namignil fleggerju na temno rdeče pege na prsih. Antek je prikimal.

»Srce bo odločilo,« je rekel zdravnik po poljsko ter prijel Zupana za zapestje. »Nemirno utriplje,« je dejal čez čas.

»Tak, tak: serce! Serce nepokojne,« je mrmral raztreseno bivši lvovski zdravnik za ženske bolezni.

Krenil je dalje med vrstami pogradov in si pričel dro-
benteti skozi nos: »Ah serce, tebe ne hočetsja pokoja,
serce, kak horošo na svete žit'...«

Popevka je zvenela po bolniški sobi tuje, spakljivo. »Kje sem jo že slišal,« je premišljal Zupan napeto. »V kinu,« se je nenadoma domislil. Skušal si je poklicati v spomin prizor k napevu. Toda za razbeljenim čelom se je pričel znova odvijati belo rdeči trak in misli so se mu zmedle.

Zupan se že tretji dan ni dvignil s svojega ležišča. Kuhala ga je moreča vročina. Pričelo se mu je blesti. Zvečer je stekel Nikolaj skrivaj po njegove tovariše v barako. Ti so molče strmeli v Zupanov temno pegasti obraz. Iz odprtih hropečih ust so se bolniku trgale nerazumljive besede. Zmučeno obličje je zdaj pa zdaj spreletel krčevit smehlaj.

»Že nekaj ur mu gre na smeh,« je dejal Antek obiskovalcem, »kakor da je zopet doma. Zanj je ta vojna že pri kraju.« Stopil je k Feldmannovi postelji. »Tega bi kazalo privezati na ležišče, da nam ne splava pod strop,« je menil posmehljivo.

Zupanovi tovariši so se ozrli. Na visokem vzglavju bližnje postelje je ležala ogromna napihnjena glava. Glava brez oči. In iz nevidnih, zalitih ust je prihajalo neenakomerno sikanje.

»Bivši kapo Feldmann,« jim ga je predstavil Antek. Stopili so bliže k postelji. Nihče ne bi v tej nakazi spoznal disciplinskega kapoja Feldmanna.

»Srce se še vedno upira!« je rekel fleger in prijel za kapojevo zateklo roko. »Še nekaj ur.«

V bolniško sobo je stopil Lorenz, blokač druge barake. »Štirje novi primeri pegavca,« je javil flegerju s svojim bobnečim glasom. Antek je zdraženo zamahnil z roko. »Ni prostora, vidiš, da je vse zasedeno.«

»Ne smemo jih obdržati na bloku,« je godrnjaje ugovarjal Lorenz. »Prepočasi ti umirajo,« se je zarežal čez čas in šel s pogledi po prenapolnjenih pogradih.

Fleger je preslišal njegovo zbadanje. »Jutri na večer pripelji svoje ljudi,« je rekel čemerno. »Dotlej se bo že kaj izpraznilo. Vsaj tri mesta,« je menil in se zamišljeno ozrl na bližnja ležišča ob peči.

POKOP

V četrtek zjutraj je prejel šarfirer od revirskega zdravnika dva mrliška lista. Poklical je občino Durach. »Dva nova smrtna primera,« je javil po telefonu. »Feldmann Bruno in Zupan Franci.« Narekoval je podatke iz mrliškega lista. »Prvega prepeljemo danes v Dachau. Drugega pokopljemo s svojimi ljudmi na vaškem pokopališču v Durachu. Da ne? Da to ne gre?« Šarfirer se je namršil. »Po sklepu zadnje občinske seje in na predlog Zveze nemških žena? Hm! Kje potem, za vraga? V Wiesenau? Kje je to? Eno uro iz vasi? V duraškem hribovju? In kako naj najdemo to gozdno jaso? Poskrbite za vodiča! In za uradnega grobarja. V redu! Torej ob štirih popoldne!«

»Kakšne komedije,« se je jezil Stroitzky in nevoljno poklical konstrukcijski oddelek tovarne.

»Dve jetniški krsti za danes ob treh!« je naročil. »Da ni mehkega lesa? In v čem naj peljemo mrliča?« je vprašal z rastočo togoto. »V embalažnem papirju?« Šarfirer je vzkipel. »V Dachau ne moremo pošiljati mrliča v papirju kakor cikorijo! Da! Eden gre v Dachau. Vsaj za enega mora biti krsta! Torej ob treh!«

»Umazanci,« se je jezil Stroitzky in togoten zagnal slušalko v vilice.

Ob treh popoldne je krenila iz taborišča pogrebna komanda z mrtvim Zupanom proti Durachu. Štirje njegovi tovariši in blokač Lorenz. Mrliča, zavitega v rjav ovojni papir, sta nosila po dva tovariša na

zidarski deski. Drugi so nosili krampe in lopate. Za njimi je stopal postaren podnarednik.

Dan je bil jasen in gladko izplužena cesta se je iskrila v soncu. Pred duraško občino se jim je pridružil občinski grobar. Kmalu za vasjo se je pot strmo vzpela. Zdaj so morali hoditi drug za drugim. Kopni sneg se je globoko vdiral in hoja je pričela utrujati. Ob rdečkastem poslopju občinske sirarne na planici so ljudje zadihani obstali in se ozrli nazaj po prehojeni poti. Za njimi je ležala vas v zimskem pokoju. Med stiskajočimi se strmimi strehami farna cerkev z got-skim stolpom. Krog nje prostorno pokopališče. Beli nagrobniki in kovinski križi so se bleščali v soncu.

»Prebedasto, da vlačimo mrliča v ta breg, ko je v dolini dovolj prostora,« je godrnjal stari landšturmman in si z rokavom brisal potno čelo. Čez dobre pol ure so prišli na cilj. Desno ob kolovozu je ležala pod mladim smrekovim gozdom lahno vzpeta senožet. Na zakoličeni parceli so začeli jetniki kopati. Krampi in lopate so trdo udarjali po zamrznjeni ilovici. Kmalu so stali v talni vodi, ki je pronicala iz zgornjega potoka.

»Meter in pol je predpis,« je sitnaril občinski grobar. Končno je bil grob izkopan. Telo je pljusnilo v vodo, papirnati ovoj se je zmočil in za hip se je prikazal Zupanov potemneli obraz z deškim smehljajem krog ustnic.

Stari podnarednik se je radovedno razgledoval po planjavi. »Poleti mora biti tu preklemansko prijazno,« je zamišljeno dejal grobarju. Ta je samo molče prikimal. Mudilo se mu je nazaj v dolino. Jetniki so naglo zagrebli jamo. Na planjavo je legel večerni mrak in v dolini so se prižigale prve luči. Tedaj se je iz daljave oglasilo zamolklo bobnenje. Zopet in zopet, v rednih presledkih.

Vsi so se zastrmeli v daljavo, od koder je prihajalo grmenje topov. Prvo grmenje z bližajoče se fronte.

»Častne salve ob pogrebu!« je s srditim posmehom dejal stari landšturmann. Nato se mu je obraz pomračil. »Moj bog,« je vzdihnil, »kdo bi si mislil kaj takega še pred letom dni!«

Naglo so se vračali v dolino, ves čas ob bobnenju topov. V dolini je grmenje utihnilo. Že v temi so se vrnili v taborišče. Isto noč je umrl tudi mali Valjka.

DVA IN DEVEET DESET RUSKIH OFICIRJEV

Življenje v taborišču ni bilo življenje, niti životarjenje, niti smrt, marveč neko trajno stanje smrtnega strahu in utrudljive borbe za obstanek sredi tisočev nesrečnežev z enako usodo. Kadar koli so priporniki hodili proti pročelnemu poslopju, v katerem so bile pralnica, kuhinja in kopalnica, so lahko brali na nizki položni strehi z velikimi gotskimi črkami naslikani moralni nauk. Že pogled na tiste stavke je utegnil razburiti še tako mirnega in potrpežljivega človeka. Spričo tega, kar se je v dachauskem taborišču dogajalo od začetka njegovega obstoja pa do konca, so bili ti poučni stavki strašno in porazno zasmehovanje.

Naj bo tu obnovljen tudi ta zasmeh v spomin vsem, ki so imeli svojce v Dachauu, in v spomin bodočim pokolenjem, da bodo znali preprečiti teptanje človeštva in grozote nad njim, če bi kdaj še kdo name-raval skočiti človeštvu za vrat.

Velike, ohole črke vsiljivo kriče in ti pridigajo kakor hinavski svečenik s prižnice:

»Es gibt einen Weg zur Freiheit,
seine Meilensteine heissen:
Aufopferung, Gehorsam, Ehrlichkeit,
Sauberkeit und Fleiss...«

To se pravi: Samo ena pot pelje v svobodo, njeni kilometrski kamni so: požrtvovalnost, pokorščina, poštenost, snaga in pridnost...

In še dalje je šla po levem krilu ta hinavska pridiga, toda na srečo je tisto krilo podrla angleška bomba, ki je po naključju padla na taborišče. Priporniki, ki so se jim oči morale ustaviti na ošabnih črkah fašistične hinavske morale, bodo hvaležni tisti bombi in tistemu letalcu, ki jo je izprožil... Hinavsko besedilo je bilo za polovico skrajšano in oči sužnjev so imele prestejši razgled prek podrtine in ni jim bilo treba brati nadaljnjih besed zasmeha.

O s v o b o d i govori napis pripornikom, ki so izgubili svobodo zaradi tega, ker so se zanj borili.

O p o š t e n o s t i pišejo oni, ki so po vsej Evropi ubijali in kradli ter kopičili bogastva, ki jih je ustvarilo delovno ljudstvo številnih narodnosti.

In s n a g o priporočajo naduti hinavci in lažniki, ki tlačijo v tesne prostore svoje žrtve kakor ovce v stajo, da se niti umivati ne morejo. Odvzamejo jim dostojno, snažno obleko ter jim dajo v zameno raztrgane cunje.

Licemerci priporočajo p r i d n o s t. Pridnost pa more biti le zavestna in iz notranjega nagiba. Mili-joni sužnjev iz vse Evrope jim garajo noč in dan na polju, v delavnicah, v tovarnah, na zemlji in pod zemljo. Za njihovo pridnost jim ne dajo jesti, pač pa jih pretepajo, mučijo in pobijajo. Tako plačujejo pridnost.

Težko se je bilo ubraniti ogorčenja, premnogokrat je pripornike prevzela potrnost, posebno kadar je morilna strast fašističnih razbojnikov množično ubijala.

V začetku septembra tisoč devetsto štiriinštiridese-tega leta je leglo na taborišče zopet mrtvaško razpo-loženje. Od ust do ust je šlo pritajeno pripovedovanje o dvaindevetdesetih ruskih oficirjih, ki so jih ustrelili. Zakaj? so hoteli vedeti nekateri, drugi pa niso izpra-

ševali zakaj, ker to ni bilo prav nič važno. Saj so ubijali brez vsakega zakaj, vedno in vedno. Ali niso v maju istega leta pobili nekaj sto ruskih oficirjev kot odgovor na prvomajsko proslavo v Moskvi? Tako so fašistični ubijalci utemeljevali množični umor Rusov.

Tovariš Mihalič je prišel tisti večer na blok potrta in razburjen, kakršnega niso prijatelji še nikoli videli. Delal je nekje v bližini krematorija in videl in slišal streljanje tistih oficirjev.

»Ne ostanem več tu, s prvim transportom pojdem od tod, kamor koli, čeprav v smrt, samo proč, proč!«

Obnašal se je, kakor da se mu je zmešalo. Tovariši so ga mirili in tolažili, on pa se je tresel, jokal je suh jok brez solz, ki ne prinaša olajšanja, ampak še huje zabije vate obupno boleost.

»Pomislite, dvaindevetdeset mladih mož, ruskih oficirjev, ni jih več. Vendar so šli branit domovino, zemljo, narod in svojo čast proti razbojnikom in ti jih streljajo, streljajo... Sam šturmfirer Jung jih je streljal, videl sem in slišal... Moral sem gledati, tam sem delal, tik krematorija. Iz tistega prostora so jih jemali, kakor jemljejo piščeta iz kurnika, da jih zakoljejo...«

Klicali so jih po imenih... Vsak se je moral sleči do golega, nato poklekniti s hrbtom proti Jungu in ustrelil je vsakega v tilnik. Za zabavo je streljal ruske može v tilnik. Najhujša je bila tista strašna tišina pred strelom. Niti eden izmed vseh, kar sem jih videl pasti, ni črhnil besede, ni dal glasu od sebe. Padali so drug za drugim molče kakor mlada posekana drevesa... Dvaindevetdeset, koliko vdov, koliko sirot, koliko mater bo jokalo!«

Težko je dihal, pripovedovanje ga je utrudilo in razburilo še bolj. Tovariši so stali okrog njega, niso mu segali v besedo, a ga tudi ne nadlegovali, naj pripoveduje dalje. Kaj bi tudi še povedal? Zdaj je bilo

tako vse pri kraju. Padli so kakor nešteti pred njimi in kakor bodo padli še mnogi za njimi. Pa je še nekaj povedal:

»Ali poznate šturmfirerja Junga? Visok, vitek, eleganten človek uglajenega vedenja. In celo človekoljuben je, pomislite!«

Zaškripal je z zobmi, stisnil pesti in nadaljeval:

»Pred nekaj dnevi me je ogovoril, prijazno me je vprašal, če je margarina sveža, in me zapletel v pogovor. Kdor bi takega videl in slišal, ne bi si mogel nikoli misliti, da more ta zverina gladke kože in sladkih besed napraviti takšen zločin... Strašno, strašno!... Ne, ne bom več tukaj, proč moram, čeprav v smrt. Ne maram več videti prekletega Junga, bojim se, da bi se zakadil vanj in ga zadavil!...«

Poslušali so ga in molčali. Ko je prenehal, se je razpletel pogovor o dachauskih zločinih. Vsak je vedel povedati kakšno strašno zgodbo. Srca vseh so do otrdelosti zasovražila vse povzročitelje teh zločinov.

*Nikolaj Omersa: dr. Zvone Švent, 1945 (Dora),
svinčnik*

NASLOV NA ŽAGANICI

V senaokoli so bile vogeške planine nespremenjene, kakor vse mesece tihe priče, gorat oklep stopničasti grobnici. In tudi ponoči zmeraj planine v naših ušesih z razkačenimi laježi volčjakov za obronkom. Globoko spodaj, v daljavi, pa ozka dolina samó prepad za onemogle poglede; ponoči temen prepad, čez dan pa obsončen, neresničen, votel prepad v trepetajoči poletni toploti. Samo še trikotni vogal strehe v tistem oddaljenem ozračju fate morgane tam spodaj, kakor beli premec samotne vile ali zapuščenega sanatorija, iz katerega so že zdavnaj, ko so nehali verovati v življenje, odpeljali bolnike.

A čez noč se je, neverjetna, vzpela bela zastava na obsvetljeni premec v globini. Tako je bilo frfotanje rdečega križa na belem polju na krovu zračne ladje, ki je bila nekoč zdrknila na dno ozkega žrela sredi strmih gora.

»Bojijo se.«

Z nogami, ki so otečene, da so stopala mesnati bati, štorkljajo suhe prikazni po stopnicah na pobočju in vodene oči strmijo v dolino, kakor da jo gledajo skozi obrnjen daljnogled. Zelo majhni prihajajo predmeti resničnosti v zavest skozi steklo ugašajočih punčic, a belo migetanje v prepadu je vendar živo preigibanje znamenja, ki ga je pripel strah. In svetlobni

blisk šine skozi motno zavest onesveščenega, a prebu-
jajočega se telesa.

Zavezniki so v Belfortu!

Da, utrip. Riba na suhem, ki trepne, vztrepetá
v krčevitem upanju, da bo dosegla rob odrešilne vode,
a je ta zagon samó izrabljanje poslednjih moči. Ker
barake so uvrščene kakor vse dni. Dve na vsaki te-
rasi. Vse dol po pobočju kakor pri nas na tržaškem
bregu vinogradi po paštnih. Do morja. Tukaj pa so
ti vinogradi, vinogradi smrti. Na najvišji terasi se
kadi iz barake, ki je kuhinja. Na najnižji stopnici, ob
vznožju piramide, se tudi kadi iz barake, iz nizkega
krematorijskega dimnika na njeni strehi.

»Lej zastavo!«

Mlačna gorska sapa pa prinaša s spodnje barake
dim, ki se mirno izgublja nad prvimi terasami. Ne-
giben je v toplem zraku med bloki. Pred njimi, tukaj
na primer, pred blokom XIII, telesa ujeta v vzporedne
črte, sedijo na klopeh in ob lesu klopi so njihove kosti
trd, oglat les. Nad vsem so gole lobanje obrite ovčje
črede visoko v tihi planini. Telesa, ki ne morejo sedeti,
pa so polegla v prah. Eno je stegnilo ude od sebe.
Tišči glavo, prsni koš, ploščati trebuh k zemlji, da bi
z zadnjimi, lenimi močmi izzvalo zemeljsko oblo. Ali
pa potegnili iz nje odrešilni sok. Ali pa se utrujeno
vdalo neizogibnemu koncu in zaupalo tlom svojo po-
slednjo onemoglo nežnost. A udi, ki jih je izmozgala
driska, se samo sušijo na soncu, tako da so zmeraj
bolj okameneli kraki pomečkane, razpadajoče snovi.
Vonj, ki ga prinaša dim, obtežuje tišino s podobami,
ki so oddaljene kakor spomin. Čez teden, za nekoga
jutri, mogoče že drevi iz laježa psov naravnost dol
do konca stopnišča. Da, in v začetku se človek brani
težkega ozračja z osmojenim lojem, zapira usta in
piha sapo skozi nosnice. A ni moč za dolgo trzati z
glavo, v kratkih presledkih vdihavati podobo žganih
kosti in jo hitro izdihavati. Takó se tudi pljuča pola-
goma prilagodijo neskončno raztegnjeni valovni dol-

žini uničenja. In tudi preusmeritev planinskega prepiha ne bi menjala nepremičnega ritma smrti, samó bolj bi razživila v želodcu, v kosteh praznino, ki je zdaj v vonju po tlečem človeškem loju omamljena, zazibana v narkozi, ki uspava in megli. Ker to je tisti odhod skozi noč in meglo, ki so ga narisali z dvema velikima začetnicama na hrbte Norvežanov, Holandcev in Francozov, N. N. Nacht. Nebel. Noč in Megla. Skozi dvojno noč tudi ob sončni svetlobi navzdol po stopnicah v majhno skladišče s pečjo.

A danes je zaživela zastava v dolini kakor bliskavica v noči in megli.

*

Tudi v meni tisti trepet belega znamenja; toliko bolj, ker je Ivo nenadoma začel blesti. Oglje je prodajal v Rojanu in zdaj so njegove tržaške podobe naenkrat pomešane, razcefrane, da je meni, ki ga poslušam, taboriški red na mah nedoumljiv, abstrakten. Takó stopam, prebujen od dolinskega privida, navzgor po stopnicah. Iščem Leifa, da bi prišel Ivanu na pomoč. Morebiti pa še bolj na pomoč meni, ker so mi Ivovi zmedeni stavki razdrobili ustaljeno vsakdanjost. A Leifa ni. Najbrž je nesel svojim Norvežanom dobro novico o frfotajočem belem kosu blaga na drogu v prepadu, kjer je življenje. Prav gotovo je zdaj s starim dolginom, izkušenim mornarjem iz skandinavskih romanov. Razrito lice, kuštravi sivi lasje. A zdaj je lobanja gladka. In usta brez pipe.

Najbrž je s svojimi možmi. In tudi ta misel razburja, ker je Ivo tržaški mož, ogljar, a mož iz mojega mesta, ki je v njem začelo razpadati prav danes. Prav danes. Ker tisti rdeči križ na belem polju, ki je navadno znamenje v vojnem času, je nenavadno znamenje za nas. Nenavadno kljub temu, da je davi Leif pregledal petnajst Poljakov. Esman mu jih je pripeljal in rekel, naj jih zdravniško pregleda.

Po stopnicah nad mano teče Vanja.

»Podoždí,« kriči. »Podoždí!«

Nosilnico ima na rami, na sredi hrapavega sivega platna je jajčast madež človeške vlage. A Vanji ni mar zanj, ob desnem sencu ima madež, ko takó drži nosilnico na rami.

»Torej?« In vesele ličnice so še bolj vidne ob obriti glavi. »Pojdemo!«

»Koliko?« In pokažem na nosilnico.

»Devet, od davi.«

A že spet teče navzdol, ko da ni več ne žice z električnim tokom ne straž in bo zdaj stekel naravnost do belega znamenja v dolini.

»Pojdjom,« pravi. »Pojdjom.«

Saj. Zavezniki so v Belfortu; a do zdaj ni še sprememb. Po stopnišču na severni strani teče esman, kakor vsak dan ob ti dopoldanski uri, po stegnu ga bije težak samokres. V kopalnico hití, tam je tistih petnajst fantov, ki jih je davi pripeljal pred Leifa. »Preglej jih,« je rekel. A Leif ni vedel, če je prav razumel. Kaj mora človek pred obešenjem na zdravniški pregled? »Odpuščeni bodo, poglej, če so zdravi,« je rekel esman.

Premajhna je bila ambulanta za toliko ljudi; in Leif se je v zadregi ogledoval, kakor da gre za pomoč, ki esesovec še ne vé zanjo, da je pozabil na zastavo v dolini. Ne, bilo je kakor da je Leif naenkrat ujel skrito zvezo znamenja v dolini z vrsto mladih poljskih fantov. Eden je brez leve noge.

»Tudi ta?« je vprašal.

»Saj je zdrav,« je rekel esman.

In se obrnil k fantu.

»Ali nočeš biti odpuščen?« je vprašal. »Nisi zdrav?«

Fant se je nejeverno, za spoznanje trpko, a vendar tudi vprašujoče nasmehnil in pogledal Leifa.

Zdaj teče esman po stopnicah navzdol. Njegovi težki, trobentasti škornji plešejo in ob njihovem ritmu samokres poskakuje in udarja po njegovi zadnjici. Petnajst fantov bo vsak hip stalo pod kavljí za pečjo. Tudi tisti brez leve noge. Potem jih bo štirinajst, ki

gledajo tistega na kavljju. Potem trinajst, ki imajo pred sabo viseče telo štirinajstega. Potem dvanajst. Kakor da so jih poklicali za posebno merjenje dolžine njihovih organizmov v samotno barako, zaslonjeno z gozdom, v tišini vogeških planin tisoč metrov nad morjem.

Pred bloki pa se črtaste obleke ne zmenijo za samokres, ki poskakuje na kolku; pred blokom XIII je šel zdaj starček s suho roko v nedrje in potegnil iz njega majhen omot. Počasi, skrbno, kakor odvija draguljar biser, odvije papir in vgrizne v rjavo skorjico komisa kot v krajček razpokane ilovice. Potem suhe paličice njegovih prstov spet skrijejo kepico v nedrje za ograjo sivo modrih prog.

Bomo šli?

Zakaj ponoči nas predramlja zmeraj bolj številno brnenje nad planinami, pa odmevi brnenj iz globeli, ob spremljavi nepomirljivih ovčjakov. »Začelo se je.« In to so besede iz polsna, iz telesa, ki se *zaveda*, da leži in spi, a se hkrati *zaveda*, da na vrhu trinadstropnega pograda sliši stroje na nebu. Letala pa se oddaljujejo, umirajo v daljavi, odkoder bo prišel spanec in pregnal budnost lačnih celic. A potem spet prihaja brenčanje novih železnih čebel. Zemlja z vonjem po ožganem mesu in po ožganih kosteh je izumrla in življenje se je preneslo pod oblake, v jeklene žuželke, ki parajo noč. »V Münchnu bodo planili s postelj!« A ta glas je zdaj buden, čeprav so besede zamrmrane, posmehljivo jezne, kakor da je škrtnil leseni stav ležišč. Da, in tedaj gre čuden tresljaj skozi stegnjeno telo, frfotanje bele zastave gre skozenj. In lačno telo se zasukne, udje prižmejo odejo k sebi, grlo z naslado, kakor da se mu je kolnilo, pogoltne sestradano slino. In za hip pozabi na kraj, na obupno tuljenje psov v črnem trebuhu planin.

*

Anatolij umiva stopnice, ki peljejo v blok. Poprej je umil pod v veži. Vse čisto, vse v redu, kakor da je

taboriški svet ustanova, ki je dobro prestala preizkušnjo in je že za trdno vpeljana v človeško ekonomijo. Kaj moramo drgniti z desk sled svojega pogina? Vendar, iz vse Evrope smo prišli, da zdaj čistimo pode, medtem ko grejo nosilnice v skladišče pod kopalnico.

Norveški bolničar stoji vrh stopnic, pred vhodom v blok.

Leifa iščem za Iva, ki je izgubil zavest in kliče žensko ime. Pomešal je stopnice doma, pred stanovanjem, s stopnicami pred blokom; pomešal ženino roko z mojo, dober dim z ognjišča s tem dimom tukaj. Rad bi, da bi ga Leif videl, čeprav ga ne more nič več rešiti.

»Ga ni,« je rekel bolničar.

In se nasmehe. Tisti zadržani zgib mišic na obrazu vseh ljudi s severa, ki je podedovana zmernost in pazljivo, skromno, skoraj vdano samoobvladanje. A ta je še mlad in zato tudi nekak mornar brez fjordov, ki kljub vsemu čaka na vkrcanje. Takó da moja roka samogibno poišče v žepu povaljano *moravo*. Od zelo daleč je pripotovala, šla iz rok v roke, prespala noč na bloku XIII, skrita pod vzglavjem. Redkost. Samó sedem centimetrov dolg čudež. A naj bo zanj, norveškega mornarja, ki je dober z ljudmi naše obale.

»Jugoslovanska.« In njegove oči so kakor oči, ki so pravkar zagledale nepričakovano znamenje v sanjski dolini. Drži jo med prsti, jo gladi. Nato se spomni.

»Ti,« pravi. »Pri meni je nov Jugoslovčan.«

Prižiga si; pri tem prižiganju pa so vsi njegovi gibi v nasprotju z zebrasto obleko, z ogoljeno glavo.

»Iz Trsta pravi da je.«

In potem pravi še za mano, ko stopam mimo Anatolija: »V sobi na levo poglej!«

Anatolij briše pod kakor dekleta v vasi na dan pred praznikom, iz sobe pa prihaja vonj smrti. Tudi sólo srce planine gnije globoko pod gozdom, tam, kjer ponoči skovikajo sove. A zdaj je dopoldan in ležišča so lepo urejeno satje v svetlobi, ki sije z oken.

Modre, kockaste prevleke so pokrile rane in bolno meso. Občutek reda za oči, vendar hkrati občutek gostote zračnega vala, ki se napeto upré, da bi ustavil tvoj korak na pragu.

Ob prvem ležišču sem.

»Jugoslovan?« vprašam.

»Tukaj!« Obraz na ležišču ob oknu se premakne.
»Tukaj. Tukaj.«

Z obema rokama mi maha, medtem ko njegove oči živo mežikajo.

»Ti si torej.«

A nič tržaškega ni na njem.

»Trst je velik,« pravim. »Od kod iz Trsta?«

»Sečovlje. Veš, kje so Sečovlje?«

»Kje je Trst in kje so Sečovlje!«

»Trst, Piran, Portorož...«

Hahlja se. Petdeset let, z rokama pa krili kakor deček, medtem ko je njegova glava okrogla in široka.

»Kje je Trst in kje Piran!«

Smehljava se.

»Ti pa ne bodi čudak,« pravi.

In njegove poredne oči me skušajo ujeti.

»Ali naj Norvežan vé za Sečovlje? Kaj?«

Z dlanmi gladí kockasto prevleko na trebuhu.

»Če mu pa rečeš: Trst... he he he...«

Muza se. Istrski krčmar, ki ti bo natvezel o vsem mogočem. S prsti nateguje prevleko, jo pogladi z dlanjo, potem stegne roke lepo vzporedno ob telesu. Sinček, ki si mu obljubil, da bo vstal, če bo priden. In zdaj je priden in ima še frfotanje zastavice v očeh, ker je nenadoma zavelo od morja in zadišalo po soli iz sečoveljskih solin.

»Zakaj so te ujeli?« In za trenutek, kakor da sva oba ob solnatih gredicah in ni več okoli naju smradu in ran pod prevlekami.

»Marsikaj se je zgodilo.«

A ni več igrivosti v njegovih očeh. V zadregi je. Pa ne zaradi morja in kristalov, iz katerih hlapi morská voda. Obrne oči v stran, samó roke naprej gladijo kockasto blago. Počasi, kakor da se vračajo iz velike daljave, njegove oči spet oživljajo.

»Vendar je čudež, da najdeš v takšnem kraju svojega človeka.« In pripré desno oko, da škili vame z levim, od spodaj navzgor; pogled ribiča v obsončne oblake.

»Prav iz Trsta?« reče.

»Da. Borzni trg.«

»Kanal? Prav kanal?«

»Prav kanal.«

»Rusi most?«

»Da. Trg ob Rusem mostu.«

»Viš ga no, viš ga no.«

In me lovi z očmi, ponosen, da sem pristal na njegovo igro, srečen, da je še zmožen.

»Ni mi dolgčas,« reče. »Včeraj je Belgijec rezal. Na nogi. Ti, nikoli nisem videl toliko umazanije.«

A me prešerno gleda.

»To pa bo vse prešlo!« vzklikne. In si mislim, da vse dni leži takó ob oknu, medtem ko so nad njim žaganice zgornjega ležišča. Iz reži med žaganicami uhaja slama in pada na njegovo prevleko. Kot v zaboji je, ker so žaganice tik nad njegovo glavo, nad njegovim nabuhlim telesom. V drugih zabojih pa prav tako gnile flegmone pod prevlekami, da je zrak okužen, kakor da v velikem gnojišču razpadajo hrib, gozd in trava.

Razgrnil se je, privzdignil kratko srajco. Treplja se po trebuhu.

»Vse mehko, he he he ... Kakor testo!«

In mi sveti z očmi v oči.

»Kakor noseča žena. A?«

A vé, da opazujem njegove oči, da ne vidim njegovega telesa.

Zato samogibno spet: »He he he.«

In vem, da se ne smem pustiti ujeti v mrežo njegove radodarne razposajenosti. Zakaj tudi zaradi nepričakovanega obiska je tako prešeren, nenadoma vesovit v ozračje, ki ni od tukaj. Ves nerazsoden v tem ozračju. Ves prenešen stran, nezasidran, brez kompasa na širokem morju.

»To ni nič,« zatrjuje. »To bo splahnelo.«

In si pokriva vodenično testo.

»Kaj pa, ko bo splahnelo.«

Tedaj sem se vdal, kakor da bom moral počasi pustiti, da me prepriča.

»Bela zastava je na stavbi spodaj, v dolini,« sem rekel.

»Viš!«

In zakrili z rokama.

»Viš, bojijo se. Viš!«

*

Potem so spet dnevi in dnevi z bežnimi pogledi proti nesrečni dolini, in noči in noči s potovanjem brnečih jat nad planinami. Spet laježi psov in kosti na sivem platnu nosilnic navzdol po stopnišču pod kopalnico. Tudi Ivo na kup reber in piščali pod pečjo. Grlo, ki je soplo, ko so usta nehala šepetati ženi, se je zdaj nategnilo, ker sta ga objela velika polkroga kurjačevih klešč. Potegnil ga je na vrh kupa, ker sva ga z Vanjo položila na tla. Njegov vrat se je napel in v tilniku je topo hrsknilo. In nič ni bil tam zgoraj na boljšem od tistih, po katerih je podrsal s svojimi suhimi gležnji, ko ga je kurjač povlekel. Nič na boljšem niti zaradi lic, ki sem mu jih obril za popotnico; še bolj izpostavljen in ranljiv je bil tako, z obrito brado. Skoraj otročji; njegovo telo zaradi gladke brade pa skoraj bolj razgaljeno kot ploščati trebuhu, na katere so ga potegnile klešče. Kako nemoški, na razpolago norim kurjačevim očem. Tomaž pa medtem vse dni mirno leži vznak; in ker je zmeraj takó vodoraven, lahko priplivka ponoči voda do njegovega ušesa. Prav potihoma. In v njegove oči prihaja lesket sečoveljskih

gredic. Roke premika v polsnu po prevleki in jo gladi, a napet kup pod rokami je kup kristalov pod plahto iz bičevja v domačih solinah.

Drugič je bil bolj zaupljiv.

»Zaradi mostu so naju obtožili,« je rekel. »Sina in mene.«

»Je bilo hudo?«

Prikimal je.

»A kaj to!«

In potem še pomežikne. Potem sproži kazalec ob palcu, da vzletí slamica s prevleke. In me išče z očmi kakor lovec s svetlikajočo se dvocevko. Videti je, da je doma, v svoji kleti, in nas je zbral, prijatelje, za mizo. Odvijte pipe, bo rekel, nasrkajte se življenja!

Zato sem tudi jaz zmeraj bolj neučakan.

»In most je zletel?«

Njegove roke pogladijo napeto telo in se umirijo ob straneh kakor ob loku kamnitega mostu.

»Seve, da je,« pravi. »Saj bi tudi solkanski.«

»Tako sta postavila?«

»Tako sva postavila.«

Medtem pazi na svetlobo v mojih očeh, ves čas skrbi za igrivost, ki jo pošilja vame, jo neguje, jo obkoljuje z naperjeno dvocevko.

»Ti! Procesija kamionov in blind čaka — mosta pa nikjer!«

»Ti si mi pravi,« zamrmram.

»A zakaj ne prideš večkrat,« reče. »Tudi noga me zdaj ne boli.«

Razposajeno me gleda, gleda ležišča, kakor da jih ne pozna. Zvečer je stokanje pod odejo. Na drugi strani bolj pritišano; grgranje vodnih mehurjev, ki prihajajo na površino. Pa oči, ki so na koncu kockastega blaga, na pol proseče, na pol uporne. Nepremičnost steklenih krogel. Na nosilnici gre prav zdaj po sredi lesenega satja telo iz sobe; pokrito je s prevleko, ki ima velik kolobar vlage na modrobelih kockah.

»Ves čas jih nosijo,« reče Tomaž.

A hitro vzdigne roko kakor govornik.

»Ti,« reče. »Vina da bi se napil, a? Hitro bi ozdravel, samo da bi se napil vina!«

Ker mi njegove oči zmeraj ukazujejo, jih zdaj ubogam in se smehljam; a ne maram, da bi kakor on nehoté začel tudi jaz: he, he, he. Vendar, kje jemlje vedrino sredi gnoja? Mogoče pa je zaradi mene, ki nisem še legel? Da bi ostala vera v zastavo v mojem pogledu?

An on se brani z očmi.

»Ne, ne. Samo vina da bi imel. Kakor zdravilo bi ga srkal.«

In me napade s svetlobo v oči.

»Ti, v Trst ti ga pripeljem!« vzklikne. »Prav do veže, he he!«

Potem se oči premislijo, a se ne ublažijo; še bolj se iskrijo.

»Ne. Sam pridi ponj. Sod si ga odpelji. Dva soda!«

In zdaj je zares njegova neugnanost prav zame, vsa zgoščena in obenem vsa sprožena za tega novega sina, ki mora biti vztrajen in trdoživ. Vsa tovariško očetovska. Vsa očetovsko tovariška, radodarna, veseljaška.

Da, saj ima tudi zares v mislih sina.

»Kaj pa je s sinom, a? Z njim je drugače, a?«

A že se njegova roka spet sprosti.

»Vse bo dobro. Drugi teden bo Belgijec spet rezal na nogi, potem bo hitro vse dobro.«

In pogladi prevleko.

»Ti, samo zavaljen sem ves. He he. Čisto zavaljen.«

Treplja se po loku pod prevleko.

»Napet ko boben.«

Pa, kakor da pripravlja zasedo zaradi mostu, ki bo zletel v zrak, pomežikne.

»Ti le meni verjemi. Vina da bi imel, pa bi vse splahnelo. Meni verjemi, da bi.«

In najrajši bi me ne izpustil iz igrivega ujetništva svojih hitrih in svetlih punčic, najrajši bi me z njimi držal kakor hipnotizer, me premagal in me s tem naredil nepremagljivega.

»Čakal te bom,« pravi. »Ves čas bom samo čakal, kdaj spet prideš.«

*

Opoldan vsak dan piščal oznanja prihod letal nad planinami in črtasta čreda se mora zgnesti v bloke. Da ne bi mogla slediti zmagoslavnemu brnenju sredi prostranega neba? In množica se drenja v mešanici pogina in upanja, onemoglosti in varajočih prividov. A potem spet počasi zleze dan v brezglasno brezno noči in bloki so lačni panji, ki zmeraj bolj oddaljeno brenčijo. In tudi ko se je sinoči v bloku št. II gosta, strnjena gneča v tesnem prostoru maščevala nad izdajalcem, ni bil njen glas močnejši od preprostega šumota. Šli so vanj s koščenimi koleni in špičastimi komolci in ga potiskali v kot; — hropili so in pridušeno zmerjali, kakor da se jim bo posrečilo uničiti lastno uničenje; izpiti obsojenec pa se je branil trdno, ker ga je nič že zdavnaj posrkal vase in mu bližajoči se konec v tesnem kotu zdaj samo zmeraj bolj razširja prestrašene oči. V kotu, med trinadstropnimi ležišči in vrati. Da, skoraj brez šuma. In da ni letal, bi bilo vse zmeraj brez glasu tudi od zore do mraka. Kakor zakleto. Mirno. Kakor Tomaž, miren vznak pod režami, iz katerih polzi slama nanj. A vendar nihče ne blazni, ni zadosti soka za blaznost. Samo ko je sesušeno telo brez soka, po malem dobijo oči svetlobo motnega stekla. To je vse. A Tomaževe oči so žive, razigrane od pretkanosti, od hudomušne zavesti, da je ukanil smrt z nevidno presaditvijo na istrska tla. Kakor trta vode potrebuje zdaj vina.

Prinesel sem mu kruha. Z muko se je premaknil in začel vtikati komis pod vzglavje.

»Še nekaj skorjic imam.«

In pomežikne.

»Nisem nič lačen. A naj bo tukaj, ker si mi ga prinesel ti!«

»Kakor stara strina ga spravljaš.«

»Ti, v Sečovlje boš prišel in poskusil mojo črnino. Boš?«

»S parnikom do Pirana?«

»S parnikom do Pirana.«

Roke mu ležijo na prevleki, vzporedno ob napetem telesu, samo kazalec desnice se vzdigne navpično, pomigne, zanika.

»Ne bo več dolgo.«

Potem: »He he, čuj kako grmí!«

Letala prihajajo in piščal je začela tuliti; tako pobesni volčjak sredi noči. Kriki blokašev, ki se zaganjajo v črtasto, valujočo snov. Udarci bikovk po glavah, po lesenih ramenih. To je zaradi reda, zaradi takojšnje izpolnitve ukaza, a tako vpitje preglasi tudi brnenje na nebu, takó za hip zamré tudi številni lesket v vedrini pod soncem in ne more prodreti do srca. In pred vhodom v blok še znova bikovke nad koščenimi rokami, ki branijo gole črepinje. Ko pa kričanje potihne in so zebraste cunje izginile, se iz polmraka v baraki, daleč proč od oken upirajo bele kroglice v nebo. Od mumificiranih teles, ki so sklonjena ali pa čepijo in stegujejo vratove, so zdaj žive samo te bele vlažne kroglice; po dve in dve, na gosto stisnjene, prežijo za srebrnimi luskicami, zapičenimi v belkasto mrežo oblakov.

»He he he. Kmalu bo konec.«

»Jej,« sem jezno rekel. »Jej!«

»Še ta mesec, ti pravim. Še ta mesec.«

Konec? Konec vojske ali nas vseh? In v kakšnem razmerju je konec vojske s koncem Tomaža? Kakor samogibno meketanje, ta njegov he he he. Natovorili bodo vse Tomaže na kamione, v živinske vozove, natovorili njihov in naš konec, da bodo planine še tišje kakor so zdaj. Nič več laježa ponoči. Nič več dima in vonja po osmojenem loju. Razpršila se bosta. Tomaže

pa bodo raztovorili pred večjim dimnikom, pred minaretom novega verstva. A njegove oči se norčujejo iz vsega. Kaj imaš v njih, Tomaž? Nehaj z meketanjem, sirota uboga!

»Taborišče bodo izpraznili,« sem rekel.

On pa se ne spremeni.

»Ja, govorijo. V Dachau pojdemo, govorijo.«

In se zadoščeno smehlja.

A zdaj ga ne gledam. Bela zastava migota v njegovih očeh, kristali soli, morje migota. Koliko energije ga stane ta vera? K oknu stopim, da ostane za mojim hrbtom in je tih. Pred blokom stoji Leif, z vratu mu visi na prsi ponikljan stetoskop. Počiva na blagu zebračastega jopiča. Visok je Leif, zravn; dva prsta belih las. S svetlima cevka na prsih je milijonarski škof med divjaškim plemenom, a sam oblečen v nošnjo domačinov. Še bolj pa je bil videti med divjaki poleti, ko je dal postrojiti vse jetnike na paštnu in so stopali dan za dnem nagi mimo mize, ob kateri je stal. Razdelil jih je v kategorije, da bi esesovec ne izbral za delo vsevprek, tudi najbolj uničena telesa. Takrat je bil strogi razsodnik pred nagimi brati, ki jih je podvrgel pravični selekciji. Na glavo postavljen zakon o pravici močnejšega. Zmaga človeškega srca komaj sto metrov stran od peči, ki je bila zgrajena za človeška telesa. Odrešenik s svetlikajočim se nikljem na prsih, zaščitnik izmozganih, načetih, strtih teles.

»Los!« kriči glas. »Los!«

»Apel?« vpraša Tomaž.

A molčim, ker je zmeraj takó naiven in igriv, takó nerazsodno igriv.

»Že apel?«

Da, vrste se zbirajo, velika NN na hrbtu sledita drugim NN. Samopremikajoči se transparenti. Tiha, optična reklama, zelo primerna za planinski mir. Esmanu tolče samokres po zadnjici, ko gre navzdol

po stopnicah. N N pa se postavlja v vrsto k N N. In eni čakajo in, vem, zdaj si šepetajo. Da so zavezniki pred Metzom, alzaški partizani bodo osvobodili Vogeze. Da bodo prišli padalci...

Obrnil sem se,

»O padalcih sanjajo, o partizanih!«

Tomaž me presenečeno opazuje.

»Vse dni isti prividi. Iste čenče!«

On pa krili z rokami, kakor da odstira nevidno pajčevino z vej, ki so se nepričakovano postavile predenj; lovi me z očmi, mi v zraku postavlja zapreko na desno, zapreko na levo. Zakaj sem strupen? Kaj človek ni zato človek, da kljub vsemu lahko veruje v presenečenje in čudež, da si ustvari svobodo iz spominov v sebi, iz prebliska vstajenja v dolini sredi gnilobe v naročju planin? Kaj ni mogoče, da bo zmagal prav tisti, ki ni trezen, ki niti za hip ne podvomi, se niti za las ne vda?

»Ja,« reče. Njegov pogled pa mi sledi kakor pogled očeta, ki ponuja tovarišstvo nestrpnemu, neizkušenemu sinu.

»*Mütze ab!*«

In nama je, kakor da vidiva, kako stopa esman s tablico v roki mimo vrst na terasi; cunjaste kape razkrivajo ostrižene glave vse gor po pobočju. Po vseh terasah, ki so vinogradi pogina. Jesen se bliža.

»*Mütze auf!*«

»Ne bo več za dolgo,« reče Tomaž. Ne vidi jih, tudi z okna bi jih ne videl. Samo sliši. In prav zato je še bolj posmehljiv ob obredu, ki se ga ne tika, ki je že preživel in zato zdaj skoraj smešen obred.

»Ne bo več dolgo,« spet zamrmra.

»Bedaki,« sem tedaj rekel. »Partizane čakajo. Padalce!«

On pa se spet razživlja, kakor da sem pravkar odpihnil pepel z žerjavice. Žerjavica, to je on, njegove oči.

»Ti, v Dachau pojdemo.«

In pazljivo se umikam njegovemu pogledu, lesketu v njem, a vem, čutim, da me bo razorožil. Nič več ne morem ugovarjati. Ubogati bom moral, čeprav samo njemu na ljubo, cepiti se bom moral na njegove oči.

»Ti, v Dachauu bomo vendar bliže domu!« vzklikne.

In tedaj se zavem, da v resnici ne leži več pod prevleko, s flegmono na nogi in z vodeničnim telesom. Brez laježa volčjakov je, brez bikovk. Sredi istrskih trt je. Cel tam, ne več z nami. In to ni prav, si mislim, to ni prav, da si hkrati tukaj in tam, v živem svetu, Tomaž. Smrt po navadi tega ne odpusti.

»Ti, v Dachauu bomo vendar bliže Trstu!« spet vzklikne, da bi priklical mojo pazljivost.

»Los, los!« kriči blokač na NN, ki se prepočasi razhajajo.

Ni prav, Tomaž, si mislim, ni prav, da si zdaj v sečoveljskih solinah, v kmečki sobi, da odpiraš predale težke omare in vohaš zdravo platno hrapavih domačih rjuh. Ni prav. A stopam z njim, ker si tako želi, poslušam osliča, ki je pravkar zarigal za hišo. Junica je podrgnila vrat ob jasli. V kleti klokota črno vino. Brentači črnega vina. Sodi črnega vina. Povođenj. In kopava se v njem, pije in plavava v njem, medtem ko plavava, pije. A ni prav. Ne bi smel, Tomaž, ker pravkar gre nosilnica mimo ležišč. Ne bi smel, v svoji hiši smrt ne prenese varanja.

»Si hud name?« je tedaj vprašal.

»Nate?«

»Takó si molčal.«

»Tepci smo bili,« sem rekel.

»Prišel boš in pil mojo črnino.«

»Tepci smo bili, ker smo se pustili ujeti. Če umreš v boju v gozdu, pade tvoje telo na kamen, na travo, tvoja kri teče na mah, na praprot, na brin. Tvoja koža ne lesení, tvoje meso ne gnije živo!«

A zdaj ne mislim na njegovo telo, ki je pretežko, da bi moglo slediti svobodi, če bi res prišla. Vem samo, da bi on ne smel biti z mislijo doma, vso noč bi moral porabiti, da bi pomnožil odpor svojih celic. Ne smel bi pošiljati svoje želje stran, svoje bistvo na drugi konec sveta.

»V Trst bom prišel in te obiskal.«

Saj sem vedel, ne upiram se mu več.

»Dva koraka od pomola,« pravim. »Dva koraka boš imel.«

Tleskne z rokama.

»Seve, če se pripelješ s parnikom.«

Melje z rokama nad vzbočenim trebuhom, dobrosrčni gospodar, ki je kljub bolezni sklenil s sosedom dobro kupčijo. Kakor v zaboji leži, med deskami nad njegovo glavo pa strčijo bilke pobeljene slame.

»Ti!« vzdikne. »Skoraj bi bil pozabil.«

In me razigrano zbada z očmi.

»Svoj naslov mi napiši!«

Kakor da me je ujel pri prekršku. Kakor da je kljub vsem mojim uporom vendar on zmagovalec. In kakor zapovedovalec se spet uprè. ko pretrgam list, na katerega sem napisal Leifu številko preminulih v bloku za tifus.

»Ne, ne!«

In se reži mojemu začudenju.

»Papir bi izgubil!«

Premika se, s težavo odmika telo.

»Tu sem mi ga napiši.«

Ob njem sedim, na robu njegovega ležišča.

»Na to žaganico,« pravi. »Ta je bolj gladka.«

Slama sili iz rež, z velikimi začetnicami rišem na rumeno desko.

»He he he,« je ves čas ob mojem ušesu. »Borzni trg, potem Korzo.«

»Ne, hitro ob grški pravoslavni cerkvi,« pravim. In rišem črke, dolge, preklaste, ko da rišem Molo San Carlo in oba zvonika in staro kavarno na vogalu na-

sproti. Ime ulice, ki se začinja z velikim N kakor veliki N na hrbtu črtastih jopičev.

»Saj veš, kje je grška cerkev?«

»Vina ti bom pripeljal. Prav do veže ti ga bom pripeljal!«

Skoraj v uho mi brunda in že slišim glas voza na tihi ulici kakor poplesujoča kolesa vozičkov istrskih mlekaric, ki so se pravkar izkrcale iz koprskega parnika. A ni prav imeti te podobe, ni prav. Saj, morebiti pa se Tomaž pravzaprav veseli bolj mojega sedenja ob njem; kakor sedenje sina ob očetu, ki ni več sam.

»Takó ga bom imel zmerom pred očmi.«

»Ker zdaj stojim in on gleda navzgor.

»Prav zares pred očmi,« pravi z otroškimi očmi, vzdignjenimi v risbo črk nad sabo.

Potem skrbno gladi prevleko, kakor da je zdaj zadoščeno vsem njegovim željam; oči se iskrijo, a so mirne, potolažene. Ne krili več z rokami, z desnim očesom mi pomežikne.

»Na pamet se ga bom naučil!«

In kakor da me je ukanil:

»Saj imam čas. Cele dneve.«

Zunaj me Leif išče, moram iti.

»Nad glavo ga bom imel ves čas,« pravi Tomaž.

»Na pamet se ga bom naučil.«

*

Skozi okna dolge kopalnice lopate kidajo papir, mokre cunje, mokre cokle, da je dachauski Apelplatz prostrano smetišče. Razpleteni papirnati ovoji, ki se vijugajo nad slamnjačami. Lesene žlice. Zebraste hlače. Slamnjače z vlažnimi madeži, prazne, brez mumi-je, ki je sklesala vdolbino vanjo. Zebrasti jopiči, lesena šara. Pa slamnjače z nagimi telesi. Rane na mečih, velika ženska spolovila z vzpetimi ustnicami; četrtr metra dolge ustnice. Cokle. Kupi onesnažene, vlažne, zaprašene kože zeber, ki jih je uničila kuga. Telesa, ki se slačijo sredi slamnjač. Spet lesena žlica na

razpredenem ovoju iz krep papirja. Lesena rebra pod luskinasto kožo. Potem na drugem koncu, kjer se začenjajo barake, je dolga vrsta praznih slamnjač, dolga meja iz ležišč, s katerih so odnesli mrtve Jobe, da ne bi razpadli pod žarečo jekleno kroglo na nebu.

V ozki soteski med dvema barakama pa že spet tišina in red. Zdravnik z naočniki, z gumenimi rokavicami na rokah, v baraki, v senci, reže telo. Voda teče na kamnito mizo in splakuje, komaj slišno splakuje. Mož v beli halji govori češko, potem hitro zabada iglo in zdaj plete debelo kito od koraka do podbradka.

Za vsakega mora najti vzrok smrti, a hití, kakor da mu ni treba dolgo iskati v drobovju; skoraj da že vnaprej vé. In hiti tudi zato, ker teles noče biti konec.

Ležijo vzdolž barake, vznak z razkrečenimi čeljustmi, z žoltimi zobmi, koščeni. Samo eden je nabuhel in debel.

»Dein kamerad,« pravi norveški bolničar. A gledam deske, ki z njimi sestavljajo stranice barake. So kakor žaganice nad njegovo glavo, samo širše. Opazujem železno dvokolnico ob truplih. Dolg kositrn žleb. A moram vseeno videti njegove oči na koncu debele kite, ki se vzpenja po sredi njegovega telesa. Odprte so v prazno nebo in vsak hip se bodo nasmehnile. »Lej, kakšno kito so mi spletli. He he he.« In najbrž so se v živinskem vozu prav tako upirale temi, njegove oči. Telesa so ponoči gomazela čez njegovo telo, stopala na vrat, na prsi, njegov pogled pa je ves čas skušal prodreti temo, da bi jo z igrivostjo razveljavil. Ali pa je bil sončen dan nad potujočim zaprtim zabojem in žarek je osvetljeval vagonu strop, deske nad njegovo glavo, medtem ko so kolesa štela sklepe na tračnicah: Bliže domu, bliže domu, bliže domu. In takó so zmeraj zaverovano strmele oči, da niso opazile, kdaj so odtegnili žaganice in jih zamenjali s kupolo nesmiselne sinjine, ki se zdaj vzpenja z lesene strehe na njegovo glavo.

HOSTIJE ZA KONJE

Ko je vlak zapeljal na postajo Celle, se je ustavil vzdolž pomola, ki je takó privzdignjen nalašč za tovrne vozove, in kljub izrednosti položaja gre spomin za trenutek vendar nazaj k tračnicam v tržaškem prostem pristanišču, kjer so, nekoč zdavnaj, pred jutrnjo svetlobo odpeljali prav takšni vozovi za živino, samo da je takrat udarjalo ob vrata skladišč še nepoznano tuljenje, medtem ko je zdaj vsenaokoli tišina. Poldan je in nad pokrajino visi nepremično ozračje, ko da je strupeni plin uničil vse kali življenja; zato so tudi straže kakor avtomati pokorni pridihu ničā, ki objema negibne stvari. In straže nič ne kričijo, takó da spremljajo počasno polzenje teles iz vozov tu pa tam samo kriki tistih, ki ne morejo odlepiti svojih udov iz temnih kotov, ker so preslabotni, da bi jim bile kosti za vzvod. A preteči molk ozračja, ki je paraliziral doslej zmeraj kričave čuvaje, je s svojim smrtonosnim poudarkom zbudil v uničenih bitjih bolj razločen strah pred kozmično osamljenostjo poslednje ure. In treba bi bilo uslišati tiste rezke prošnje, še bolj pa tiste, ki so samo nakazane v premikih oči, ki zasledujejo tvoje gibe; a tisto telo, kakor je koščeno, bi moral nositi, ni zadosti, da ga samo podpreš. Obenem se kolona že uvršča, takó da mora biti tvoje uho trdo, pustiti mora, da se klici odbijajo od njega kakor val od kamnite obale; pa vest se kljub vsemu

nekje v črtastih cunjah upira in vrneš se, da vzpodbudiš tistega, ki je po vseh štirih prilezel iz vagona in zdaj sedi ob odprtini in se mu je v očeh zgostila apokaliptična negibnost ozračja. Zakaj straže pravijo, da bodo prišli ponje s kamioni, a kakó naj jim človek verjame, ko pa so takšni nekričeči, netuleči čuvaji takó neopredeljivi in skorajda neresnične prikazni. In takó se razpotegnjena čreda komaj vidno pomika, se hkrati razkraja, krči, razpada in pušča v jarku ob cesti sesušeno neuporabno snov; in nihče je ne pokončuje, straža celó skomiga z rameni, ko da se ji je po skrivni poti razodelo, da ne bi imel pok samokresa ali puške nobene veljave v izvotljenem zraku pod bledim, na smrt obsojenim aprilskim soncem. Ker pogin zdaj ni več samo v dveh vozovih zraven lokomotive, ki sta polna suhih ostankov, in tudi ne samo v ptičjih gležnjih, s katerih so odpadli leseni natikači, ob poti, ampak tudi v osamljenih vojaki, ki tavajo po nizkih gričih in leno, skoraj sanjavo od daleč sledijo zapuščenim konjem. Takšni potepuški, uporni in nesmiselni konji-mesečniki najbrž še zmeraj kljub jeklu in tankovskim divizijam spadajo v nemo podobo razsula; in takó je jetnik, ki je bil doslej obsojen, da sledi potezam smrti, kot v ogledalu, v postavi mumi-jastega sočloveka, zdaj vključen v široki krog razpadajoče zemlje. In to je skoraj olajšanje, ki požene v opotekajoče se noge iskro dodatne energije; takó so belgijski ljudje, ki so doslej v gruči pridrževali prokuratorja iz Antverpna, vzdignili suho telo na rame-na, da potuje zdaj kot izstradani Gandhi na lesenem mostičku. Prah se vzdiguje izpod lesenih podplatov procesije pohabljenec, ki ne pričakujejo nobenega travmaturga, ampak se premikajo zaradi vztrajnostne sile, ki je v njihovi notranjosti zavest, da so z gibanjem kljub vsemu še v območju življenja. In tedaj potrdi ta trdovratni nagon jata zavezniških bombnikov, ki letí nizko nad griči in nad tavajočimi konji, da je grom jeklenih ptic najpoprej odmev zaključē-

nega konca, potem pa potresni krč premagane zemlje, ob katero je treščilo žezlo zmagovitega demiurga.

In zaradi jat, ki si sledijo, je zdaj manj opaženo dvorišče, na katero ste dospeli, posebno še zato, ker so straže zdaj spet vpijoči zakonodavci strahu in morajo krdela počepati in poleči po vegastem in prašnem prostoru. Bencinska črpalka je ob strani, na levi, kup jeklenih bencinskih sodov je ob nji; to pomeni, da niste pred vhodom v postojanko z večno pečjo, ampak pred zapuščeno vojašnico za motorizirane oddelke. In telo leži stegnjeno v rumenem prahu in podoba orožja, ki se odtrga od leteče jate in sproži plamen iz bencinskih sodov, za trenutek preblisne zavest, čeprav zmeraj pričujoči razum hkrati zagotavlja, da vejo letalci natanko vse o izpraznjenih stavbah in da natanko vidijo osirotelo črtasto zmes, ki pokriva tla kakor mrhovinasti ostanki okuženih zeber; vendar telo najbolj zaupa materi zemlji in bi si najrajši izdolblo zibko v njenem rumenem telesu, zato se tišči k nji, da bi se zbudila iz mrtvila, in se mu zdi, da je že čutilo prvi vzgib odgovora na njegov vzpodbujajoči, preseči pritisk. Tako da ko grmenje poneha in se zebrasti kupčki vzdigujejo s tal, so skupine izgubile svojo odsotno zbranost in so množica razpršenih ciganov brez vozov in brez ognja, a kakor psi vohajo bližino človeškega naselja, četudi je to sestavljeno iz dvonadstropnih stavb, ki si vse enake sledijo v velikih razdaljah po razvoženi planjavi. In hitijo, da bi jih zasedli, ko da bi bilo zidano poslopje že zavoljo te svoje lastnosti jamstvo varnosti, ki ni bila več niti slutena, odkar se je njihova usoda ujela med deske barak ob krematorskem dimniku in, ta poslednji teden, v kravjih vagonih. In krdela polnijo prazne prostore z mrzličnostjo brodolomca, katerega roke so se dotaknile kopnine; zato hrupno tekanje po spet najdenih stopniščih, prerivajoče se, grabežljivo zasedanje zapuščenih ležišč, brskanje po praznih predalih, prevračanje neuporabnih kovčkov, ker se najbrž vzdigne

malodane brezupen pohlep v ljudeh, ki ne vejo več, kaj je osebna lastnina in ima njihova obleka samo dva žepa za premrzle roke. Takó da so spet bolničarji tisti, ki imajo v tem prehitevanju in v ti zmedi določen načrt, kakor ob odhodu iz Harzungena, kakor potem na postaji in vse dni v vlaku. Saj, morebiti je pri tem tudi kaj v pomoč nagon po lastnem preživetju, vsekakor pa ni to nič v zvezi z zakonom močnejšega, zakaj tukaj gre samo za razum, ki odloči, da bo ena od stavb bolnišnica ali bolje zatočišče izmозganih in zaznamovanih. Ne, skrb za drugega ne izvira iz računanja pa tudi ne iz tovariške naklonjenosti, vsaj zavedno ne, ampak je že organska potreba, kakor dihanje ali misel, in če je že takó povezana z nagonom po samoohranitvi, potem je to zavljo tega, ker je delo za človeka predvsem sredstvo, da uide sam sebi sredi pogina, ki se stopnjuje ko neubranljiva plima.

Da, a če se človek ne vda novici, ki jo raznaša lačni skušnjavec, češ da je za vse določen konec z mineštro, kateri bo na srednjeveški način primešan strup, — če se človek ne vda ti novici, ni toliko zavljo ugotovitve, da je docela nemogoče iztakniti zadosti posod, da bi se lahko dalo jesti množici, ki je kljub pomrlim še številna, ampak zaradi mreže opravkov, v katero se je sam ovil s svojim organizatorskim duhom. Prenašanje in vlačenje dvonadstropnih ležišč iz sobe v sobo, iskanje in obenem obramba najdenih slamnjač, razdelitev prostorov v oddelke za tiste s flegmonami, za tiste z grižo, za tiste z edemi, za tiste s šenom, pa za visoko mumijo, ki nepremično stoji na hodniku in je šunder nič ne zanima, ker njene porcelanaste oči ne srkajo več podob vaze. Namestitve teles, skrb za smotrnost njihovega ležanja; da, ležanje, negibnost, to je še zmeraj najbolj učinkovito sredstvo proti okužbi s smrtjo, in tudi takrat, ko je okuženje že v polnem razvoju, je vodoravnost edini nadomestek za zdravila, ki jih ni, in tudi najbolj pri-

meren položaj za počasno drsenje v objem nič; in toliko bolj, ker so zaradi izsušenosti vseh sokov mišice in žile že leseni jermeni, zdolž katerih bolečina ne potuje več. Torej smotrna ureditev lesenega satja in, kakor zmeraj, dialektika potreb in praznih rok; in pri tem ne gre toliko za hrano, čeprav nekateri po ležiščih obračajo za tabo oči kakor mladiči kljune, posebno tisti s šenom, ki so zares podobni slepim mladičem, ker so se jim na oči povsili klobasasti mehurji, ne gre toliko za nadaljevanje osem dnevnega posta, ampak za pomanjkanje vseh tistih pritisklin, brez katerih ne more biti niti začetka bolničarskega obreda. Saj, nekaj velikih ampul *Traubenzuckra*, ki ga je kdove zakaj bilo toliko v SS-ambulantni v Harzungen, tiste dvocentimetre ampule *Coramina*; a to je pri šenu in griži neuporabno. Vendar je do noči vse urejeno, razporejeno, celó že prvi dve telesi sta položeni zdolž stranske stene stavbe; navpično s steno ležita, in če se prisloniš k oknu svojega »oddelka« in ju vidiš pod sabo, si misliš, da sta na koncu svoje odisejade dosegla vsaj to, da pokriva njune kosti zebrašta žakljevin; poleg tega pa se njuna pergamentasta koža gotovo ne bo zvila v ognju, ampak jih bo kdo predal zemlji, in čeprav jih bo morda zmetal vanjo, bo to zmeraj manj poniževalno kakor hitri konec v plamenih. Da, vse urejeno in razmeščeno takó da razen stokov in prošenj vladata v stavbi red in mir, kar ni mogoče reči o drugih stavbah, od katerih prihajajo, ker so oddaljene, motni valovi hrupa in topega lomastenja. Prav gotovo pa bo noč če že ne ukrotila vsaj omilila boje za ležišča in iskanje hrane, ki je ni, takó da bo spet prepojilo ozračje grmenje oddaljenega sveta, kjer sta se, kakor je videti, sprijela zemlja in nebo, takó da je nevidno obzorje najprej obroč, potem pa razpotečnjena črta valečega se momljanja; to naj bi bila rešitev, ki ji ponoči daje tema podobo neznanskega valjarja, ki pa se pri dnevnih svetlobi oddalji in privzdigne, takó da je videti,

ko da se je potrebno bobnenje preneslo na drugo konec sveta.

Ne, z zastrupitvijo menda ne bo nič, a težko si je misliti, kako naj se vse to še drugače razvije. Belsen-Bergen je to, in čeprav je pravo taborišče nekje v ozadju, je to območje, območje smrti, zato bi bilo ne- navadno, da bi se ta ravno v tem primeru spozabila. Vendar pa spet ni kar takó. Za postrelitev bi bilo treba dosti več straž, kakor jih je na razpolago, zra- ven je še vprašanje, ali imajo zadosti orožja; povrh vsega ni preprosta zadeva, nagnati skupaj množico, ki je izčrpana, a prav zaradi zavesti poslednjega boja uporna, zaradi lakote razdražena ko ranjena zver. Za to so najboljši dokaz primeri kanibalstva, ki so, kljub enoletnim spopadom s poginom, za našo skupnost pr- vi; ker doslej se je odtekanje življenja vešilo nesliš- no, uničenje je bilo ovito v tišino, zdaj pa jo je prelo- mило norenje glasov, ki spremlja razburkano valovanje krdel. Takó dopoldne, ko je gruča kljub prepovedi iskala vodo v zidani lopi prav nasproti stavbe z bol- niki. Opazil si jih, ko si šel k oknu, da vidiš, kako dolga je že vrsta tistih, ki ležijo ob zidu. Dva fanta sta pravkar vstopila v notranjost pritlikave stavbe, medtem ko so se drugi razbežali, ko so zagledali stra- žarja, ki je prihajal izza vogala. Mlad fantè s podol- govatim obrazom in črnimi očmi. Preklast, v esesovski uniformi. Nič ni rekel, nič ni kričal, samo pri sebi se je polglasno primojdušal, ko je vzdignil zaklopko in sprožil v tistega, ki je prvi izšel z vrčem v roki. Telo se je opoteklo, potem pa se sesedlo in obležalo v plju- sku, ki je planil iz vrča, ko je ta z dnem udaril ob tla. Potem je mladi vzdignil zapirač, ga potegnil in se sam pri sebi kakor za šalo jezil, ko ga je počasi po- tiskal navzdol; sprožil je v tistega, ki je spustil vrč in je zaradi zadete noge skakljal samo po desni nogi. Mladi se je režal tistemu poskakovanju in je spet po- časi pritiskal na zapirač; a zdaj ni bilo mōč več videti, kakó je z bežečim, ker je vogal stavbe zapiral pogled;

sodeč po zadovoljstvu mladega, ko je vrgel puško na rame, bi pravzaprav lahko sodil takó ali pa spet drugače. Zakaj ves čas se je nekako bebasto veselil, takó da bi človek lahko mislil, da je bil zadoščen tudi v primeru, če mu je skakljajoči ušel; a tedaj je njegovo primojdušanje postalo glasno ob telesu, ki je negibno ležalo ob prevrnjenem vrču, takó da si lahko odkril, da je mladi pravzaprav hrvaški ustaški fant. A bolj kakor prizadetost ob ti ugotovitvi, bolj kakor občutek notranje izvotljenosti ob zvoku bratskih slovanskih besed v tistih okoliščinah je bila tisti trenutek pre-seteljiva že zdavnaj zamrla predrznost zebrastih ljudi. In to je bil kljub težkemu položaju odločilen dokaz, da je s krematorijskim svetom konec; in morebiti se je prav zaradi tega spoznanja pamet balkanskega stražarja razlila kakor voda iz vrča ob njegovih nogah.

Kdove kje pa so nemirni prsti iztaknili tiste tablete sulfamidov; v neki veterinarski ambulanti vsekar, ker so bile velike kakor dno kozarca in jih je bilo treba razčetrveriti pa še takó jih je bolnik s težavo goltal. Saj, lahko jih tudi zdrobiš, a ni rečeno, da bo bolnik z rožnatimi polži na očeh laže požiral prah kakor pa oglat drobec. A zaradi tega sulfamida se obred lahko nadaljuje in hvaležen moraš biti za to konjem, ki so opravili brez tega ali pa tavajo po gričih za izgubljenim smotrom. Gotovo, vprašanje je, kaj bodo stegnjena telesa s tem na boljšem, ker sulfamid ni nikakršna hrana za dehidrirane celice; spodaj se ob zidu vrsta daljša, zraven tega pa je stavba dosti premajhna za vse, čeprav so z njimi že napolnili podstrešje. In niti najmanj ne veš, zakaj si se pravzaprav odpravil gor, morebiti iz vneme, da bi našel še koga s šenom, morebiti, da bi z nečim novim pretrgal ozračje divjine in neodločnosti, najbrž pa predvsem zaradi potrebe, ki jo ima ujeti, da obhodi kraj svoje ujetosti. Poleg vsega drugega pa spada beseda podstrešje nekako med tiste besede, ki so povezane s podobami vseh mogočih skrivnosti, s predmeti, ki

so starodavni kakor venci in slavoloki pajčevin nad njimi. A tukaj je samo debelo in težko tramovje, za nadstropje visoko od tal, pa prazen prostor, ki ne utemeljuje z nobenim smotrom ne svoje višine ne svoje širine. Zebrasti ljudje pa na tleh pod tistimi mogočnimi poševnimi tramovi obrnjeni v vse smeri, zagazdeni eden v drugega, da se črte povaljanih oblačil veržijo in sekajo kakor vijuge zbroganih možgan. Glasovi pa v ti mešanici cunj in koščenih palic mehurčki, ki se vzdigujejo iz premikajoče se, razkrajajoče se snovi. Zato je strešno okno odprto. In zrak, ki prihaja skozenj, redči goste plasti miazma, telesa pa so se, da bi se ubranila rezke sape, s poslednjimi drsljaji nagonsko skrčila v vboklo črto okoli okna, da so kakor drobci, ki bi jih veliki magnet nabral ob svoji močni konici. Samo eno je tik pod oknom, osamljeno v bodočem zraku, odplavljeno od pogubljenega, a strnjenega človeškega brega, sredi morja niča na tistih deskah kakor na zapuščenem otoku, negibno v svoji razpotegnjeni suhoti. In mogoče bolj ko nagib, da bi ga oddrsal nekam v zavetje, stran od prostora, kamor ga je položil neučakani nosač, te vznemiri odlika zleknjenih udov, posebnost njihove lege; ker telo vendar ne spremeni svojih bistvenih potez, če neha biti pokončno, in tudi tedaj ne, če meso ne oblikuje več njegovih vijug in vzboklin. Saj, oglata lesena krogla, ki je položena na drveni podstavek, ti je domača, ko da je kljub štrlečim ličnicam še zmeraj glava mladega kmetiča, ki ti je v mladih letih urezal piščalko v Špilarjevi loki; kakor obrita glava bratranca, ki ga je eses v Nazweilerju peljal v kopalnico, ker da bo izpuščen, a ni bilo potem ne duha ne sluha o njem. Ne, Ivanova je. In tudi svetle krožeče oči, ki te iščejo, so prav njegove; ker se je v njih, kakor zmeraj v takšnih primerih, nabrala vsa preostala vlaga iz celega telesa, se v njih utrinjajo stekleni prebliski, ki so znamenje poslednjega obletavanja svetlobe, a je vendar tudi še v njih plahost

mladega fanta, kateremu so zamenjali deške pustolovske zgodbe z nepredvidenimi podobami tovarne smrti. In medtem ko te njegove zenice oblegajo, ko da se ne rešujejo oklepa strahu, ampak ko da hočejo znesti nate nezavedno, samo telesno, samo celično jezo, vidiš njegov vprašujoč in dober smehlaj tisti dopoldan, ko je odhajal iz Harzungena. Zakaj vse, kar je lahko migalo, je šlo peš na postajo; in prav takrat, prav tisti trenutek, ko je bilo treba bežati zaradi klešč vzhodne in zahodne fronte, prav tisti trenutek je po kdovekakšni poti priromal Ivanu zavoj iz slovenske vasi. Sam zlat prepečenec, pravi, in drži omot v naročju kakor mlada, še nerodna mati novorojenčka; kakor da bi doma slutili, kakor da bi jim nazadnje uspelo priteči na pomoč sinčku, ki je tebi v nedrjih prinašal iz predorov v Dori kose lesa za peč, da si mu dal menažko mineštre, ki je tisti dan ostala po umrlih v tvoji sobi. Zdaj je nagatil nedrje s prepečencem in si trdno prevezal v pasu cunjasti površnik, da so izprane sivo modre proge izstopile in se nabuhnile ko pri pukljasti, skaženi živali; in se poslavlja in zaupanje se počasi raztaplja v dvomu, ki se poraja v otroških, skromnih očeh. In spet se treplja po brezoblični grbi in jo hkrati varuje z dlanmi, ko da se zaveda svetlosti brašna, ki mu ga je domača zemlja poslala na pot dolge in dokončne preizkušnje.

Ti, Ivan, ga bodriš z glasom, ki je takó brez težave samozavesten pri ljudeh, ki si domišljajo, da stojijo njihova stopala na trdnih tleh in da je njihov hrbet zavarovan. In v tem nagovoru je tudi prizvok radosti, ki je iskrena, vendar pa prihaja iz dna pohabljenе, izvotljene zavesti, takó da ga bodo njegove oči še bolj jezo odbile. A zdaj ne vidiš njegovih oči, ker čepiš ob njem in prisluškuješ ob njegovih ustih kakor platinec, ki je prislonil uho k robu prepada, ki mu je pogoltnil tovariša; in tudi znamenja življenja prihajajo po drobcih iz brezna, v katerem se od časa do časa odkruši prgišče skrilastih drobtin. Da, vse zavoljo

tistega zlatega kruha, ki bi ga ko žlahtno popotnico močil v ustih, počasi mozgal iz njega prvine življenja, vsak dan, dan za dnem, ves čas tistega kolovratenja brez smotra v odprtem živinskem vozu. In ob oddaljenih, prišepetanih stavkih si skoraj resnično ob njem v tistem trenutku in mu skušaš s svojo naklonjeno bližino nuditi zaslombo pred trdo gmoto teles, ki se tesní ob njegovih nagačenih prsih, pred rokami, ki grabijo, pred koleni, ki suvajo, pred stopali, ki mendrajo telo, katero so kljub tesnini zmečkali podse, da na dnu vagona s prekrížanimi rokami brani raztrgane proge na prsih, medtem ko je nad njim gozd nemirnih, živih črt. A zavest nemoči še stopnjuje brezplodno prizadetost v tebi, zavest brezplodnosti pa še večja zavest nemoči, takó da je še bolj ničeva misel, ki se ti ponuja, da bi ga bil najbrž rešil, če bi bil vedel, da je na dnu voza, mimo katerega si tolikokrat šel, ko ste stali na postajah po cele popoldneve in odnašali ranjke v vozova ob lokomotivi. Saj mu ne bi imel kaj dati, a našel bi miren kot v zaprtem vozu, odbil bi konico ampuli Traubencukra in mu zlil sladko vodo med ustnice; in zaradi te zapravljenosti možnosti tečeš zdaj po esesovsko brizgalko in po tiste velike ampule trstnega sladkorja, ko da bi s temi obrednimi predmeti hotel priklicati čas nazaj. Ne, saj vse to je samo skrivalnica, ki ti jo vsiljuje ujetost v gosto mrežo nemoči, in podvreči se ji moraš, da potešiš nagon po reševanju, ta naivni nagon, ki je trdoživ preživel puberteto in jo s svojo trdoživostjo podaljšal v nedogled. In takó odiraš z zleknjenega telesa črtasto, uvelo, zasmrajeno kožo in razgaljaš kosti oskubljenega žerjavovega mladiča. Saj, tisoč in tisoč si jih videl, na desetine znosil v predvežo peči, a pri njegovem telesu je vendar drugače, sam si mu skušal podaljšati dneve s hrano svojih mrtvih, zato ne moreš in ne moreš najti prave poti igli med kostjo in tenkim hrapavim usnjem, ki jo ovija. A kakor je to početje brezupno, ni tvoja vnema nič manjša, ker to je tisti

Ivan, ki se vrača od V 1 in V 2 z zaupljivim nasmeškom v tvojo sobo in si odpenja nedrja, kjer ima skrite kose lesa; a mumificirano stegno je gluho in sladka voda odteka iz luknjice v koži, ko da curlja naravnost iz votle kosti. In zavedaš se nesmiselnosti klečanja na podu ob človeškem ostanku, ki je upognjeno v obliki vprašanja na deskah, vendar si nepremičen, ko da so tudi tvoje oči že dobile tiste mrzle odbleske, ki so znamenje bližajoče se neskončne praznine.

A vsaj toliko je veljala tvoja skrb, da se je v njem prebudil odziv na ostro sapo, ki je padala nanj z odprtega okna; v njegovih očeh se je takrat pojavil nemir, ki je bil soroden starčevski razdraženosti in ki se ni potolažil niti tedaj, ko si ga prenesel v zatišje mračnega kota. Ne, saj ni vedel več, kdo ga polaga vštric drugim telesom na les vojaške kašče, a ko si šel spet dol in začel deliti velike sulfamide, je pred tabo ves čas polzela nit vodene tekočine iz okolčja pravkar izkopane živali. Tudi misel, da bo popoldne z drugimi v vrsti pod tvojim oknom, je bila manjše zlo ob podobi poraza, naivnosti v porazu, tihega, nemega, oddaljenega gnusa zaradi nemoči v porazu in naivnosti v nemoči. In brez vere, samogibno si razpolavljal velike konjske sulfamide kakor hostije, ki so bile namenjene dobrim živalim in se bodo zato uprle človeškemu telesu.

Alfonso Delbos

22.10.95

Florescent

Interni & Libri

*Vlado Lakovič: Alfonz Dubakos, 1945
(Flossenbürg), tuš*

PLJUNEK SMRTI

Kolona dva tisoč ljudi se je počasi pomikala s kolodvora proti taborišču. Dva tisoč kandidatov plinske kamre, dva tisoč »muzelmanov«... Tesno, neprijazno mesto se je vlekle ob cesti in komaj se je cesta zrinila skozenj. Nad dolino in nad mestom je sijalo rumeno, zimsko sonce, ki ni dajalo nobene toplote. Mrzel veter je vlekel ob široki reki; dolina je bila kakor ledena struga. To tiho, mrtvaško kolono so na kolodvoru izbruhali iz sebe živinski vagoni. Bruhanje je trajalo dve uri. Ko so bili vagoni prazni, je pred vsakim vagonom ležal stog mrličev, naloženih kakor drva, z navzdol visečimi glavami in odprtimi usti. Kolodvor so napolnili divji glasovi:

»Los, los, los...«

Vmes so padali streli.

Kljub temu je bruhanje vagonov in nakladanje stogov pred njimi trajalo dve uri.

»Mauthausen« se blesti na postaji napis v zimskem soncu.

Mrliči, ki niso obležali na stogih na peronu in ki so še hodili po dveh nogah, so se začeli v peterostopih pomikati skozi mesto proti taborišču. Štiri dni so bili zgneteni po sto dvajset v vagonih, na katerih je bilo napisano z belo kredo: »40 ljudi ali 6 konj«. Ko so izstopili, so bili pijani od zraka, od svetlobe in od

slabosti. Opotekali so se po peronu in se le z veliko muko držali v peterostopih.

»Los...!« je zadonelo povelje od spredaj.

Sprevod se je pomaknil na cesto, tu je bil veliko daljši kakor na peronu. Dva tisoč zebrastih postav se je komaj pomikalo po trdi cesti. Nekateri muzelmani niso imeli zebrastih plaščev in so bili odeti v tanke črnikaste in zamazane koce. Bili so podobni strahovom, ki se klatijo na pokopališčih. Pri glavi spreveda je korakala SS-komanda z normalnim korakom, vendar sprevod temu korakanju ni mogel slediti. Na več mestih se je sprevod pretrgal in se podaljšal proti repu procesije. Nekaj strahov se je sesedlo takoj pri prvih hišah, mnogo drugih strahov in zeber je omahovalo iz spreveda na vse strani in iskalo zavetja ob hišnih zidovih in ob plotovih kraj ceste. Toda usoda se je nad temi takoj maščevala. Esesovci, ki so ob straneh delali špalir, so potegnili palice, pendreke in puške. Ko so jih zavihteli, je donelo, ko da bi tolkli po prazni posodi.

»Los, los, los...!« je vpil špalir.

Tu in tam se je kakšen strah, ki je prehudo dobil po lobanji, onemogel zgrudil na tla. Bil bi izgubljen, zakaj vojak iz špalirja bi ga tako dolgo tolkel po glavi, da bi ga ubil, toda priskočili so zebrasti ljudje iz peterostopa, ga potegnili v vrste in ga tirali dalje. Strah je še živel dalje, korakal je, vendar je bila njegova pamet mrtva.

To se godi že od postaje dalje.

»Kako daleč je še do taborišča...?«

»Pet kilometrov...«

Le oči mrličev izprašujejo in odgovarjajo, ker govoriti ne sme nihče.

Pet kilometrov. Procesija pijanih strahov se zamaje. Kdo bo prišel živ tja? Taborišče je sedaj rešitev v daljavi. Ali barake ali plinska kamra, ali krematorij ali kar koli že, je sedaj za strahove rešitev mučeništva.

»Los, los, los...!«

Mestece ob cesti je mrtvo. Z nemimi okni spremlja dolgi sprevod po svoji glavni ulici. Nič novega ni današnji sprevod za to mestece. Kdo ve, koliko takih sprevodov je že šlo skozenj. Mauthausen živi v sencah taboriščnih zidov, ki jih je dal postaviti Hitler leta 1938, potem ko je »osvobodil« Avstrijo. Včasih pritiskne zračni tlak iz višine na sotesko, in takrat smrdi med hišami po človeškem mesu. V kotlinah granitnih kamnolomov se ta duh vlačí po cele dneve.

Ali te dolgočasne, tesne ceste ne bo nikdar konec? Teh oglatih, masivnih hiš z okovanimi durmi in majhnimi okni? Saj se vendar te hiše vlečejo še nekaj kilometrov. Kje je vendar taborišče? Ni ga še videti, pred kolono na ovinku so še zmerom iste dolgočasne hiše. Kolona koraka nekoliko krepkeje. Strahovi so se navadili gibati se in hoditi, in le redko omahne kdo iz kolone. Takoj ga brezobzirni sunki iztreznijo in potisnejo nazaj v vrsto. Nekdo zaihti:

»Meni je vseeno, bolan sem...«

Dva tovariša ga morata, tako da ga zgrabita pod pazduho in vlečeta naprej, kar prisiliti, da živi dalje. Glava mu pri tem maha kakor posušena sončnica na njivi. Kljub tovariški pomoči se zgodi, da tu in tam kdo zaostane in se zgrudi iz vrste na cesto, preden ga utegnejo tovariške roke zgrabiti. Potem ga najde esesovec in začne mlatiti po njem. Ni treba mnogo udarcev, da omedli. Potem zaostane tak mrlič za kolono, ker je svojo življenjsko pot končal že na cesti. Za kolono bo prišla posebna ekipa jetnikov, ki bo take kupe pobrala in jih na svojih ramah znosila v krematorij.

Čim dlje od postaje so, tem huje divja špalir. Čudno je, da se na civilno prebivalstvo mesta prav nič ne ozirajo. Redki pešci gredo mimo spreveda in hitrih korakov izginjajo med hišami. V tesnem prehodu dva esesovca bijeta starega moža, ki ima na sebi temno sivo odejo, dokler se ne zruši na tla. Dva tovariša ga potegneta v vrsto in ga rešita. Civilist mora

stati in čakati, da je cesta prosta. Takrat se eden tistih esesovcev, ki sta ga bila, naglas zakrohoče, ko da bi se rad oprostil:

»To je bil samo Žid...«

Podoba je bila, ko da se civilno prebivalstvo skriva pred temi sprevedli. Mogoče niso nacisti in se jim tako postopanje z ljudmi gabi? Mogoče imajo ukaz, zapirati okna in vrata?

Kolona se pomika dalje. Tam na koncu hiš se vidi polje. Torej bo mesta le konec, potem pride polje in potem se začno granitni kamnolomi taborišča.

Po cesti se vali voz, ki se je napravil sredi kolone. Vsak peterostop vlačí s seboj kakega onemoglega tovariša, da bi ne poginil sredi poti. Njihova trupla ne kažejo nobenega življenja več, vendar jih tovariši z zadnjimi močmi vlečejo navkreber. Voz se ravno pomika mimo enonadstropne hiše. V pritličju je odprto okno in sonce sije skozi razmaknjene zaves. Med zavesami stoji mlada, lepa ženska, ki si ogleduje kolono. Njene ustnice so stisnjene, da so tanke kot črta. Njene oči so polzaprte. Tako stoji nepremično in gleda na kolono pod seboj.

Medtem ko strmi na kolono, drži na golih prsih majhnega otroka in ga doji. Njena prikazen je tako materinska, lepa, da jo vidijo celo oči utrujenih, polživih jetnikov, ki se ozirajo na okno. Njene tanke, stisnjene ustnice se v okviru zaves komaj opazijo.

Nenadoma pa se njene ustnice grdo zaokrožijo, iz ust se izloči velik pljunek, ki ga ženska v velikem loku izhrkne na cesto v kolono. Pljunek pade na lice nezavestnemu jetniku, ki ga neki peterostop nese med hišami.

Za pljunkom se zasliši glas, poln sovraštva, skoraj nečloveški glas:

»Fej... Postreliti bi vas morali vse skupaj... Svine...!«

Pri tem divjem izbruhu mlade ženske se njene prsi komaj vidno zganejo, otročiček pa nemoteno se-

sa dalje. Potem se ženska s studom obrne od okna in izgine v sobi...

Peterostop za peterostopom koraka mimo okna. Peterostop, ki ga je zadel pljunek, se zgane in malo manjka, da se ne zruši na tlak. Pljunek je hujši kakor gorjača, ki jo esesovec iz špalirja spušča na vrsto. Bledi obrazi dobijo mrliški odsev. Človeške sence, ki gredo mimo hiše, ne prenesejo sovraštva, ki je prišlo z okna.

Iz špalirja zadonijo hreščeči glasovi:

»Los, los, los...!«

Palice in biči zažvižgajo po zraku.

— — — To je bilo pozimi leta 1945, malo pred koncem fašizma.

UMIK

Pred vhodom v taborišče Sachsenhausen nad Berlinom se je ustavil ogromen voz, ki ga je vlekel par velikih konj. Voz je bil moderen, na gumijastih kolesih, in je bil mogoče deset metrov dolg in najmanj tri metre širok. Visoka štirioglata kaseta, ki je bila na kolesih, je bila podobna črni rakvi.

Takrat se je nad brandenburško pokrajino že ulegla januarska noč leta petinštiridesetega. Na vzhodu, komaj dobrih osemdeset kilometrov daleč stran, je gorela ruska ofenziva, njen plamen je segal visoko pod nebo in razsvetljeval celo vzhodno stran. Ozračje se je že nekaj dni sem nenehoma treslo. Veličasten in grozoten razpad tretjega rajha je butal ob naše taboriščno obzidje, za katerim je drgetalo nad petdeset tisoč ljudi. Okrog obzidja jih je bilo na milijone, ki so trepetali od strahu.

»Kdo tam?« je zavpila straža z naučenim, skoraj nečloveškim glasom. Ni pa se moglo zatajiti, da se straža čudi vozu, ki je ob tej uri zapeljal skozi dva pasa zunanjih ovir.

Voznik je s počasnimi gibi izročil straži papir, ki ga je pogledala in takoj vrnila na voz. Nato je straža vprašala :

»Koliko vas je zgoraj?«

»Ali nisi bral? Petdeset! je odgovoril voznik nekako malomarno.

Straža, zavita v velikanski zimski plašč, ki je imel tako ogromen ovratnik, ko da bi ji za tilnikom ležal cel jezerski oven, je začela odpirati široka vrata iz križastega železja. Med železno paličevje je bil iz črne litine vdolan velikanski napis:

»Delo prinaša svobodo.«

Milijon žrtvam je taboriščno delo prineslo svobodo večnega počitka.

Ker takrat ni bilo zračnega napada, je pod obo-
kom svetila močna žarnica, da se je videlo kakor
podnevi. Voznik, ki je sedel na kozlu, je bil prav tako
zavit v velikanski kožuh. Na glavi je imel velikansko
kučmo, ki so v navadi onkraj Odre. Po zunanosti ga
ni bilo mogoče spoznati, ali je vojak ali civilist. V kase-
ti je stalo nekaj postav, ki so bile zavite v temne cunje,
izpod katerih so se svetili bledikasti, neobriti obrazi. Te
postave so bile podobne strahovom. Več kakor petin-
dvajset stopinj mraza je bilo sklonjenih nad januarsko
noč in jo grizlo s svojimi mrtvaškimi čeljustmi.

V trenutku, ko se je voz začel pomikati skozi
vhod, se je straža zagnala k vozniku na kozla in se
v loku oprijela za rob kasete. Velikanski plašč je pri
tem skoku ni oviral. Straža je imela nalog, da prešte-
je vse, kar gre skozi vhod ali iz njega. Obločnica je
svetila ravno na odprtino voza. Straža se je nagnila
čez rob kasete, toda sedaj se je zgodilo nekaj čudne-
ga: še hitreje, kakor je straža skočila na voz, je zdaj
odskočila nazaj, na tla, kjer je obstala, kakor bi v tem
hipu dobila smrten zabodljaj v srce. Z njenega obra-
za je izginila zadnja sled krvi, le dvoje praznih, pre-
strašenih oči je buljilo v voznika. Nato se je začul
kratek, zagrljen vzklík:

»Kaj pa je to...?«

»Petdeset mož...« je odvrnil voznik in pognal
dalje. Njegov glas je bil skoraj zloben, in če bi stra-
ža mogla videti njegov obraz, bi opazila, da se po
njem razliva skrivnostn nasmeš. Ko je bil voznik
že enkrat od vhoda, je zavpil nazaj proti straži:

»Kam pa...?« Straža ni odgovorila, ampak je samo mahnila z roko proti levemu krilu taborišča, kjer je bil jetniški revir in je iz slabe razsvetljave gledalo nekaj dolgočasnih barak. Pred prvo barako je voz zopet obstal in se pogreznil v čakanje. Podoba je bilo, da je ta vprega na svojem potovanju samo čakala. Konja sta sklonila glave in se stisnila skupaj, voznik na kozlu se je zgrbil še bolj kakor prej, in strahovi, ki so stegali svoje kljunom podobne obraze čez rob črne kasete, so dobili še bolj blede in daljše obraze.

Taborišče je bilo še pokonci, ker sirena še ni zatulila k počitku. Po nekaterih barakah so še delili hrano, po drugih so iskali uši. Nagi ljudje so v dolgih vrstah stali pred ušnimi komisijami, ki so pregledovale njih perilo in obleko. V barakah, ki so imele boljše blokače in sobne starešine, pa so jetniki že ležali na pogradih in pretegovali svoje izmučene ude po tesnih ležiščih.

V baraki, pred katero je voz obstal, je mlad blokač stal sredi svoje majhne sobice in držal roke v hlačnih žepih. Poleg njega sta stala še dva blokača dveh sosednjih barak. Prvi blokač je rekel:

»To je driska, prava driska! Pravkar je bil tukaj kurir. Petdeset ljudi naj prenočimo, petdeset bolnikov, mi trije...«

Vsem trem blokačem se je na obrazu poznal neki poseben odsev, dasiravno na prvi pogled niso bili videti bolni. Ta oddelek revirja je bil za tuberkulozo in vse osebje, ki je bilo tu zaposleno, je bilo z blokači vred tudi tuberkulozno.

»Koliko postelj imaš prostih?« se je obrnil prvi blokač do soseda na levi.

»Dvanajst ležišč, ne postelj,« je ta odvrnil.

»In ti?« je vprašal blokač soseda na desni.

»Nobene,« se je oglasil kratek odgovor.

»In pri meni jih je osem,« je dejal blokač, ki je tiščal roki v hlačne žepe. Pri teh besedah jih je izmaknil iz žepov in si segel v kuštrave lase, ki jih je

smel zadnji čas zopet nositi, ker je bil Nemec. Tako se je razlikoval od ljudi drugih narodnosti, ki so bili ostrženi na »avtostrado«, to se pravi, da so jih do golega ostrigli po sredini glave.

Mož si ni segal dolgo v lase, ampak je iztegnil desnico po mizi, ki je stala pred njim, in si z njo iz velike steklenice napolnil kozarec ter ga takoj zvrnil vase. Pil je čisti špirit, ki se je tudi v teh časih še dal »organizirati«. Za njim sta si napolnila kozarce še onadva blokača in jih izpila do dna. Zdaj so se zgahnili vsi trije in njihovi kratki gibi so jih izdali, da so že močno pijani.

»Petdeset mož na dvajset ležišč!« je razburjeno zavpil prvi blokač. »To je driska! Kam bomo z njimi...?«

»Meni se zdi, da je voz že zunaj,« je počasi dejal drugi blokač, potem pa dodal: »Tega hudiča jaz ne bom pil. Ali imaš kaj boljšega?«

»Voz naj počaka,« je odločil prvi blokač in se pri tej priči z vso težo svojega telesa spustil na stol poleg mize, da je sumljivo zaškripal.

Ta družba je sedela najmanj še dvajset minut v sobici in pila. Možem se je poznalo, da bodo nekoliko pozneje šli tja, kamor zdaj z njihovo pomočjo gre toliko drugih — v krematorij. Od časa do časa je barako stresel odmev daljnega potresa in takrat so se možje nemo spogledali. Bolj jih fronta na vzhodu ni vznemirjala.

Čez kakih dvajset minut je blokač, ki je bil omenil voz pred barako, načel isto stvar. Sedaj je bilo, kakor da bi prvega blokača, ki je bil med temi tremi vodilna oseba, kdo zbodel z iglo. Planil je pokonci in na ves glas zavpil:

»Robert!«

Takoj je stopil v sobo slok, visok jetnik z zebra-sto obleko. Poznalo se mu je, da je Nemec.

»Kakšna svinjarija pa je to? Zakaj pred barako pri tridesetih stopinjah mraza že pol ure stoji voz s pet-

desetimi bolniki? Takoj jih spravite pod streho. V vsak blok jih pride deset, potem bomo videli, Los, los...!»

»Toda pri meni ni prostora,« je skušal ugovarjati drugi blokač.

»Los, los...!» je kakor gluha vpil prvi blokač. Robert je takoj izginil iz prostora, in prihodnji hip je že zadonelo povelje po vseh treh barakah: »Los, los, los.« Nekaj zebrastih bolniških strežnikov je planilo iz barak v noč in se zagnalo proti vozu, ki je potrpežljivo stal na dvorišču. Voznik, ki je že poznal svoj poklic, je medtem odel konja z dvema velikanskima plahtama, ki sta segali živalima do kopit. Medtem so stopili na plan tudi trije blokači.

»Ko bi še malo čakali, bi ne bilo treba dalje čakati,« je tedaj dejal voznik.

»Kaj?« se je zadržal prvi blokač, ki je bil najbolj pijan.

Toda voznik se ni zmenil, ampak je mirno sedel na svojem mestu. Tudi potem, ko je blokač še vpil: »Kje so torej ljudje?« voznihi ni dal nobenega odgovora. Zato pa je drugi blokač, ki je videl, da čez rob kasete bulji na tla nekaj strahov, začel tuliti:

»Dol, takoj dol! Los, los...!»

Blokači in sanitejci so obkrožili voz in čakali, kdaj bodo potniki, ki so bili zgoraj, poskakali dol, dasiravno je bilo do tal več ko dva metra. Taka je bila navada v taborišču, ki so se je držali tudi bolniki, ki so že z eno nogo bili na onem svetu. Toda na vozu se ni ganilo nič, le voznik na kozlu se je kratko in tuje zasmeljal.

»Ali bo kaj? Robert, kje imaš bikovko?« je zavpil prvi blokač pijano. Ne da bi čakal na Robertovo bikovko, se je blokač pognal proti vozu, se spredaj popel na voznikovo sedlo in se kljub pijanosti urno dvignil tako visoko, da se je lahko prijel za rob kasete. Bližnja žarnica je precej razločno osvetljevala notranjost voza. Blokač je nagnil svojo pijano glavo čez rob.

Zdaj se je zgodilo z njim, kakor malo prej s stražo pri vходу: ko da bi ga kdo udaril po glavi, se je mož spustil na tla, kjer je nemo obstal razkrečenih ust. Šele čez nekaj časa je prestrašeno zazijal:

»Kaj je to...?«

»Petdeset mož, ki jih morate prenočiti,« je mirno dejal voznik in pokazal s palcem desne roke nazaj proti kaseti.

»Kaj pa je...?« sta vprašala oba druga blokača hkrati in se zazijala proti vozu. Zadevo je rešil neki zebrasti sanitejec, ki se je bil popel na voz, potem pa odskočil nazaj na tla in čez čas dejal:

»Tu bo treba krampov...«

Prvi blokač je zdaj naenkrat postal trezen, pristopil je k vozniku in rekel:

»Kaj pa delate? Zakaj ne peljete v krematorij...?«

Toda voznik je bil kakor gluha.

»Izpraznite, jaz tudi hočem k počitku!« je rekel z osornim glasom. Ker se nihče ni ganil, je voznik zavpil s srditim glasom:

»Jaz tudi hočem k počitku. Že deset dni vozim to rakev naokrog in hočem k počitku...«

Kdo ve, kako dolgo bi voznik še razsajal, ko bi ga ne zmotil neki strah, ki se je bil pripeljal z njim na vozu in ki se je tedaj sam začel kobaliti z voza. Z veliko težavo je strah spravil obe nogi čez rob voza, ker jih pa ni imel kam upreti in so mu odpovedale tudi roke, je padel na tla kakor snop. Toda bilo je čudno, da se na zmrzlih tleh ni ubil, dasiravno je lopnil z glavo tako močno, da je zabobnela zemlja pod njim. Počasi se je strah pobral s tal in se tiho postavil med druge ljudi. Ti ljudje so bili vajeni strahov, ker so se gibali med samimi skeleti morda že leta in leta, toda kar so videli zdaj pred seboj, je zrušilo tudi njih. Človek, ki je stal pred njimi in držal na prsih odejo, ki mu je pokrivala postavo do kolen, ta človek sploh ni imel več obraza, ampak namesto njega nekak dolg kljun, nad katerim sta bili dve luknji.

Roka, ki je držala odejo, je bila podobna krempljem grabežljive ptice. Pod kljunom je imel strah poševno luknjo, ki je bila na stežaj odprta. Strah ni hotel čakati; ne da bi spregovoril besedo in ne da bi mu kdo kaj ukazal, se je nameril počasnih korakov proti svetlemu vhodu v barako. Tedaj je sanitejec Robert vprašal:

»Koliko vas je zgoraj...?«

»Ne vem...!« je odgovoril strah z votlim glasom, podobnim odmevu, ki je prihajal od vzhoda, kjer je razpadal tretji rajh.

Nato je izginil skozi svetli vhod.

Brez kakega povelja je zdaj zebrasto osebje bolnice začelo izpraznjevati voz. Od nekod so privlekli lestvo, po kateri sta dva moža splezala na vrh kozla. Ko sta prišla na vrh, sta nekaj časa zabodeno strmela v notranjščino kasete, iz katere je gledalo še nekaj človeških kljunov. Pogled v kaseto je prevzel tudi sanitejec, ki so bili vajeni taboriških grozot. Kasete je bila do polovice pokrita s človeškimi trupli, ki so bila zložena kakor drva drug na drugega. Vsa ta masa je bila zmrznjena v eno plast, po kateri je hodilo še nekaj človeških postav s težkimi lesenimi coklami, ki jih je ovekovečil slavní slikar Rembrand pred štiristo leti kot kulturno obučevalo zapadnega naroda. Eden od sanitejcev je vprašal:

»Ali so ti že vsi...?«

»Ti so vsi gotovi...«, je odgovoril eden izmed strahov, ki so korakali po stogu.

Medtem ko je to govoril, se je njegov tovariš, ki je dotlej še stal ob ograji kasete in strmel v razsvetljeni vhod, pred očmi sanitejcev zrušil na plast, ki je pokrivala voz, in se iztegnil po njej.

Tedaj sta se taboriška sanitejca zagnala čez rob kasete in stopila na zmrznjeno plast ljudi. Potem sta začela dvigati strahove na lestvo, ki je bila prislonjena od zunaj na voz. Spodaj sta k lestvi pristopila dva druga sanitejca, ki sta pomagala ljudem na tla. Tako

so sneli z voza devet strahov, ki so si bili vsi podobni kot jajce jajcu. Vsak strah je nameril svoj korak proti svetlemu vhodu, brž ko je bil stopil na tla, toda nobeden ni mogel hoditi ter je le s pomočjo tovarišev iz barake mogel doseči prag.

Medtem sta sanitejca na vozu izpraznila kaseto. Robert je začel preiskovati še površino zmrznjene plasti in je z rokami tipal po kljunastih obrazih. Povsod je otipal sam led.

»Ta je še živ!« je naenkrat vzkliknil, ko je otipal telo, ki se je pred nekaj minutami iztegnilo po ledeni plasti. »Ta še diha!«

S tovarišem, ki je priskočil, sta dvignila že na pol trdo truplo in ga izročila rokam, ki so molele pri lestvi. Te roke so telo položile na nosila in ga odnesle v barako.

»Ali ste gotovi?« je tedaj vprašal voznik.

Trije blokači so še zmeraj nepremično stali pred vozom in strmeli v njegovo črno podobo. Čez brandenburško planoto je pritiskal tak hud mraz, da se je zdelo, da lomi redko borovo vejevje, ki je obkrožalo taboriško obzidje. Sanitejci so izginili v barako. Tedaj se je voznik splazil s kozla in rekel:

»So vsi...?«

»Da,« je odgovoril prvi blokač.

Nato so vstopili vsi štirje v barako. Soba je bila že prazna in zato je bilo za strahove z voza v njej dovolj prostora. Polagoma so se jeli tajati in postajali so še groznejši, posebno zato, ker so se jim začele svetiti oči. Pred njimi je stal Robert; ko je vstopil blokač, mu je dejal:

»Zdaj bi jih bilo treba najprej okopati...«

»Okopati...« je menil blokač odsotno. Toda ko da bi nekaj tresnilo v njegovo tolsto glavo, je na vse pozabil in začel vpiti:

»Da, okopati, okopati! Razušiti...!«

Nekateri drugi so začeli vpiti: »Los, los, los!«

Strahovi, ki so sloneli ob dolgih mizah, se niso premaknili, ko da bi tega povelja ne slišali.

Tedaj se je oglasil voznik in rekel z nesramnim glasom:

»Čemu kopati? Jutri bo vsemu konec...«

Kakor na povelje so se strahovi drug za drugim zrušili na tla, se raztegnili po podu in se pokrili s tenkimi odejami, ki so jih dotlej imeli ogrnjene čez ramena. Bili so podobni mrličem. Robert in njegovi sanitejci niso več skrbeli zanje. Bili so že obsojeni na smrt, in med živimi in mrtvimi je nastal velik prepad.

Eden izmed blokačev pa se je le še spomnil:

»Ali je v kuhinji še kaj ostalo?«

Robert je pogledal po živih mrličih in menil z glasom, ki je razodeval nepotrebno skrb:

»Bom pogledal.« Potem se je odstranil.

Neki sanitejec je prinesel od nekog stog odej in jih začel metati po ležečih mrličih. Ko je bil gotov, je dejal:

»Tukaj ne smejo zmrzniti...«

Trije blokači so se umaknili v izbo, za njimi je stopil tudi voznik, ne da bi ga bil kdo povabil. Na mizi je še stala do polovice prazna steklenica s špiritom, ki jo je voznik takoj nagnil na usta in izpil do dna.

Prvi blokač se je tedaj obrnil k njemu in ga vprašal:

»Kaj pa je pravzaprav? Jaz ničesar ne razumem...«

»Umikamo se,« se je glasil voznikov odgovor.

Zdaj so molčali vsi štirje, dokler voznik ni začel:

»Bilo je pred desetimi dnevi. Naša komanda je bila na desnem bregu Odre. Rusi so se že bližali našemu taborišču in nekega dne je prišlo povelje: »Takoj se umakniti proti zapadu!« Tisti dan, ko je prišlo povelje za umik, so imeli 50 bolnikov. Namesto da bi bil naš komandant napravil, kar se je dalo napraviti, je ukazal teh 50 bolnikov naložiti na voz in vse sku-

paj pognati proti zahodu. Drugi so šli peš. Potem smo srečno prekoračiti Odro. Nato smo se zagnali na zahod. To je bila vražja pot. Ceste vse nabito polne, vse dirja na zahod. Vojaštvo, civilisti, milijoni beguncev, ni mogoče popisati. Nad nami pa granate in bombe... Kakor nalašč je že prve dni pritisnil hud mraz — dvajset, trideset stopinj pod ničlo. Zdaj traja to že osem dni in je vsak dan huje... Za tri dni smo imeli hrane s seboj, potem je je zmanjkalo. Take prtljage nihče noče pod streho, kaj šele, da bi dobili kje kakšno hrano. Pet noči smo prenočevali kar pod milim nebom. Gori na vozu se je tedaj plast dvignila meter visoko in se strdila... Včeraj jih je bilo še dvajset pokonci, danes jih je še deset... Jutri bo gotovo vsega konec... Straža na vozu je izginila že prve dni in ostal sem sam. Nikjer te nočejo poznati, nikjer nočejo sprejeti take prtljage. Nocoj bi moral prtljago oddati tukaj, toda vaš komandant je vpil kakor blazen: 'Kaj mi mar! Dalje, dalje! Na zahod...' Kljub temu smo napravali nad sto kilometrov. Boljševiki nas ne bodo dobili v pest...«

Blokači so strmeli v moža z brezumnimi očmi. Bili so že deset let v taborišču in si niso mogli več misliti, kaj se godi zunaj obzidja. Potem se je eden le zganil in menil:

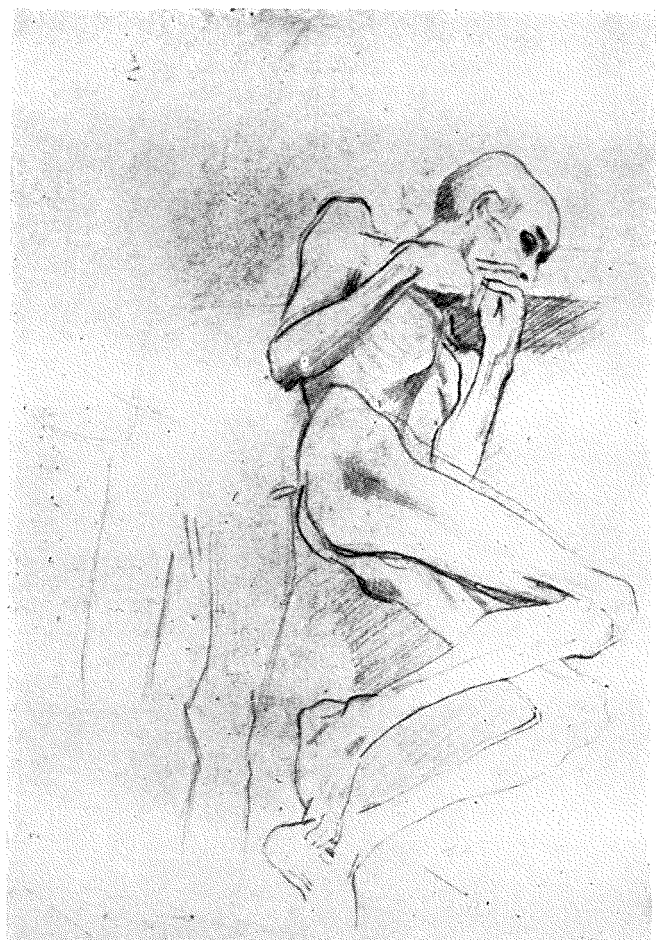
»Zakaj pa ne pustite voza za cesto...?«

Tedaj se je voznik hripavo nasmejal:

»Ali si znorel? Prvič nimaš niti kam izginiti, ker je vse polno beguncev; še na voz se mi gredoč obešajo. Dalje ne kaže čakati boljševikov. Ali ste že slišali, kaj delajo z Nemci? Jaz jih ne bom čakal. In potem, povelje je povelje.«

»To je res, toda, ali boste vozili do Rena to zalogo?« je majal z glavo nejeverni blokač. Potem je še dodal: »Če postane topleje...?«

»Na to bom potem mislil, ko se bo zgodilo. Sedaj vem le eno, boljševiki me ne smejo dobiti.«

Božo Pengov: Mrlič, 1945 (Dachau), svinčnik

»Toda jutri bodo vsi zmrznili...« je vlekel dalje blokač, »in potem zalogo kje odložiš...«

»To mi še v glavo ne pade. Takoj bi mi rekvirirali vprego in bi moral peljati kdo ve kam, morda celo nazaj proti fronti, Rusom v žrelo. Pustil bom vse, kakor je, in vozil dalje na zahod. Medtem bo že prišlo do neke spremembe. Naš firer je napovedal konec ruske ofenzive.«

Sedaj so vsi štirje molčali. Potem je voznik vstal in rekel:

»Jutri zjutraj ob štirih.«

Pred blokom je zasukal voz v velikem krogu in počasi zapeljal proti razsvetljenemu izhodu. Na vzhodu se je do sredine neba dvigal požar razpada tretjega rajha.

ONKRAJ PEKLA SO LJUDJE

Naslov ciklusa je povzet po romanu
BORISA PAHORJA

PRVA SINIČKA

Pojte ven, pojte ven, pojte ven!

Res sinička to prepeva,
to njen klic je vzradoščen?
Naj kar koli razodeva,
glas od gluhih sten odmeva,
nam prostost je le še sen.

Pojte ven, pojte ven, pojte ven!

Kaj smo res že blizu dneva,
ko resnica bo naš sen,
zamračèn do zdaj od gneva?
Svetla slutnja nas preveva,
da bo kmalu svet sproščèn.

Pojte ven, pojte ven, pojte ven!

VLAKNA

Lille. Mesto, ki mu poznam štiri ulice in eno stavbo. Ta je siva, velika, škatlasta in je bila najbrž vojašnica, ko je nehala biti samostan. A saj so mesta, o katerih človek ve še manj. Čakalnica tretjega razreda, vojaški nahrbtnik pod temenom, čiki in dremanje v pričakovanju trušča ponočnega vlaka. Na enem samem imenu pa je lahko združena vrednost vsega: Lille. In pri tem si človek lahko misli, kako so zastrmele oči grških mož, ki so se rešili pustinje in zagledali morje. Talassa! Talassa! Morebiti pa se skušamo zastonj vživeti v razburjeno udarjanje njihovih src; tudi zanje je bil namreč napeti, zgoščeni molk najbrž najpomembnejša zgovornost.

Jutro. Majsko jutro. In vlak se pomika počasi, skorajda drsi ob peronu. Drsi v tišino. Kakor da leze v skrivnostno past. Tako da ta čudežni mir vzbudi zaskrbljenost, ki je podobna preplahu, čeprav je nenavadna tišina samo odsotnost kričečih grl. A v tistem hipu se tega ne zaveš, ne zaveš se, da je bilo v deželi smrti vse človeško skrčeno na divji, napadalni krik, medtem ko je tokraj pogubne meje vrednost obstoja zbrana v brezglasnem bogastvu svoje zrelosti. Samo modrikaste črte naših oblek so še od tam čez. Telesa stopajo iz vlaka, druga so na nosilih, tako so sinje proge in spet sive proge rezke puščice, ki sečejo ozračje v vse smeri; kakor znamenja krikov, ki so jih na-

risali na jetnika zato, da so vidni in se tako ne bo mogel neslišno izmuzniti poginu iz rok.

Prav tako pa je tudi ni podobe križanega brez žene, zaščitnice človeškega telesa, ki bi mu ne stala ob strani s svojo milo nemočjo v srcu in v očeh. Tam, na peronu, so bili ženski obrazi še bolj razočarani, ker so zastonj iskali med nami poznane poteze, za katere so bili nabrali neizrecno zalogo milovanja. Približali so se suhemu licu, najprej zasledili poznano črto ob očeh, se vznemirili, a se hitro zavedeli zmote in hiteli k naslednjemu. In prav tako so se žene sklanjale nad tistimi, ki so jih drugi pridrževali ob stopnicah voza, ali nad tistimi v nosilnicah. Oči, ki skozi mrežo črt skušajo prodreti v skrivnost nič. Pa mledovanje novic, navajanje datumov in števil, da ima srečanje z ženskimi obrazi pridih naivne nerazsodnosti. Materinski, samičin čut, ki mrzlično in slepo išče v zebrasti zmesi in nima časa, da bi pomislil, kako brez pomena so navadne številke za neizmerjeni svet, o katerem sprašuje. Vendar nekateri izmed nas, kakor da jih je dotik z domačimi tli naredil dobre in uslužne potnike, prizadeto napovedujejo ženam nove Transporte, jih obdarjajo z upanjem; a videti je, da to počenjajo bolj iz zgovornega, skoraj objestnega nemira in iz neučakanosti ob zavesti svoje resnične rešitve kakor pa iz sinovske naklonjenosti. In žene, kakor da se tega zavedajo, ker ne poslušajo, ampak s pogledom samogibno sledijo risbi ličnic, ki se jim zdijo poznane. Ustavijo se ob rahli vijugi ob ustih. Ko se potem nazadnje ozrejo in iščejo nov obraz, je tiha postaja polna zbegane praznine njihovih oči.

Potem siva stavba. Velikanski zaboj. A prihod iz pritlikavih barak, lesenih skrinj trohnobe, med močne, stare zidove je vrnitev v uokvirjeno, resno, modro zgodovino. Zdi se, da so trdne stene tam nalašč zato, da bodo zaščitile ostanek mehke, ranljive človeške snovi. In čeprav za dolgimi mizami, kjer so nekoč sedali možje v kutah, ki so molili popolno bitje on-

kraj otipljivega sveta, zdaj sedijo brodolomci s slabotno vero v človeka, vendar visi v ozračju komaj slutena možnost nove sprave. Toliko bolj, ker v prostoru prevladujejo rumeno rjave suknene uniforme francoskih vojakov, tako da črtasta oblačila zlahka skrijejo svojo cunjasto revščino. Da, dolge mize. In čez celo steno na levo vrsta steklenih vrat, da smo množica gojencev v poboljševalnici, kjer nas bodo počasi morda spet usposobili za pravilno zvezo z ljudmi. In ker smo pred prihodnostjo vsi enaki, ima vsak ob sebi lepenkasto škatlo, ki je dar ameriškega Rdečega križa. Na mizi ob sebi jo drži. Na tleh, ob čevljih. Pod pazduho. A prav zaradi znamenja karminastega križa so paketi podobni ambulantnim zabojčkom za prvo pomoč; kakor da je vsak dobil razkuževalno tekočino in obveze za poškodbe, ki si jih bo moral začeti zdraviti s potrpežljivo, vztrajno skrbjo.

Spalnice pa so dolge, s številnimi posteljami. In široke. Pa čisto majhne, z dvema posteljama, s tremi. Železne postelje, a prave, z visokimi žimnicami, da so videti za spoznanje krajše od navadnih postelj. A prave, prinesene naravnost iz spomina, z zgornjo rjuho, ki je upognjena navzven pa še spodvita v ozek in dolg trikotnik zdolž stranice. Tako da se telo pravzaprav šele na trenutek docela zave, da je rešeno, ker mu neomadeževana tkanina ponuja odkrit, nežen in vabljev sprejem. In čuti skušajo priklicati vtis najprej hladnega, potem po malem zmeraj toplejšega sprejema kakor bližine še neizkušenega dekliškega telesa, ki se v njem toplotne iskrice rojevajo zložno ob negi rahlega ljubkovanja.

A François in René hočeta v mesto.

»Gotovo, tvoj kašelj,« je rekel René. »A saj boš zdaj imel časa na pretek, da boš lahko v miru bolan!«

Tako hodimo po pločnikih kakor po hodnikih, ki jih naša stopala poznajo po zdavnaj podedovanem nagnjenju. A oči se naivno čudijo: človek si je uredil prebivališče tako, da so lepe soteske po sredi. Po pro-

čeljih hiš pa so široka okna trgovin, v katerih so za šipami predmeti, ki so postavljeni tja nalašč zato, da so čar za oči. Prav tukaj, kjer morajo ljudje mimo. In šipe pomagajo, da so stvari še bolj vabljive v svetlobi pravkar vzdramljenega jutra; kakor da curlja srebrna studenčnica po njih. A čeprav prozorne, so steklene zavese v teh hišnih očeh tudi odporne, tako da najbrž varujejo predmete pred roko, ki bi se stegnile, ko bi jo lepa stvar potegnila k sebi kakor magnet... Da, tak občutek bi imel prebivalec pragozda, ki bi prvič položil boso stopalo na tlak mestne ulice; a njegovo presenečenje bi gotovo bilo premočno in zato skaženo, zakaj nepoznan bi mu bil okus zopetnega najdenja po dokončni izgubi vsega.

»Vse to si bo treba znova prisvojiti,« je rekel René.

»Prehitro bo šlo od rok!«

Ta Françoisova posmehljivost ni dozorela sredi uničenja, prinesel jo je s sabo, v sebi jo je imel in jo samo razodel, ko je hladno zasajal nožič v razpadajoča tkiva svojih bolnikov. Ta mesarski hlad pa je bil nenavaden za mladega bolničarja, ki je bil v človeškem svetu nečak pariškega tovarnarja dišav. Ali pa tudi ni bil nenavaden. Kdo more namreč jamčiti, da je proizvajalec parfumov tudi tenkočuten človek.

»Mislim, da bo trajalo dolgo, preden se bomo spet pravilno dotaknili resničnosti,« je rekel René. Ob odhodu iz Belsen-Bergena je nekje iztaknil platnene škornje, ki s svojima trobentastima cevema segajo do koraka. Kakor da si je moral za odhod v svobodo nekaj dodati, telo z nečim našemiti. In ko tako štorčlja po pločniku, zbuja klavrn videz moči, ki se nič ne uje ma z zebrastimi progami krematorijskih uniform.

»Življenje mora iti svojo pot,« je rekel François.

Rekel sem: »A narediti bomo morali vse, da ne bo svet potegnil zaveso pozabe pred tem, kar je bilo.« Takrat pa me je premagal kašelj, da bi me hitro prepričali, kako ranljiva je zavzetnost, ki je prišla na

pomoč Renéju v tistih smešnih (krematorijskih) platnenih škornjih.

Najprej se je ustavil François. Tako smo izložbo v treh skoraj zakrili. Ena od tistih povečini majhnih, ozkih trgovin s tesnim izložbenim oknom. Za steklom voščeno rožnato oprsje v prozornem modrčku. Breztežno perilo. Rahlost čipk.

»To je nekaj,« je rekel François.

»A?« je vprašal René in se obrnil k meni.

Mislil sem na črte naših oblačil. Bili smo modro siva palisada pred izložbo v majskem jutru, ki je še brez ljudi.

Rekel sem: »Mislim na dvanajstletnega dečka, ki stoji poln dvomov in nemira ob takšnem izložbenem oknu.«

»Saj,« je rekel René. »Težko si predstavljam žensko, ki bi se znašla pred povratnikovo ljubeznijo. Naj ga neguje kot dojenčka?«

»Ni še take sile,« je zasmehljivo rekel François in stopil od okna.

René je šel za njim. »Kaj se repenčiš,« je rekel, a ker je s svojim obuvalom hodil kakor potapljač na suhem, se je rezek prizvok njunih besed spremenil v tovariško zbadljivost. Kajti bil je kakor zasenčen zametek spopada, ki se vztrajno vleče skozi človeško bit od Abela in Kajna sem. In mislil sem si, da ni pravzaprav nič tolažilna zavest, da je Abelov velika večina, ko pa imajo Kajni zaradi svoje oblasti in brezvestnosti zlahka premoč. In smisel za organizacijo imajo, nagon za uspešno izvedbo načrtov.

A zavili smo v stransko ulico. Ta se je rahlo vzpenjala. Ljudi pa nič. Samo kdaj stopi izza vogala samotni pešec, ki ob pogledu na troje prikazni zadrži korak in je prvi hip videti, da bo zaklical na pomoč, potem pa zbegano iskal kritja v temni veži; a nazadnje samo pospeši hojo, ki pa nima več pravega ritma in je očitno izgubila svoj vsakdanji smoter. Ulica pa tesna, še v povojih, še hladna od skoraj še

aprilske noči, z zlatimi brki prvega sonca na ostrešjih. Tako da se od nekod čudežno pritihotapi podoba vlažne trave obenem s ponehajočim glasom črička, ki mu je rosni hlad prehladil drobne glasilke. Da, ker ob zbranosti neprebujenih zidov skušamo (rajši skušava, René in jaz) zaslutiti skriti smisel bivanja. Zakaj François s svojim zmrdovanjem razločno daja razumeti, naj mu pokaževa kaj več kot to zapuščeno sirotinsko predmestje. A prav v tesnih uličicah starih mest, kjer se pročelja skoraj dotikajo, imaš občutek, da si nekdanji ljudje sploh niso mogli misliti, da bi lahko živeli narazen eden od drugega. Svoje vrednosti so stisnili skupaj, da bi jih laže varovali, medtem ko se današnji človek oddaljuje, lomi svojo usodo, jo mrtvi in raznaša. Te ozke soteske pa so zdaj za povratnika čakajoče struge, ki bodo počasi zbrale in usmerile njegovo anonimnost.

Tržič. Pročelja, ki so se strnila za posvet in stisnila ramena, da bi bila ožja in bi jih lahko stalo več skupaj. Pa sramežljiva tišina pred nastopom dopoldneva; samo na vratih majhne brivnice suhljat možic, ki s krtačo čisti belo ogrinjalo. In ker se René radovedno ozira, se obraz na vratih nasmehne. »Kar naprej,« ponavlja možic. »Tisti, ki so v takšnih oblekah, ne potrebujejo denarja.«

Potem ko že François sedi, mu stari ovija prtič okoli vratu in govori o vrnitvi iz nemškega ujetništva po prvi svetovni vojni. In da ni, da bi človek primerjal. A je prej dosti bolje povedal, ko je rekel o denarju. Saj, kaj naj bi pred pečjo z njim. In zato njegova nenavadna pripravljenost, da nas sprejme, kakor da je mrak pred jutrom naznanil naš prihod. Da, ena izmed tistih majhnih zakotnih brivnic, ki so si najbrž v vseh deželah podobne s svojim pegastim, kozavim ogledalom in hrapavim umivalnikom. V soboto popoldne se v nji delavci pripravljajo za nedeljski počitek. Stari pa kakor zdaj mili lice, potem brusi nož ob napetem usnju. Obred, priprava na daritev, ki ne bo

nič krvava. »A, iz Belsena,« pravi. »Videli smo slike v časniku.« Med britjem pa pogleduje Renéjevo obušalo. Tik mene je, René, na stolčku ob oknu, a neumnost je naredil, da si je nataknil te platnene cevi. »Takšna obuvala ste imeli tam?« A René pravi, da ne, te je našel v nekem skladišču, ko so nas zavezniki prepeljali s kamioni proti holandski meji. »Tam smo imeli lesene cokle s platnom do členkov.« Možic brije Françoisu levo lice. »Tudi pozimi?« vpraša. »Zmeraj,« reče René. In skoraj v uteho je takšno kramljanje, ko tako sediš in se ti nikamor ne mudi, samo lesene sandale imaš pred očmi in britev, ki pleše po zraku. A naslednji trenutek je ne drži več stara roka, ampak jo vihti deportiranec v črtasti obleki, ki se približuje tvojemu koraku, kakor v sunkovitem naskoku za kastracijo. Tako se ti zdi prvi trenutek novincu v nedoumljivem svetu. Potem pa je to zgolj periodičen obred v boju proti ušem. In po ogoljenju mazanje z razkuževalno tekočino. Pa prha in po prhi tek, da se nago telo obrani mraza, medtem ko leseni podplati poudarjajo s svojimi hitrimi udarci šklepetanje zob. Da, leseni natikači s koščkom platna nad prsti; platno pa se hitro razcefra, da potem stopalo vleče leseni podplat za sabo. Posebno ko mora teči. Po vodi. Po snegu. Dol po stopnicah, navzgor v reber. Ko pa zagrne noč vso nesrečo, so v umivalnici cementna tla pokrita z lesenimi obuvali zebrastih frančiškanov, katere medtem sproti žrtvujejo na žerjavici, da se njihov dim kakor z oltarja vzdiguje k hladnemu severnemu nebu. Obtolčeni, pošvedrani natikači. Les, ki so ga zgulile kosti. Pa raztrgani platneni paski. In zjutraj bo prva skrb bosih nog, da si zagotovijo še zdravo obuvalo, takšno, ki bo omogočilo tek po snegu, ko se bodo v temi prebudili za zbor. Gotovo, vse bolj preprosto je tako razmišljati o tem v takšni majhni brivnici, kjer se možic pogovarja z Renéjem, medtem ko pazi, da bo pravilno zastavil svoj nož. Tisti brivci tam, pa tale tukaj. Edino pri človeku so mogoči tisti

in ta. Pa tudi takšno mirno kramljanje je samo pri človeku mogoče; junice se, na primer nič ne pogovarjajo, ko jih je mesar nekaj odpeljal, molče mulijo naprej svojo sočno travo. Molče.

»Smem?« je vprašal René.

Majhen radijski aparat. Kolobar preperele svile pred zvočnikom; Renéjeva noga se premakne, on pa vrti gumb kakor član ekspedicije, ki je kljub vsemu srečno pristal na neobljudeni zemlji in išče zveze z oddaljenim človeštvom. In najprej je za tolažilni uvod glasba, potem hitro moški glas spregovori o skorajšnji predaji Nemčije. Himmler jo je že ponudil zahodnima zaveznikom, a ne bo iz tega nič, ker se mora Reich brezpogojno predati vsem, tudi Sovjetski zvezi. In sediš in poslušаш in si truden možak, ki bi s sobotnim britjem začel zasluženi počitek. Potem nenadoma: »Belgrade. Le poste de Belgrade annonce que l'armée yugoslave a occupé Trieste...« In stari se začne muzati in pravi, da to da, to so ti dečki in pol. René pa se ozre k meni, kakor da ga je nekaj zbadlo. »Tu ne dis rien, toi?« A kaj naj mu človek ta trenutek reče v ti skriti lillski brivnici. Moral bi imeti pred oknom podobo modrega zaliva, da bi mu jo pokazal, griče, ki se približujejo morju, kakor da so nezaupljivi pred skrivnostjo vodne gladine. Položne bregove. Ali pa breg, ki pada strmo, da so kraške skale bela rezila, beli zobje, ki so se zasekali v zeleno morje. Pa moral bi imeti možnost, da bi mu pokazal žareče kraško kamnje, črne bore, vinograde na terasah in doline, ki so čaše, v katere sonce spušča svoje žgoče kaplje, da zori koruza na dnu in koruzni listi šumijo kakor suhe pole stare slovenske zgodovine. In sredi tega scenarija bi se moral pokazati film o genocidu nad slovenskimi ljudmi; potem bi René lahko vedel za srečo, da je kraška burja pometla črne srajce iz tržaškega zaliva. Drugače je zavzetje nekega mesta samo vojaški uspeh. Dosti, a vendar malo, če ne veš vsega. Kajti vsak ve, žal, le

zase. Tako brivec, ki pravi zdaj o Mussolinijevi vojski:
»Nous ont frappé avec le couteau dans le dos, les lâches.«

»Boste vi?«

»Dajte, obrijte ga na čast njegovemu mestu!« je vzkliknil René in zaropotal s težkim obuvalom. Nagonsko je slutil, da je duhovitost najboljši lek. In stari obraz se dobrohotno smehlja, medtem ko njegovo rezilo drsi nalahno, mehko, kakor da njegova roka želi, da ne bi bila samo obrtniško rahla. In ko se ta očetovska roka oddalji, da lahko zakašljaš, se ti tvoj prsni koš zazdi rjav aparat, ki bi ga bilo nujno treba zamenjati z novim, a pomisliš prav zaradi tiste roke s prizanesljivostjo nanj, ki ti je bil zvest tovariš v težkih dnevih. A René se spet glasno čudi in premika potapljaške podplate. Drži v rokah izvod dnevnika. *L i b e r a t i o n*. Majhna, vojna oblika. Polovica pravega časniškega lista. In članki vsi zgoščeni, črke drobne, skoraj sam petit. Tako imajo vesti na tako miniaturnem glasilu skoraj še pridih ilegale, čeprav so listi takšni zaradi pomanjkanja papirja. Naslovi pa mastni, poudarjeni kakor Renéjev glas: »Mussolini in njegova ljubica Clara Petacci sta bila ustreljena skupaj v Mezzaebri (provinca Como) včeraj ob 16.30. Trideset fašističnih voditeljev je bilo ustreljenih v hrbet ob 15.50. Starace, nekdanji tajnik fašistične stranke, je bil ustreljen prav na kraju, kjer so črne srajce umorile petnajst bojevnikov za svobodo. Trupla so najprej razstavili na trgu v Comu, potem sta bili Mussolinijevo truplo in truplo Clare Petacci prepeljani v Milan ter obešeni v izložbi trgovine po enotnih cenah. Celo nedeljo je množica hodila mimo izložbe.«

»Obesili so ga kakor prašiča,« je rekel stari in samogibno oddalжил nož od mojega vratu.

»Strastni ljudje,« je rekel René.

»In dobri,« je rekel možic. »Samo z voditelji imajo smolo.«

»A ozračje se čisti!« je tedaj vzkliknil René. Skoraj otroško razposajen je bil, in kakor da mu ne gre v račun, da je François tako zapreden v hladen molk. Videti je bilo, da ga dogodki prehitevajo, tako da objema njega, mogočnega fanta, nerazložna trudnost. A kako naj bi bila z Renéjem mogla slutiti, da bo naslednji dan prišla ponj francoska policija; mogoče če bi bila vedela, zakaj so ga Nemci oblekli v zebrasto obleko, ali pa če bi bila vedela, kakšno je bilo njegovo taboriško življenje, preden je prišel k nam. A tisti trenutek je britev zložno drsela in vsenaokoli se je v svetlem zraku zgoščal blažen mir. Zavest o koncu največjega uničevalca slovenskih ljudi je počasi vela mimo kakor tiha reka široke tolažbe; in prav tako počasi in skrbno je ta mirni tok postajal neskončno mirno morje, ki boža pravkar rešeno, a še ranjeno obalo. In mož, ki visi v milanski trgovini z glavo navzdol, se je obrnil in se postavil na noge, da je stal v odprtem avtu, ki se počasi pomika ob vogalu moje ulice tik ob obrežju. Roka je vzdignjena v zrak, pleša se voščeno sveti, poteze so trde. Hoten izraz moškosti. A ko ga opazuješ z okna svoje spalnice, je na njegovem obrazu še nekaj, kar ni poza. Njegov obraz se čuti tuj v tvojem mestu. Pravkar se je peljal mimo trga ob Kanalu in se zavedel zraka, ki piha s kraških gričev. Ne, nič ne bo iz tega mesta, si pravi tisti obraz, čeprav sem dal postreliti nekaj mladih slovenskih vročerkvnežev in jih bom moral o priliki prav gotovo postreliti še. Ta kamniti svet, ki leze v mesto, te bore, to ozračje, to prekleto zaledje — tega ni moč streljati. In potem se avto pomakne naprej proti morju in proti Borznemu trgu in ga ne vidim vec, a se mi vendar zdi, da sem močnejši, ker se bo on, ko bo govoril na Velikem trgu, še bolj zavedal, da je njegovo govorjenje jalovo. Tako, sredi kričanja bo prišla vanj tiha slutnja. In glej, spet se obrne in visi z glavo navzdol, medtem ko mi brivec spet mili lice.

»Vi bi lahko dosti povedali o tem,« pravi in se zavem, da govori o črnosrajčniških grozodejstvih in da govori meni.

»Stvari, ki jih je počenjal človek dvajsetega stoletja,« sem rekel. A človek lahko tudi ne posluša, ko se René iz tovariške naklonjenosti spominja »kulture ricinovega olja«, ker počasi kakor pristanišče iz mrča, se budi mesto v tvoji zavesti. Ne, v deželi smrti nisi smel. Prenesti svojo misel, svojo željo domov je ravno tako, kakor če bi pustil telo nezaščiteno. Ne smeš. Smrt je zahrbtna napadalka, najmanjši trenutek nepazljivosti lahko porabi, da se prihuli v nezadelano špranjo. Zato mora vsa preteklost izginiti. Sam si. Nag, kakor ob rojstni uri. Zato pa se mesto zdaj lahko po malem pomakne bliže. Po malem. Lagodno, da ne bo sunek ob breg pretrd kakor pri neučakanem mornarju. Da, samo rahel dotik z bregom in ta brivnica je prav lahko tudi tista prav tako tesna na obrežju nasproti tržaškim veslaškim društvom. Ogledalo je na zidu nasproti vhoda, in ko ti stari striže lase, so v ogledalu jambori dirkalnih, šestmetrskih jadrnic v šaketi. Ob oknu sedi zagorel moški. Govori o ceni rib. Tisti, ki se je prej ustavil ob vratih in vpraša brivca: »Češ škombre danes?«, jih je zdaj prinesel. »Kar v kalavniku ti jih bom pustil,« pravi. »Bom prišel potlej ponj.« Brivnica pa je preprosta kakor krov ribiške barke. In ribič, ki stopi vanjo zaraščen do ušes, odhaja pomlajen, gladek, in zaradi mehke krede, s katero mu je pogladil lica, precej manj zagorel. Jambora pa kar naprej nihata v ogledalu, medtem ko ni nič slišati kričanja galebov, ker pred pločnikom drdra mimo tramvaj. Ali pa se pomikajo mimo tovorni vozovi, ki jih stroj vleče z Glavne postaje na Martovo polje. Ali pa narobe. Vozov pa ni ne konca ne kraja, tudi zato ne, ker se na obrežju premikajo mimo pešcev in določa konvoju hitrost železničar, ki koraka po sredi tračnic pred lokomotivo. Brez prestanka maha z rdečo zastavico, kakor da podi nadležne muhe.

Potem se v ogledalu na zidu spet posveti žarek, ki ga je bil posrkal dim lokomotive. Srebrna svetloba v steklu s pegastim ozadjem; kakor tale tukaj.

A ta čas je tudi René obrit. In tako nam možic stiska roke in pravi: »Kaj bo to britje, ko pa ste prišli od tam.« In je bolj v zadregi, kakor mi; kakor da ne ve, kako uskladiti svojo skromno preprostost z gibi svojih rok in z naglasom svojih besed. A najbrž je bolj zato, ker stojijo pred njim štiri telesa, ki skoraj napolnjujejo prostor, tako da so njega, suhljatega možica, zadelala z režečimi se črtami svojih oblek, da je naenkrat ves ujet v svet, ki ga je zmedel.

In potem spet stisnjene ulice, ki se razmaknejo v širšo strugo med hišami. Dopoldne briše s pročelij poslednja znamenja krmežljivosti. Pomladno ozračje. A najbrž je docela nemogoče obnoviti vsebino tistega trenutka. Občutek ugodja in skromne slovesnosti, ki jo daje zavest obritega, obnovljenega lica. Zaradi razburljivih vesti nekako v svoji zavesti človek pokončen, uravnovešen, ves objet v obljubi skorajšnjega ponosa. Obenem ta zavest tudi kakor v kali jalova v odsevu dokončne razčlovečenosti, ki prihaja od naših oblačil. Pa spet tudi napad kozmične svobode, zbrane, a dihaajoče, utripajoče prostornosti, ki se samovoljno ponuja in brezobzirno odriva stvarne, otipljive, v zavesti materialne podobe pogina. Kakor spopad zračnosti s trdo težino. Želja po morju, ki se je pravkar prikradla v brivnico, je pristna, a spet je ta želja skoraj nemočna skušnjava jetnika, ki ga ob rešetkah preseneti privid prostega gibanja v razkošnem klitju narave. Da, kakor vsiljeni občutek soudeležbe pri neodpuštljivem grehu in zato občutek ločenosti od navadnih, nedolžnih pešcev mesta Lille, hkrati pa komaj zaznavna radovednost nad smislom vsakdanjih opravkov tistih normalnih ljudi. In zaradi te nevsakdanje radovednosti iskanje vrednega odkritja v obrazih, v očeh neznancev. Seve, tudi dvom v vrednost tega odkritja, a ta dvom spet šibkejši od otroške, zavzete

vere v odrešilno moč ozračja prebujajočega se delavnega mesta.

In nič lažje ni vedeti za razdvojenost v pogledih pešcev na pločnikih ob zebrasti patroli (René, ki je najvišji, je po naključju na sredi), ki je predstavnica podzemlja na obhodu po živih ulicah. Če je kaj veselja v presenečenih očeh, so te iskrice hkrati sužnje zbeganega začudenja. Kakor da se je nenadoma pokazala potresna stvarnost, zavoljo katere se bo spremenil red pločnikov in hiš. In to so čutili tudi šoferji, ki so pridrževali vozila kakor v prihajajočem napadu nepričakovane megle, v kateri je najmanjša nepredvidnost usodna. Eden je celo tako hitro ustavil avto, da so se gume cvileče uprle. Pristal je tik ob pločniku in nas naglo, kakor da gori ali kakor da je od tega odvisna rešitev celega mesta, zvalil v vozilo. Hitre besede in hitri gibi visoke, suhe postave, človeka, ki je bolj spreten kakor v resnici samozavesten. Videti je, da je sicer vaje ukazovanja, a to ne izvira iz notranjega, močnega jedra, ampak se rodi iz nemirne želje, da bi pravočasno izrabil trenutno kontingenco. In podi avto kakor pri nesreči, in ko ga blokira pred sivo stavbo, gume spet zajočejo. Hiti, nerazsodno (ali pa narobe, razsodno) hiti. Išče po lesenih predalih, ki pokrivajo steno skladišča, in nam polaga v naročje par dolgih spodnjih hlač, par robcev in par volnenih nogavic. »Fantom v hribih je bilo namenjeno,« pravi. A težko je pravzaprav razumeti, kakšnim fantom, ker gospod ves čas ponavlja, da ni, da bi človek hodil v zebrastih oblekah po mestnih ulicah in da jih je treba kolikor mogoče hitro sleči. In prav tako hitro, kakor nas je pripeljal, nas tovari spet v avto in znova ga podi kakor da je ambulantni. Mi pa držimo v naročju, čeprav je zunaj že maj, volnene nogavice in dolge spodnje hlače, kajti zbrane so bile za »fante v hribih« in torej niso kakršne že bodi spodnje hlače in nogavice. In težko si je misliti, da bi si z njimi zamenjali zebre, a ko nas izkrcava, gospod mrzlično hiti s pripo-

ročanjem, naj se hitro preoblečemo. Tako da se je René uporno zravnal sredi pločnika, vtaknil spodnje hlače pod pazduho in si nategnil zebrasti jopič: »Dal jo bom oprati in zlikati, to obleko,« pravi. »Mojemu sinu in sinu mojega sina naj bo v opomin!« Saj, in takrat se je zgodilo, da mu je François odgovoril: »Kar v omaro si jo obesi, da. Tako jo boš prihodnjič, ko jo boš spet potreboval, imel pri roki.« A na to sva z Renéjem bolj trezno pomislila šele potem, takrat je bilo, kakor da je François s pikro šalo razredčil klavrn vtis, s katerim je neznanec okužil majski zrak.

Mogoče me je omamila bolezen, morebiti pa tista elementarna trudnost, ki nastopi po prestani preizkušnji, ko je mimo usodna nevarnost. Nekaj je tudi pripomogla vaba beline rjuh, najbrž pa zraven vsega še tihotapsko zadovoljstvo, da ni v sobi nikogar. A ko sem se zleknil in me je objelo malce vlažno platno, je bila to hladna in vodoravna ugodnost telesa v čisti vodi mirne, prozorne reke. In obenem sem občutil zaščitenost, ki jo nudijo trdni predmeti kmečke hiše, leseno orodje, težka skrinja, doma tkano, dišeče platno, trpežno, da si ga neveste oddajajo iz roda v rod. In neopazno so se postlale pod mano tetine rjuhe na majhnem domu sredi majhnega sadovnjaka. Prav tako grobo tkane rjuhe. Prav tako visoka postelja, tako visoka žimnica. Zaradi njene višine prve noči telo leze na lesene stranice starega, od moljev razjedenega ležišča. Samo da so tam zašumeli koruzni listi pod mano, preden sem zaspal. Da, platno iz debelih vlaken, kakor da je v njih zgoščen strnjen sok, ki jih je naredil tako trdna in nabrekla. Ležati moraš mirno, sem si rekel, zelo mirno, tako da se bo zdravje dobre tkanine polagoma srkalo v celice stegnjenega telesa. Sveto miren bodi, sem si rekel, nepremičen; a belina tkanine ob meni je bila kakor omama, tako da se nisem zavedel, kdaj je René strgal možiclju britev iz rok in se pognal proti koraku narobe obrnjenega obesa. »Jaz ga bom obril,« je kričal. »Meni ga pu-

stite!« A François mu je branil in ga prijel za roko, da je bil René ves besen. Potem je nekdo vendar odrinil stran Françoisa, in v kopalnici je bila zmešnjava, a je bil najbolj viden debeli Duce sredi živih mumij. Zbegano se je ogledoval in obriti korak se mu je svetil kakor pleša, da sem si mislil, da je pač že tako, do kdor drugim jamo koplje, sam noter pade. Pa še sem si mislil, da sem mu že enkrat povedal, da ne bo nič iz tega, takrat ko je bil pri nas, a me ni slišal, ker sem bil predaleč, tako na oknu četrtega nadstropja, pa še bolj zato, ker so okoli njega vsi kot nori gagali njegovo ime. Zdaj se ozira po prsnihih koših, ki so podobni prekajenim rebrcem, in je ves nesramen, tako bel in tolst pod prho, ki splakuje z mumij rumeno, peščeno milo, da tečejo po cementu kakor potoki konjskega seča. Dve mumiji pa ležita na tleh, ker ne moreta več stati. Medtem drugi že tečejo ven in si nadevajo lesene natikače, zato hoče tudi Duce oditi in sili v avto in bi stopil vanj, da ga René pravkar ni sunil vstran, kajti tisti gospod bi, kakor je videti, rajši peljal njega kakor nas. A tiste volnene nogavice mu zastonj potiska v naročje. Kaj bo z njimi. Pa s spodnjimi hlačami! »Zdaj jih ne potrebuje več,« pravi stari brivec in plahuta z belim prtom, ker je pravkar končal z britjem. »Ne boš potreboval nogavic, dragec, pa tudi v koraku te ni treba briti, ne bodo se ti ugnezdile uši v dlake!« A ta prt ni brivčev prt. Rjuha je, ki jo drži v rokah stric in ti jo bo zdaj vrgel na senik. Tetina rjuha je. In dala mu jo je zate, da te ne bo seno bodlo, ko boš ležal na dišečih bilkah. Ni treba, stric, da jo vržete, dol pridem ponjo. In položiš stopalo na klin vegaste lestve, a stric se smeje in zvije rjuho v kroglo in jo zaluča v zrak, da ti sredi lestve tkanina pokrije glavo in usta —

Otipal sem z dlanmi debelo platno in si osvobodil obraz. In skušal sem priklicati podobo lanenega polja. Poplavo sinjih cvetov. Nikoli nisem še videl rasti lanu, nikdar opazoval, kako tarejo njegova stebelca, kako

jih močijo; zato sem ležal nepremično in iskal podobe žen, ki predejo mehko snov, jo tkejo v trdne, bele mreže. Ne, zdaj jih žene ne predejo več, jih ne tkejo več, sem si mislil, a želel sem si, da bi nekje še bile in da bi začele skraja in napredle zame, za moje obrabljeno tkivo novih, čisto novih vlaken.

MAŠČEVANJE

Nášel sem ga v vrtni uti; tam se je s svojo mlado ženo hladil v uri pred kosilom. Pripotoval sem z opoldanskim vlakom, hitel sem skozi mesto po ulicah, po katerih že zelo dolgo nisem hodil in se ves čas bal, da bom zašel. Pretikal sem se skozi gosti promet, vozila so dvigovala prah in ponekod je bila takšna gneča, kot da je nedeljsko dopoldne zvabilo ves svet na cesto. Sicer pa — koga ne bi zamikalo stopiti iz zatohlih izb v pomlad, žarečo v predpoletnem sijaju, ko je sonce tako prijazno sijalo na pločnike ozkih ulic, obrobjenih s starimi hišami.

Prišel sem v mirnejši del mesta; tu je bilo le malo ljudi na cesti, hiše pa so obdajali vrtovi. Ustavil sem se pred velikimi, lepo okrašenimi kovanimi vrati, za katerimi se je razprostiral zelo prostran vrt. Pritisnil sem na železno kljuko v podobi levje šape, vrata so zacvilila. Stopil sem po stezi, posuti z drobnim peskom — bila je nekoliko zanemarjena — in si od-dihoval od opoldanske toplote in nagle hoje. Tedaj mi je planil naproti in me burno objel. Njegov suhi, koščeni obraz ni bil skoraj nič spremenjen, morda da je ležalo nekaj mehkega, nekaj meni neznano blagega v njem, sicer pa je bil rjav kakor vedno, moški obraz z globokimi trdimi zarezi, z velikim, malce upognjenim, skoraj bi rekel orlovskim nosom. Oči so mu žarele v veselju snidenja.

»Čemu pa nama nisi prej pisal, kdaj prideš?« me je očitajoče vprašal sredi smeha in pozdravljanja.

»Daj no, Viktor,« sem mu smeje se odvrnil, »menda mi nisi hotel pripraviti svečanega sprejema? Hotel sem vaju presenetiti nepripravljena, da vidim, kako je pravzaprav s tem vajinim zakonom.«

Nato sem še dostavil pol hudomušno, pol preteče: »Sicer pa, če nisem dobrodošel...«

»Daj no...« se je zasmejal in me s svojo težko roko plosknil po ramenu, da sem se kar skrivil; to je bil pri njem izraz najpristrčnejšega prijateljstva. Nato me je potegnil za seboj v uto.

Bila je to nizka lesena stavba, vsa porasla z divjo trto. Notri je sedela naslonjena ob leseno steno mlada žena, ki se je ob najinem prihodu počasi dvignila. Z enim samim pogledom sem ji preletel obraz in obličje. Doslej je še nisem videl. V prvem trenutku sem imel vtis zelo rahlega in krhkega bitja. Opazil sem velike oči nedoločljive barve, temne in zamišljene. Spomnil sem se na oči Rembrandtovih žena.

Ovalni obraz se ji je končeval v ozkem podbradku. Temne lase je imela nekoliko nakodrane, česala si jih je na tilnik, tako da je bilo povsem prosto visoko, blede čelo. Vsekakor je bila zelo lepa. Ves njen obraz je prevečala tiha ubranost mladosti, usmev na njem pa je človeku prebujal spomin na neke davne pesmi, spomin na sončnice, na neko pomlad s slutnjami in morda na zdavnaj pozabljeno otroško hrepenenje.

Morala je biti zelo mlada, ne bi ji prisodil več kot dvajset let. Rahlo je dvignila obrvi in se mi nasmehnila.

Z Viktorjem sva bila prijatelja iz predvojnega časa, sošolca, ki naju je zvezalo neugnano dijaško življenje z vezmi, ki jih niti burna vojna leta niso mogla pretrgati. Ob izbruhu vojne sem študiral na univerzi, on pa je bil tedaj zaposlen v tiskarni. Dokaj časa se nisem mogel vrniti v svoje domače mesto in potem sem zvedel, da so Nemci njega in njegove pri-

letne starše izselili v Srbijo in da mu je tam oče že v prvem letu izseljenišтва umrl. Njihova hiša s prostanim vrtom je bila seveda zaplenjena.

Kakšno leto po začetku vojne sem ilegalno prebival v svojem domačem kraju. Nekoč zvečer so me premagali spomini na otroška leta in zaželel sem si bližine Viktorjevega doma. V prvem mraku sem preskočil nizki, kamniti zid, ki je obdajal vrt in se znašel med gredami, ki jih zdaj nihče ni negoval, in med grmovjem, ki se je divje razraslo. Previdno sem stopil po stezi, ki sem jo komaj občutil pod nogami in prišel na majhno jaso, ki so jo obsevale zvezde.

Bilo je tako tiho; v veliki hiši v ozadju vrta se ni nič zganilo, morda sploh nihče ni tam stanoval. Oprezno sem stopal naprej po vijugastih poteh med grmovjem in kolobarji senc na tleh so se združevali v pošastne vzorce.

Naposled sem obstal pred bazenom, obkroženim od gred. Bazen je bil prazen, vsenaokoli pa je dišalo po rezedi. Da, rezeda... Njen vonj mi je nenadoma silovito prebudil vrsto spominov. Stal sem na tistem mestu, kjer sva nekoč kot otroka, oprezna in plašna, boječ se, da naju ne bi kdo zalotil, izvršila obred krvnega prijateljstva. Ne vem, ali sva to brala pri Karlu Mayu ali kje drugje; ranila sva si kožo, nekaj kapljic svoje krvi sva kanila v kozarec vode in potem izpila. Upiralo se mi je v želodcu, prav junaško sem se moral boriti, da nisem bruhal. Kako daleč je bilo vse to, mladost knjig, prijateljstva, sanj o romantičnih pustolovščinah. Vse je bilo mimo, vse pokopano pod ruševinami nekega sveta, ki se je sesul na nas.

Trenutek nato sem se zavedel, kako nesmiselna je moja nostalgija. Kot da me nekdo preganja, sem tisto noč zbežal z vrta.

Pozneje sem prejel Viktorjevo pismo iz Srbije in v njem mi je sporočil, da pojde bržčas na veliko potovanje. S tem mi je dal vedeti, da pojde v partizane. Tja je tudi odšel, vendar pa je kmalu zabredel v hudo

nesrečo. Nemci so ga namreč ujeli in ranjenega poslali v koncentracijsko taborišče.

Življenje se kdaj tako čudno poigra s človeškimi usodami; tako je tudi nama z Viktorjem pripravilo neverjetno presenečenje. Ko sem se tudi jaz v začetku leta štiriinštiridesetega znašel v taborišču, sva se tam nepričakovano srečala. Srce mi je zastalo od razburjenja in seveda tudi od veselja, ko se je nekega dne na zbornem mestu v Mauthausnu nenadoma znašel moj prijatelj iz otroških let pred menoj. Tam na tistem praznem prostoru, ki je bil posut z gramozom, ki ga še niso utegnili zbiti v zemljo tisočeri jetniki s svojimi lesenimi coklami, sva je objela in nekaj trenutkov nemo obstala drug ob drugem.

In zgodilo se je, da sva nato skupaj nosila kamenje iz mauthausenskega kamnoloma; Viktor, ki je bil že dlje časa tu, pa je nato prek nekih zvez dosegel, da so naju odrinili v isto zunanjo komando. Potem sva v isti dvorani in v istem oddelku tovarne oklopnjakov blizu Sankt Valentina opravljala svojo dvanajsturno tlako. Naposled pa sva še za zaključek vojnih dogodkov mesec dni »letovala« v prekrasni dolini salzkammergutskih gora, v tesni nad Ebensseejem, slovitim letoviščem, v najstrašnejšem vseh taborišč, v »Zementu«.

V krvnem prijateljstvu naju je združilo nekoč v najini mladosti nekaj kapljic krvi, razredčenih v vodi. Potem sva v taborišču videla teči potoke krvi svojih tovarišev, ki so jih pobijali kapoži in esesovci, in tista kri naju je združila drugič v še tesnejšem in še globljem prijateljstvu.

Na istem tovarnjaku sva se vrnila v domovino. On je zopet poprijel za delo v tiskarni, a jaz sem nadaljeval s študijem.

Pred dvema tednoma se je nanagloma poročil. Bil sem tedaj na potovanju in šele ko sem se vrnil, sem našel doma na mizi njegovo sporočilo. Poroka je bila seveda že mimo. Prebiral sem njegovo pismo in kar

nisem mogel verjeti, da je res tisto, kar je stalo v njem. Priznati moram, da sem bil od presenečenja ves iz sebe. Močnega, čokatega in koščenega Viktorja, ki pravzaprav ni nikoli dosti govoril o ženskah, kvečjemu s posmehom, sem si komaj predstavljal kot zakonskega moža.

Skoraj me je nekoliko užalilo, da me ni toliko prej obvestil o svoji poroki, da bi ji mogel prisostvovati. To je bilo nekako podobno izdajstvu najinega prijateljstva. Seveda sem mu bil krivičen.

Ko sem tako nekaj dni premišljeval o prijateljevi nenadni poroki, me je doseglo njegovo drugo pismo, v katerem me je vabil, naj bi njega in njegovo ženo čimprej obiskal.

Takoj prvo nedeljo sem se odpravil na pot.

Preden sem šel tisto jutro na vlak, sem skrbno zavil majhen kitajski čajni servis, ki sem ga svojčas kupil v neki starinarnici. Ko sem zavijal, mi je roka drhtela. Leto dni, kar sem imel ta krhki porcelan, sem se navezal nanj. Saj se ga skoraj dotakniti nisem upal. Pomislil sem, da je potreben en sam majhen sunek in...

Zdaj, ko sem stal pred mlado ženo, ki sem jo videl prvič v življenju, me je spreletelo toplo čustvo, da morda nisem mogel prinesti s seboj primernejšega darila kakor ta lep kitajski servis. Ali ni bila Viktorjeva žena na neki način prav tako krhka kakor ta porcelan?

Podala mi je roko, ozko, blede kot iz marcipana, in rekla:

»Zelo sem vesela, da ste prišli. Viktor mi je mnogo pripovedoval o vas.«

»In vse to ste storili tako... brez mene?« sem rekel.

»Ne bodi vendar neučakan, saj ti bova vse povedala,« me je naglo prekinil Viktor in me posadil za mizo v uti.

Mlada žena se je postavila meni nasproti. Viktor je sedel ob njej. Naslonila se mu je na rame in on je govoril. Njegovo pripovedovanje je spremljala s komaj opazno mimiko obraza, s smehljajem, ki se je od časa do časa pokazal v kotičkih njenih ustnic.

Pred menoj se je razgrnila zgodba njenega mladega zakona.

Spoznala sta se v kinu, ko sta se znašla drug ob drugem. Gledala sta ruski film o skladatelju Glinki. Ko sta vsa omamljena od čudovite glasbe odhajala iz kina, je izgubila na cesti pred njim šal. Pobral ga je in takrat sta se njuni roki dotaknili. Bilo je dovolj za rojstvo njune ljubezni.

Zgodba, ki se v neštetih inačicah vsakodnevno odigra po vsem svetu. Zagledal sem ju v prvem somraku. Nekaj korakov stopa vštric z dekletom. Ona je doma. Ne mudi se ji nikamor in tako klepetata do noči. Ko se poslovita, se zmenita za naslednji večer. Njena roka obtrepeta v njegovi.

Nato se zvrstijo večerni sprehodi skozi park. Vedno daljši so in vedno globlje segajo v temo. Na njune poti jima sveti romantična ljubezen v vsem svojem sijaju. Svet je spremenjen, nebo je globlje, voda čistejša, in vsi ljudje so dobri. Viktor se je raznežil in pozabil na vse predsodke nasproti ženskam. Plamen ljubezni je zagorel v njem silovito, neučakano, predrzno. Po svoji naravi je nagel, človek, ki hoče prelomiti življenje med svojimi rokami. Vedno je nekako izsiljeval usodo in to, kar je zdaj storil, je bilo čisto po njegovo. V enem samem zamahu je v nekaj tednih prehodil ljubezensko pot do poroke. Razen svoje mame ni obvestil nikogar, odpeljal je dekle na magistrat, si tam preskrbel priči in se poročil.

Šele nato je obvestil mene, svojega najboljšega prijatelja.

Prišel sem, seznanil sem se z njo in tako sem bil zdaj postavljen pred dejstvo, da lepo Viktorjevo ženo

sprejemem med svoje prijatelje, da jo vzljubim tako, kot sem imel rad njega. Če mi to ne bo mogoče, pa bom njega izgubil...

Tiha godba njenega obraza nad menoj, ob njegovem ramenu, kot da raste iz njega, mogočnega moža, tenko drevo. Nagnila je glavo, s široko razprtimi očmi zre naravnost vame.

Gleda vame in me tehta. Tehta in presoja, če so-dim v svet, ki si ga je ustvarila ob svojem možu. Njene oči so kot zrcalo in za hip se mi zazdi, kot da se vidim v njih in kot da čutim v njih toploto svojega srca. Čutim, da ji ugajam, polašča se me prijetna zavest, da sem ji dobrodošel. Ves čas na potovanju sem bil v nekaki napetosti. Morda je to ženska, ki mi bo zakrila prijatelja, postavila zid med naju. Nič takšnega, uglašena je v najino prijateljsko zvezo in dopolnjuje jo s svojim bitjem. Varnega in sproščenega se počutim ob dveh svojih prijateljih.

Da, od trenutka, ko sem stopil v uto, imam dva prijatelja, ne samo enega kot doslej.

Viktor mi pripoveduje in v teh trenutkih mi uhaja pogled mimo njega in njegove žene na vrt. Steze so obdane z grmi vrtnic. Kmalu se bodo razcvetele, od daleč se mi zdi, da že vidim prve popke, ki se odpirajo. Nekoliko vstran so razsejane po gredah cvetoče dalije. Vrt je lep, toda še vedno nekako divji, ne tako negovan kot v letih pred vojno, ko je še Viktorjev oče skrbel zanj. Pa se mi je zazdel zdaj v tej svoji divji rasti morda še lepši kot prej. Ali ni narava, kadar se človek ne vmešava v njeno delo, najspretnější vrtnar?

Sedaj je bilo komaj vidna sredi zelenja stara hiša, ki je sploh nekoč rabila kot lovski dvorec. To je bilo še v tistem času, ko še mesto ni segalo do sem in so se meščani tu naokrog vozili s kočijami po gozdnih stezah. Da, nekoč je bil tik za dvorcem velik ribnik,

za streljaj naprej pa so se začenjali gozdovi. In некоč so tod pokali streli lovcev, некоč je tod divjala veseljaška družba skozi gaj in mlade ženske so jahale na iskrih konjih in se zvonko smejale v svojih ozkih jahalnih oblekah.

Kakšne neumne misli me obhajajo, v kakšnem neskladju so z resničnostjo! Trije sedimo v tej mali uti, okoli nas je nekoliko temneje kot zunaj. Niti opazil nisem, kdaj se je tudi Viktorjeva žena usedla. Vse je tako spokojno, umirjeno, samo Viktor govori. Počasi, enakomerno izgovarja besedo za besedo, kakor da ne pripoveduje meni, temveč nekomu, ki ni navzoč. Ali morda samemu sebi?

Zazdi se mi, da sedaj, ko daje nekak obračun svojemu prijatelju, prvič sam trezno presoja vse tisto, kar se je v zadnjih tednih z njim zgodilo. Kakor da se je nenadoma uzrl v ogledalu. In zdi se mi, da čutim v barvi njegovega glasu nekak rahlo zamišljen prizvok, ki se povsem, povsem ne sklada z okoljem njegove sproščene mlade zakonske sreče.

Naposled je prišla Viktorjeva mama, siva, majhna in debelušna ženska in nas vse tri povabila v hišo k obedu. Počasi smo stopali po vrtni poti in pravzaprav se nam ni nikamor mudilo. Opazoval sem mlada zakonca, kako sta stopala z roko v roki. Govoril je ves čas skoraj samo Viktor. Žena se je obračala k njemu, mu včasih kaj kratko odvrnila, in zdelo se mi je, da z nekakim začudenjem opazuje moža, ki ga najbrž še ni videla tako zgovornega. Zdaj na stezi sem šele opazil, kako visoko in vitko dekle je in kako nalahno hodi. Bila je uradnica v tovarni, preprosta in neizumetničena. Nenadoma je spotoma izpustila moževo roko in stekla h grmu vrtnic. Med zelenjem se je pravkar odprl škrlaten cvet. Za trenutek je obstala čisto mirno pred grmom, nato je dvignila roke,

kakor da bi hotela vzplahutati in se dvigniti od nas. Tenka, kakor je bila, je bila v tem trenutku bolj podobna prividu kot resničnosti. Kako le jo bo mogel robati, težki Viktor obdržati? Ali bo imel dovolj občutja in nežnosti zanjo? Nekoč se bo dvignila in se bo združila s sončnim dnevom, drevjem in sinjino... Podoba nečesa, kar uhaja iz življenja... Ali je Viktor zato tako hitel s poroko? Dekletu so roke spet omahnile; morda je hotela odtrgati rožo, a tega ni storila. Viktor se je zasmel. Njegov smeh je bil kot disonanca dnevu in sreči. Njegova žena se je naglo obrnila. Meni pa se je zazdelo, kakor da je rahla senca šinila čezme. Morda se je samo svetloba visokega dneva preplašila in vztrepetala.

Po obedu smo obsedeli na verandi, Viktor se je naslonil v stolu in kadil. Servis, ki sem ga podaril mladoporočencema, je stal na mizi, ves v razkošju odtenkov virtuozne mehkobe. Vsi smo ga občudovali. Meni samemu se te skodelice doslej niso zdele nikdar tako lepe kakor v trenutku, ko jih je nežna mlada žena pridržala v rokah.

Ves nedeljski popoldan smo tako presedeli v prijetnem pogovoru. Viktorjeva mama je postregla s sladkim vinom, ki nam je nekoliko stopilo v glavo. Od njegove omamljive arome se je okolica spreminjala. Nič ni bilo več trdnega, kot da je slika dneva plavala na vodi. Začutil sem, da nisem več povsem priseben in zelo sem pazil, da sem le zelo malo pil. Toda Viktor se je razvnel in četudi mu je žena z blago, dekliško lahno kretnjo umikala kožarec, ni prenehal s pitjem. Naglo se je vzpenjal po lestvi razigranosti. Oči so se mu svetile, rdečica mu je planila v obraz, govoril je glasno in neobzdržano. Mlada žena ob njem je bila njegovo pravo nasprotje, tako zelo tiha. Kako bleda je bila! Tedaj sem se skoraj boleče zavedel neke čudne neskladnosti med njima. Ali zares ni bila prekrhka zanj? Domislil sem se svoje bojazni, ko sem zavijal skodelice: en sam sunek...

Toda kaj, moral sem odpoditi takšne misli! Brez dvoma — in to sta izdajala z vsemi kretnjami — sta se imela zelo rada in tako sta navsezadnje v svoji različnosti bila ustvarjena drug za drugega. Saj je kljub vsemu vladala harmonija med njima. Od časa do časa sta se spogledala in tedaj je vsakokrat obema šinil hkrati droben smehljaj prek lica.

Bil je lep večer in okno nastežaj odprto. Nebo na zahodu je rumeno žarelo in le polagoma ugašalo. Na vzhodu, nad gozdom, ki ga je mesto odrinilo že tako daleč, je temnela modrina višin in tam so se užigale prve zvezde. Nočni hlad je skrivaj prihajal prek ravnine in če si pazil, si lahko zaslutil duh po oddaljenem borovju.

Z Viktorjem sva pomalem obujala spomine. Povrnili so se prešerna dijaška leta, v pogovoru je vstala senca tiste vihrave mladosti, ki je bila na pogled podobna neurejenemu, slučajno nametanemu šopku lepega cvetja.

Bilo je vsega, žalostnih in veselih zgodb, bežnih ljubezni, ki so bile podobne zarjam, iz katerih nikdar ni vstal dan, in bilo je nič koliko čudežnih prizadevanj, ki niso nikoli dosegla svoj vrh. Generacija zadnjih predvojnih let. Kaj vse se je dogajalo z njo, koliko nasprotujočih si vplivov jo je oblikovalo, kako naglo je zorela za veliko žetev vojne!

Mlada žena je samo poslušala. Kadar sem jaz spregovoril, so se njeni pogledi od časa do časa mirno in premišljujoče uprli vame. Toda jaz sem vse manj prihajal do besede, Viktor je v razgovoru popolnoma prevladal. Vince je vrelo v njem in iz mirnega razlaganja je vse bolj prehajal v neko sunkovito opisovanje. Mlada žena je polagoma pozabila name in se obračala samo še k svojemu možu. V ozračje je pritekala elektrika in napolnjevala vzdušje z napetostjo. Zbolelo me je pri srcu od lepote, ko se je Viktorjeva žena sredi pogovora nekoliko vzpela, kakor da z vsem svojim bitjem prisluškuje besedam svojega moža. Ta

*Boris Kobe: Smrt s peščeno uro (igralna karta), 1945
(Allach)*

se je morda nocoj v dnevih zakona prvič spomnil, ali pa ga je moja prisotnost opozorila na to, da je treba ženi pripovedovati tudi o preteklosti. Morda sta res bila vse te dni tako zaposlena s sedanostjo, da še doslej niti pomislila nista, da je mimo teh ur, ki sta jih užila v skupnem opoju, nekje košček življenja, ki sta ga nekoč doživljala vsak po svoje in ki ju je izoblikovalo v človeka. Kje sta končno tudi utegnili v teh nekaj tednih svojega poznanstva razglablјati o preteklosti! In Viktor je marsikaj doživel...

Kakor da je hotel zdaj vse tisto, kar je zamudil, nadomestiti. Kakor da je hotelo nocoj vse to, kar je bilo v zadnjem razdobju v njem potisnjeno v ozadje, privreti na dan. Vse bolj ostro, vse bolj neenakomerno so vrele besede iz njega. In vse pogostejše je segal h kozarcu. Žena ob njem je plahnela, on pa je bil vse bolj rdeč v lice, kakor da je poln notranjega žara. Ne bi smel več piti, poznal sem ga po tej plati, v takšnem razpoloženju je postajal neugnan, rezek, nerazsoden, nekaj divjaško tvegajočega se ga je lotevalo, kot da se trga v sebi in bil je zmožen vsakršnih neumnosti. Rad bi mu bil zaklical: »Stoj, Viktor, nikar tako naglo, ne odpiraj v sebi minulo, ker boš vse skupaj skalil,« toda nisem mu mogel blizu.

Samo bal sem se.

Zdaj, ko premišlјujem o vsem, kar se je tisti večer zgodilo, se mi zdi, da vem, kaj je med drugim Viktorja nagnilo k takšnemu obnašanju. Robatega fanta je menda bilo pred mano sram, da se je pokazal v luči tako nežne družinske idile. Morda se je hotel tudi nekoliko postaviti pred ženo...

Prav bi bilo, da bi se bil zvečer kmalu poslovil. Toda zakonca me nista hotela pustiti nikamor. Najprej smo rekli, da pojdemo skupaj v mesto, potem pa smo se tako zasedeli, da je bilo za vse prekasno.

Skozi odprto okno verande so prihajale večje k luči. Viktorjev obraz je zadobil barvo brona, obraz njegove žene pa je bil kakor prosojen. Nepremično je strmela v svojega moža, name pa je popolnoma pozabila. Njene oči so se nenaravno razširile, da se je vsa, prisluškujoča do poslednjega vlakna, odkrila v njih. Usta so ji bila polodprta, obkrožena z začudenim usmevom. Viktor je kadil in vrtinec cigaretne dima se je dvigal proti svetilki. Progasti vijoličasti duhovi so se zvijali in prevračali v ozračju. Kitajski porcelan je stal zdaj na kredenci. Nisem si mogel kaj, da mi ne bi od časa do časa ušel pogled na tiste lepe, blede čaše, sanjske ustvaritve; komaj sem si mogel predstavljati, da so kdaj pile človeške ustnice iz njih.

Nato je Viktor v pogovoru zaobrnil na Mauthausen, na tisto najino nenavadno srečanje. Rahlo sem osupnil; nisem hotel govoriti o tem. To je bila mračna in spolzka pot, nič primerna za nocojšnji sprehod v preteklost. Toda kaj, ko je bil to navsezadnje le najlepši spomin najinega prijateljstva. Prazna prostranost in dva jetnika, ki hitita drug proti drugemu. Progasta obleka, ki visi kakor cunja na njunih telesih, barake, ki stojijo naokrog kakor neme priče, nad glavo pa rahli zadah iz krematorija, dušech in vedno navzoč.

»Da, vedno je bil navzoč,« je nenadoma zašepetal Viktor, kakor da je odgovoril na mojo misel. Glas se mu je spremenil, prešel je na nižje in nekaj zamolklega se je splazilo vanj. »Vsemu drugemu se je dalo uiti, samo temu nikoli!« Obmolčal je in nato skoraj tiho nadaljeval: »Nikoli. Vedno nas je spominjalo na smrt.«

»Nikar!« sem vzkliknil. »O tem ti ni treba nocoj govoriti, Viktor!« Moral sem vsekakor speljati pogovor v drugo smer.

On pa se je naslonil ob mizo in se mi približal z obrazom. Ustnice so mu bile nabrekle, od vina in od razburjenja. »Kamerad,« je zašepetal, »ali se nočeš več spominjati tistih dni?« Oči so mu plapolale. Pre-

sunila me je beseda »Kamerad«, obnemel sem, tako taboriščna je bila ta beseda, da nisem spravil več glasu iz sebe.

»Ali se ne spominjaš?« je Viktor nadaljeval glasneje, »kako sva šla na blok in podkupila pisarja, da naju je dal na skupni seznam? Dva kilograma kruha in konzerva, ki sem jo dobil v paketu. To sem moral žrtvovati in tedaj je bilo to mnogo.«

Obmolknil je. Toda ni povedal vse resnice. Žrtvoval je neprimerno več, tista hrana, to je bilo končno najmanj. On je bil že pred menoj v taborišču in je bil dodeljen čisto dobri komandi, a jaz sem bil novinec.

Najprej me je hotel spraviti k sebi, v stalno komando. Ni mu uspelo. Toda ni se več hotel ločiti od mene in podkupil je pisarja, da je lahko šel z menoj na transport. Nihče drug tega prostovoljno ne bi storil, pustil stalno komando in se odpravil v negotovost...

To bi moral pravzaprav sedaj povedati. To bi moral jaz povedati. Toda ni me več pustil do besede. Kakor da je z drsalkami zdrsel po ledu in se zdaj ne more več ustaviti. Opisoval je transport, novo taborišče, v katero smo prišli. Razvnel se je, govoril je slikovito in prepričujoče. Kakšen vražji čar je bil v njegovih besedah, kako prevzame slehernega izmed nas bivših političnih internirancev pripovedovanje preteklosti, podrobnosti, ki smo jih doživeli. V meni je vse plalo ob spominu, ki ga je oživiljal. Bilo je pravzaprav vedno prisotno, toda marsikaj samo v obrisih in kot splošen odtis. Na mnoge stvari pa sem že pozabil, izgubile so se v vrtincu vsakdanjih dogodkov in novih vtisov. Viktor pa je imel sijajen spomin. Imena, obrazi ljudi, dogodki, vse se je vrstilo. Vedno je bil nekje zraven, vselej s svojo močno naravo, s svojo silno aktivnostjo. In bil je skoraj dve leti prej v taborišču, otrdel je v vsakodnevnih drobnih spopadih s taboriščnim redom, bil je brez sleherne sentimental-

nosti, ki bi mu meglila pogled na dogodke. Skratka, bil je močan, fizično in notranje, v sebi, v svoji upornosti. Vedel je, zakaj je šel z menoj na transport; brez njega verjetno ne bi bil nikoli preživel internacije...

Noč se je zgostila. Viktorjeva mati je prišla k nam iz kuhinje, tako majhna v somraku, z belimi lasmi. Poslovila se je od nas, odšla je spat. Tudi jaz sem se dvignil, utrujen sem bil od poti, rad bi bil legel. Rad bi zaprl oči in v temi uredil svoje misli.

Bil sem tudi truden od razburjenja, od pričakovanja. Žena mojega prijatelja. Šla sva skozi svet, zvezana na življenje in smrt. Nato je prišla ona, s svojim lahkim korakom in s svojim vitkim pasom, prišla je mojega prijatelja za roko in lahko bi se bilo zgodilo, da ne bi mogli več stopati vštric. Ali nam bo dano stopati skupaj naprej? Dokler ne ležem, dokler nisem sam s seboj, si ne morem ustvariti o njej dokončnega mnenja. Prevzema in tudi moti me tista tiha godba njenega obraza...

Naposled pa sem tudi skušal pobegniti pred strahom, v katerega sem bil ujet ves večer: ta krhka žena ob mojem nepreračunljivem, močnem prijatelju!

Koliko je bilo že neki ura? Ali je še sploh imelo smisla pomisliti na čas? Počutil sem se kakor v deliriju. Besede so postale resnica, stvarnost, ki je divjala skozme. Viktor je imel krvave oči. Zazdelo se mi je, da se vozim s čolnom po deroči reki. Nekje spredaj so grmele brzice; moral bi čoln potisniti k bregu in izstopiti. Toda nekako sem bil otrpel, ohromel, ničesar nisem mogel storiti. Brzice pa so bile vse bliže.

Njegova žena je odšla v kuhinjo, da nam skuha črno kavo. Upiral sem se, že sem napol vstal, pa me je prijel za roko in potisnil nazaj na stol. In primaknil se je k meni.

»Ne smeš še oditi, ne moreš!« je rekel. Poskušal se je nasmehniti. Toda čuden trzaj mu je iznakazil obraz in uničil smeh. »Ne smeš!« je ponovil z odločnostjo vinjenega človeka. Nagubal je čelo in razširil nosnice, oči so se mu poglobile, videl sem, da napeto išče primerne besede. Pot skozi svojo temo.

»Nocoj je v meni tako polno vsega!« je udarilo iz njega. Skušal se je dvigniti, toda samo napol se je preobrnil. Nato je sklonil glavo, kot da bi ga bil zadel neviden udarec. Njegovi lasje so se v valovih sesipali na mizo, neslišno in osvetljeni od luči. Pokrili so kozarec. Čez čas je dvignil obraz izpod njih. Bilo je kot da je ta obraz prišel od daleč, da je bil spodaj, kamor jaz še nisem stopil. Z roko si je šel prek čela in s prsti skozi lase.

Nadaljeval je mirneje: »Tako malo ve o mojem življenju. Kadar sva sama, čebljava same neumnosti.«

Torej je le bilo tako, kakor sem slutil.

»Vse bi morala zvedeti. Ti me poznaš, zdi se mi, da bom ob tebi lažje našel pravo besedo, v tvoji prisotnosti je lažje pripovedovati.«

Stegnil je roko proti meni. Bilo je podobno kot da me prosi pomoči.

Položil je svojo pest na mizo predme, z dlanjo navzgor.

»Res, verjemi mi, nekaterih stvari ji ne bom mogel nikoli, nikoli sam...«

Njegova dlan je čakala. Bila je krvna zveza, ki naju je družila, bila je preteklost, od otroških korakov sem, bilo je zaupanje, ki sva si ga darovala.

Položil sem svojo roko na njegovo.

V obraz mu je planil kanec svetlobe.

»Dolžan sem sebi in njej,« je rekel zamišljeno.

»Saj ni treba kar vse nocoj,« sem ga skušal pomiriti, »saj imata vse življenje pred seboj.«

»Kaj veš ti,« je nenadoma oživel, »ko nimaš ženske ob sebi. Venomer išče, hoče te videti vsega.«

»Saj bom spet prišel,« sem iskal izhoda.

»Ne, ne,« me je prekinil in nato počasi odmajal z glavo.

Čez čas se mu je obraz sprostil in spregovoril je mirneje:

»Ko ji pripovedujem vse to o taborišču, je morda bolje, da si poleg. Ti boš znal ublažiti. Skupaj sva bila. Marsikaj sem tvegala zato. Tega ti nočem očitati, samo hotel bi ti dopovedati, da te potrebujem!«

»Nikoli nisem pomislil na to, da se bo nekoč vse zvrnilo name. Tu notri. Tako me vse tišči, kar sem doživel, kot da bi bilo samo kamenje tu notri. Samo zarezati bi moral z nožem, pa bi se skotalilo ven. Težko je, sama strašna teža je v meni. Nikoli doslej nisem imel občutka, da ne bom mogel sam nositi. Šele od takrat, ko sem se poročil z njo. Če je moja žena, naj si tudi ona naloži to težo!«

Oči so mu globoko ležale pod obrvmi. Razumel sem ga v tistem trenutku. Tega ne ve nihče, kdor ni bil tam; le mi vemo, nekdanji taboriščniki in nosimo vse, ki smo jih videli umirati, večno umirajoče s seboj. Nihče ne slutiti, kako vlačimo s seboj kakor verige, ki se jih ne moremo otresti, iznakažena telesa, v katerih trza poslednje življenje. In poslednje besede umirajočih, nakopičilo se je in skrepenelo v nas. Okamnelo v nas.

Da, razumel sem ga. Prišel je čas, ko se je vse to v njem zganilo. Ko je potrkalo v njem in hoče na dan. Zdaj, to uro hoče na dan, v tej sobi in ob tej mladi ženi si z divjo ihto išče poti na površje. Morda je v njem greblo že vse tedne medene ljubezni. Prikrival je in zaslanjal z ljubeznivo roko. Vse do te ure ni zaslutila ničesar. Te njene oči, tako čiste, tako nedotaknjene! Te niso vedele o strahotah življenja prav ničesar, čeprav so šle skozi vojno. Samo mlada ljubezen je gnezdila v njih. In vendar so se zdaj te oči odpirale, razpirale.

Odmaknil je svojo roko izpod moje. Nato si je natočil kozarec in izpil. Do dna.

»Ne vem; nikoli se doslej nisem vsega tako spominjal,« je rekel čez čas zamišljeno. Nato je vstal in šel k vratom. Zaprl jih je. Da ne pojdejo njegove besede na stranpota. Nato je zopet sedel in se naslonil v stolu. Oči so mu izgubljeno zatavale po verandi. Nervozno si je prižigal novo cigareto.

Ko je potem potegnil nekaj dimov, je zopet vstal in šel počasi do roba verande. Odtod so vodile stopnice na vrt. V prvem hipu se mi je zazdelo, da bo nenadoma skočil, da bo zbežal, da bo s tem svojim strašnim vrenjem v prsih pobegnil v temo. Pomislil sem, kako čudno, vse tako lepo navzven, duša pa se cefra v muki. In sem gledal: mesec je vzšel, oživil vrt, grmovje je tam zunaj vstalo kakor iz spanja in se združilo v praviljično pokrajino, nekje se je prebudil ptič in pričel plaho cvrkutati. Kot da bi postavljaj posamezne, nam nerazumljive besede v temo. Omamljiva noč, cigareta, ki je gorela na robu teme, obrisi človeka v okviru vrat, pred zaslonom daljne, globoke noči. Široka, mogočna ramena, kako varljivo! Sam na previsu med upanjem in resnico, na nekem pragu, prek katerega morda vodi pot v veliki nič. Uklenjen med spoznanje in hrepenenje. Velika roka na mizi, iztegnjena proti meni, kot da prosi v tem trenutku vbogajme. Viktor!

Dvignil sem se, stopil izza mize in se mu približal. Iz vrta je vonjalo, morda po rezedi, morda po glogu. ki se je razcvetel in stal ves bel v mesečini. To so usodni trenutki! Duša je gola.

»Viktor!«

Obrnil se je k meni, pol obraza v luči, pol v temi. Spregovoril je, tiho, kakor da prihajajo besede iz nezimerne daljave, kakor da so se opotekale prek planjav in puščav in se ustavile zdaj tu, zasople, omotene, osamljene.

Priznanje.

»Pred dvema mesecema sva se spoznala. Moja mama me je s sklenjenimi rokami prosila, da naj se

ne poročim tako hitro. In vse te tedne pleševa kakor dva metulja, od cveta do cveta poljubov, od predaje do predaje. Kakor sen je vse, neresnična igra. Vse je tako lepo, tako čisto, tako prozorno. Stopica po hiši, nosi čipkast predpasnik, nataka mi kavo, gladi me po glavi in me objema. Jaz pa se ves čas sprašujem: ali si ženska, zvezana z mano na življenje in smrt, ali si ženska, ki pojdeš z mano skozi blato, skozi zavrženost, skozi smrt?

Misliš, da sem naiven in da so smešne te besede? Ti me vendar poznaš, veš, kako jemljem življenje scelega, grobo. Vedno sem se smejal vsemu, kar je bilo v zvezi z ljubeznijo, z ženskami; zdaj se mi zdi, kot da sem se osmešil pred samim seboj. Ujelo me je, v trenutku sem izgubil ravnovesje.

Vse do tiste noči, ko sem prvič šel z njo zvečer na sprehod in jo v parku poljubil, ni poljubila moškega. In mene je pritegnilo to, da je bila tako nedotaknjena, tako nedolžna. Nato je šla z menoj na magistrat in morda sploh ni vedela, kam gre. Ni imela pojma o tem, kdo je ta človek, ki ga poroča. Poznala je moje poljube, poznala je moje besede, ki jih človek, bedak, v takih trenutkih jemlje kdove kje in jih izgovarja. Kot da sem si vse to nekje sposodil. Že vse dni se je porajalo v meni, tvoj prihod pa je sprožil. Hočem, moram se ji pokazati takšen, kakšen sem v resnici. Nič našemljen! Hočem razbiti to ječo! Če sprejme, prav. Če ne — kaj morem jaz zato, da me je to prekleto življenje tako povaljalo!«

Prenehal je; molčala sva. Na cesti onkraj vrta so se zasvetile avtomobilske luči. Dva migetajoča trakova žarometov sta hušnila skozi temo. Brnenje motorja, prihajalo je bliže, rastlo, kakor da bi hotelo pregrniti s svojim šumom noč, pa se je takoj spet oddaljilo, se zmanjšalo in že utonilo v ubranost noči, v tiho sopenje drevja in neba, v smehljaj mesečine.

Viktorju je ugasnila cigareta in vrnila sva se k mizi.

Vstopila je. Nosila je lepo rdečo obleko, ki se je tesno prilegala njenemu telesu. Pod vratom globok izrez, iz njega je zamolklo belo sijala koža. Njene drobne prsi so ji plale od razburjenja. Dotaknila se me je s komolcem. Stala je tako blizu mene, da me je zagrnil lahen vonj parfuma. Servirala je kavo. Njeno belo ozko zapestje se je zasvetilo pred menoj. Potem je odšla okoli mize, vstran od mene in zopet sedla k svojemu možu.

Viktor je molčal. Prijela ga je za močno poraščeno roko, s katero se je uprl ob mizo. Prižela se je k njemu — in opazil sem, kako jo je čisto narahlo, toda vendar odločno odrinil.

Njen obraz je prebegnila senca. In nato je tiho vprašala: »Kaj je s teboj, Viktor?« Ves popoldan je govorila z visokim, zvonkim glasom, zdaj pa se ji je glas znižal in potemnel od začudenja.

Viktor ni odvrnil ničesar.

Bilo je čisto tiho.

»Zelo pozno je že,« sem dejal, da bi prikril zadrego, ki me je obhajala.

»Da, zelo pozno je že,« je tedaj rekel tudi Viktor in to počasi in s tako čudnim poudarkom, kot da bi hotel s tem povedati, da je že prepozno. Prepozno za kaj?

Zunaj v grmovju pa je ptič cvrkutal vse glasneje. Natanko sem slišal njegove glasove, kot da jih rezlja v temo, njegove plahe krike. Obletavali so mi sence. Ali je kričal v luno? Ali pa je morda samo sanjal, se sploh ni prebudil. Ali ptice tudi sanjajo?

»Tako čuden si nocoj,« je zamrmrala mlada žena ob Viktorju. Ustnice so ji lahno zadrhte. Ali bo zajokala? Prve solze mladega zakona? Dež, ki bo namočil zemljo, ki se je začela sušiti?

Skozme pa je šinilo kakor plamen. Te besede, ki sem jih pravkar slišal, je nekoč, pred menoj, a pred

davnim časom izgovorilo že neko drugo bitje — moja mati. Vrnil sem se ponoči domov, tistikrat sem bil še zelo mlad, tisti večer sem prvič objemal dekle, prvič začutil tako blizu, kaj je ženska, prvič občutil njen vonj. Vem, opotekel sem se v hišo, obstal sem v kuhinji, mati pa me je pogledala in rekla: »Tako čuden si nocoj...« Mati je že davno mrtva, jaz pa se še spominjam svojega negotovega občutka, svojega strmenja pred tistim, kar se mi je približalo s prvim objemom, s prvo preizkušnjo svojega srca.

»Da, zelo pozno je že,« je tedaj vnovič rekel Viktor. »Kmalu bo treba iti spat.«

In s tišjim glasom je nadaljeval: »Samo o enem spominu bi še rad pripovedoval.«

Nato se je sunkovito obrnil k meni, obraz mu je oživel, in vprašal je:

»Ali se še spominjaš Hermana, ki je bil kapo v revirju v Ebenseeju?«

»Kako se ga ne bi spominjal? Bil je saški Nemec, visok, slok, s svetlimi lasmi, ohol, v ozkih črnih civilnih hlačah. Imel je vatiran jopič, tesno zapet, in nosil je kapo s ščitkom. Človek z zelenim trikotnikom, kriminalec. Stal je v preddurju ambulate, kjer je potekal sprejem novodošlih s transporta.«

»Ali se spominjaš, kako nas je odbiral? Na desno tisti, ki so bili močnejši, na levo slabotni? Prišel sem do njega in pogledal me je. Tedaj se mi je zdelo, da nima oči, temveč dvoje sivih zrcal, v katerih sem videl okrutnost samo. Več kot dve leti sem že bil prej v taborišču, in mnogo ljudi sem si ogledal, imel opravka s prenekaterim morilcem, pa nisem videl človeka s takšnim pogledom.«

Premolknil je, kot bi mu bil presilni spomin vzel besedo. Zagrabil je za skodelico s kavo in izpil. Oči so mu šle po sobi, za hip ošvrknile ženo, ki ga je nepremično poslušala, in jih spet uprl vame.

»Saj veš, stala sva skupaj, oba naju je potisnil na desno. Skoraj polovico Židov je tedaj oddelil na levo.«

Da, sedaj, ob Viktorjevem pripovedovanju se mi je v podrobnostih vrnil v spomin tisti naš prihod v novo taborišče. Že na poti v revir so nam pripovedovali o Hermanu. Strašna slava se je držala tega človeka.

In kakor da Viktor bere moje misli, jih je povzel:

»Dobro veš, kaj so ljudje govorili o njem. Jaz sem mnogo doživel in videl mnogo slabih ljudi, toda pred nobenim človekom nisem vztrepetal, samo pred njim. Tedaj, ko sem moral stopiti mimo njega in sem se zazrl v njegove oči, me je zažgalo prav v srce. Sovraštvo, kakor ga doslej še nisem občutil, je planilo iz mene. Najraje bi ga bil tam na mestu s pestjo udaril v obraz.

Toda varoval sem se. Vedel sem, da bo prišel čas tudi za to.

O njem je krožil glas, da je sam pobil prek dva tisoč jetnikov. Od tistih revežev, ki so jih odbrali na levo, je pošiljal ene umirat v triindvajseti blok, kjer so jih nalagali drugega na drugega, druge pa je kar sam ubijal na revirju z bencinskimi injekcijami. Potem so jih tam slekli in skozi zadnje okno revirja gole metali na prosto. Ne samo enkrat sem opazoval, kako so padali skozi okno in se kotalili po bregu navzdol in se kopičili. Ko je bil kup dovolj velik, so nagnali dvajset, trideset ljudi s kakšnega bloka, da so svoje mrtve tovariše odvedli v krematorij.«

Čez Viktorjev obraz so planile sence. Zgrozil sem se. O kapu Hermanu ne bi smel pripovedovati, vsaj nocoj ne. »Nikar, Viktor,« sem naglo rekel, ko je za hip premolknil. »Pusti!« sem skoraj kriknil. Toda Viktor je že potegnil vesla v svoj čoln in neslo ga je proti brzicam. Na obrazu se mu je pojavil nekak prežeč izraz, nekaj, kar je bilo tudi meni tuje in me je razorožilo. Žalosten je bil pogled na mlado ženo ob njem. Naslonila se je vznak, a tako, da je bila obrnjena proti njemu. Lepa, rdeča obleka, luč se je prelivala po njej, žamet, ki se je spremenjasto svetlikal. Globina okrog nje, kakor da je sama. Vzpeta po-

stava, kakor pripravljena na udarec. Roke na naslonjalih, kdaj je tako sedla, ne vem, spomnili sta me na dvojce krivulj starinskega svečnika. Stara lepota mladosti. Oči so se ji spremenile v par žarečih polipov, ki sta se z vso silo vsesala v obličje moža in vpila sleherno njegovo besedo. Kakor razkrajajočo pekočo pijačo je sprejemala vso brutalnost opisa. Kako rad bi prekinil ta pogovor, pa sem bil brez moči.

In Viktor je nadaljeval:

»Vzrok mojemu sovraštvu pa ni bil samo izraz njegovih oči, temveč tudi za taborišče sicer neznaten dogodek, vsakdanja zadeva. Morda se boš spomnil pritlikavega Italijana Benonija, ki je bil še skoraj otrok in je na transportu zelo oslabil. Ko so nas sprejemali, je stal v vrsti pred menoj, in ko ga je Herman oddelil na levo, je hotel kljub temu kreniti na desno. Herman pa ga je potegnil za ovratnik suknje k sebi in ga potem tako brcnil, da je fant omahnil v steno in obležal.

Ne vem zakaj mi je bilo od vseh ljudi, ki sem jih videl v taborišču umreti, najbolj žal za Benonija. Imel je samo mater doma kakor jaz in včasih mi je opisoval, kako mati gotovo hodi doma iz svoje male hiše vsak dan na vrh hriba, od koder se vidi po cesti do sosednje vasi, in ga pričakuje. Že prej je bil interniran v Gonarsu, po kapitulaciji Italije se je za nekaj dni vrnil domov, potem pa so ga pobrali Nemci.

Benonija so odnesli, jaz pa sem takrat pomislil na svojo mamo, ki je živela v Šabcu... in v tistem trenutku se mi je porodil sklep, da bom s Hermanom obračunal.

Poslednji čas pred osvoboditvijo smo se po cele dneve potepali po taborišču. Strogi red je razpadal, pravega dela ni bilo. Prihajali so transporti od vseh strani, skoraj vso Nemčijo so zavezniki že zavzeli in iz zunanjih komand koncentracijskih taborišč, ki so se jim približevale fronte, so se jetniki zgrinjali k nam.

Kakor da me bolnišnica privlači, sem dan za dnem krožil okrog nje. Videval sem Hermana, kako se znaša nad bolniki, ki so hodili zaviti v koce na kopanje v sosednjo barako. Slišal sem njegov rezki in visoki glas, ko se je usajal nad jetniki, ki so prinesli kosilo. In potem sem ga nekoč videl na oknu s tisto bencinsko ...

Kakor zver sem krožil okrog revirja, venomer na preži. Ponoči sem sanjal o tem, kako držim Hermana za vrat. Bil pa je daleč in nedotakljiv v tistem svojem gradu, zabarikadiran.

Pač, nekega dne sem se srečal z njim na eni tistih ozkih poti, ki so vodile med skalami, barakami in drevjem. Prišel je proti meni, močan, razigran, hlače je imel lepo zlikane in beli zobje so se mu svetili.

Jaz sem imel pri sebi majhen nož. Obstal sem, se ves skrčil in se pripravil na skok. Nikjer nobenega človeka blizu, nikjer priče. Samo za dva koraka od mene je še bil vstran. Tdaj pa je v meni nekaj reklo: počakaj še, ni še pravi čas. Zamudil sem, en sam hip predolgo sem omahoval, pa je bila to rešitev zame. Kajti v naslednjem trenutku sta dva esesovca zavila okrog grmovja. Herman je šel mimo mene. Da sem se ga takrat lotil, bi me bila esesovca na mestu ustrelila.«

»Potem je prišel šesti maj, dan osvoboditve. Mi vsi smo stali na dvorišču, kjer smo imeli svoje zborna mesto. Komiteji jetnikov posameznih narodnosti so pripravili transparente, na katerih je bilo menda v vseh evropskih jezikih napisano »Pozdravljeni osvoboditelji!« Tudi ti si bil na tistem zbornem mestu, vlekel si me za roko in me silil, da ostanem pri tebi. Hotel si med prvimi videti zaveznike, hotel si priti čimprej iz taborišča, domov. Zelo si bil začuden, ko nikakor nisem hotel ostati s teboj. Toda ne vem kako: vselej sem ti vse zaupal, tistega, kar se je po-

rodilo v meni, tistega, kar sem zdaj nameraval, pa ti nisem mogel povedati. Ti me ne bi bil pustil tja, kamor me je vleklo, vem, rekel bi bil, da naj drugi obračunajo z zločinci, da nisem rojen za rablja in da naj si ne omadežujem rok. Rekel bi bil, da je zdaj samo eno važno, da sprejmemo osvoboditelje, da bodo vse drugo že oni uredili. Jaz pa sem vedel, da ne kaže takšnih zadev prepuščati drugim. Še tako je preveč ljudi nekaznovanih ušlo, pa sedaj zopet počenjajo zlo po svetu!

Bil sem na preži. Videl sem, kako so poslednji es-esovci drug za drugim izginili iz taborišča, kako so se stražarji obirali okrog svojih stražnih stolpov in si niso bili na jasnem, ali naj pričakajo ameriške vojake ali pa naj prej odvržejo svoje brzostrelke in jo pobrišejo. Nemški kriminalci, kapoji po blokiih so se pripravljali, da v zmedi osvoboditve izginejo. V svojih špintih so imeli skrite civilne obleke.

Mene je skrbel samo Herman. Ta mi ni smel uiti!

Že od zgodnjega jutra sem krožil okrog bolniške barake. Priplazil sem se celo v preddurje in za hip zagledal Hermana na hodniku. Bil je tu, ni mi smel, ni mi mogel uiti.

Ko sem tako krožil okrog revirja, sem opazil, da še več jetnikov vztrajno postopa tam v bližini. Nagovoril sem enega izmed njih in ugotovil, da čaka na isto žrtev kakor jaz. Bil je Belgijec, ki mu je Herman ubil očeta... Imel je več pravic do Hermana kakor jaz. A jaz se Hermanu nisem hotel odpovedati!

Vse dotlej nisem nobenega človeka ubil. Za vse tiste, ki so me tako strašno mučili v letih internacije, sem si želel, da jih zadene nekoč pravična kazen. Toda niti na enega si nisem želel sam dvigniti roke.

Tako je bilo vse dotlej, da nisem srečal Hermana. Tedaj se je prebudilo v meni. Morda je bilo tu že od prvega dne, kar sem bil v koncentracijskem taborišču, porodilo se ob prvem udarcu, ki sem ga moral pre-

nesti s stisnjenimi zobmi, ob prvi žalitvi, morda ob prvem človeku, ki se je zrušil ob meni. Maščevati se, vrniti milo za drago. Če ne bi bil Herman, bi bil morda kdo drug. Zanj sem nosil nabrušen svoj mali nož v žepu, on naj bi plačal z glavo ne samo za tistih dva tisoč ljudi, ki jih je ubil, temveč za vse moje trpljenje, za vse žalitve, za vsa ponižanja, ki sem moral skozi in prek njih. On naj bi meni z življenjem plačal to, da sem moral na tisoče ljudi videti umirati, da je s slehernim človekom odšlo v smrt nekaj mene samega in da sem moral svoje najboljše tovariše zavijati v odeje in jih mrtve odnašati z bloka. Vse, kar se je nakopičilo, vse se je nabralo v teh letih v moji notranjosti, da se nekega dne sprevrže v brezumno sovraštvo proti enemu samemu človeku.

Spodaj v dolini je bilo videti majhne zavezniške tanke, ki so se bližali taborišču. Njihovo enakomerno zamolklo brnenje se je dvigovalo do nas. Stal sem pred vhodom bolniške barake, naslonil sem se ob drevo in čakal. Iz bolnišnice je prihajalo tiho ječanje. Pod oknom bolnišnice se je kopičil kup mrličev, ki jih nihče ni več utegnil odvreči proti krematoriju. Nekateri med njimi so bili modrikasti ob bencinskih injekcij svetlolasega, visokega kapoja Hermana.

Kaj je neki Herman počenjal v teh trenutkih? Bilo bi pač najpametneje zanj, da bi si še sam porinil bencinsko injekcijo pod kožo. Poceni bi jo odnesel in jo nam vsem zagodel, ki smo čakali nanj.

Mrtvi. Mrtvi z vijoličastimi obrazi. Umorjeni na dan svobode!

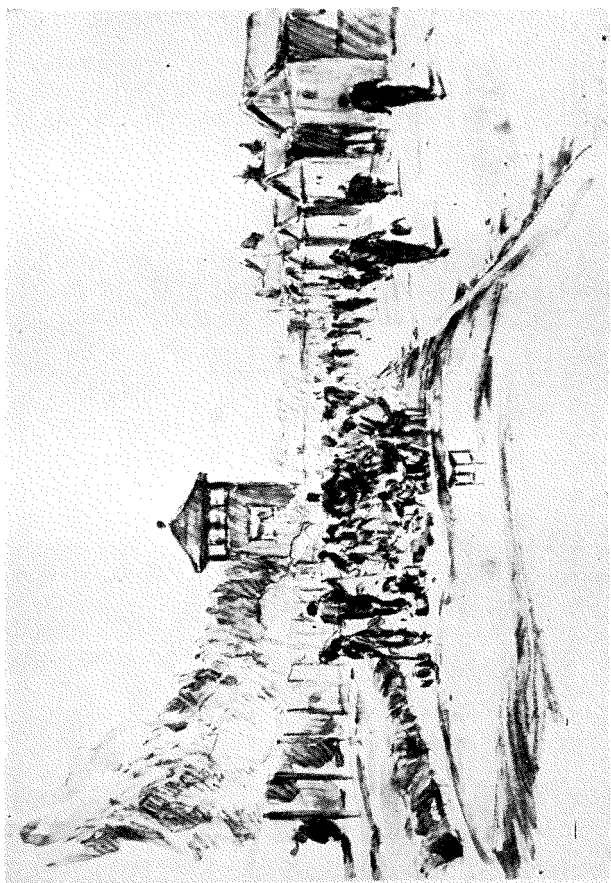
Deske barake pa zakrivajo zločinca. Gotovo se pripravlja na beg! Najbrž že vleče nase svojo civilno obleko...

Umaknil sem se od vhoda in se tako namestil, da sem videl hkrati izhod in zadnje okno barake. Herman mi ni mogel pobegniti. Za drugo steno barake se

je dvigovala strma skalnata stena; tam ni bilo izhoda zanj. In stal sem tako, da sem videl s svojega mesta ozko, z belimi količki obrobljeno pot, ki je od bolnišnice vodila skozi redek borov gozd proti krematoriju. Celo krematorij je bil viden od daleč, nizka stavba z dimnikom; desno od njega je bil izkopan velik kup zemlje, za njim je zeval še nezasut skupni grob.

Slišal sem mrmranje čakajočih na zbornem mestu. Nekje zelo daleč so grmeli topovi, ropot ameriških tankov pa se je bližal. Potem je močno zaropotalo, ko je prvi tank udaril v lesena taboriščna vrata, na zbornem mestu je zaoril donebesni 'hura'. Mikalo me je, da bi bil stekel na zborni mesto in se stisnil k prsim prvega ameriškega vojaka, ki bi se mi približal, človeka, ki nam je prinašal toliko zaželeno svobodo. Toda nisem utegnil.«

»V trenutku, ko so Amerikanci vdrli v taborišče, so vsi tisti, ki so se z mano vred potikali že nekaj dni okoli bolniške barake, navalili na njen vhod. Stisnil sem nož v roki in stekel, da bi jih prehitel. Hkrati z drugimi sem vdrl v stavbo. Stekli smo po dolgem hodniku, ki je bil prazen. Na desni je bila majhna soba, v kateri je imel Herman svoje ležišče. Z neko smrtno gotovostjo smo vedeli, da ga bomo našli v njegovem brlogu. Vrata so bila zaklenjena. Uprli smo se vanje, da so odletela, in renče, kot divje zveri, smo vdrli v sobo. Kapo Herman je stal v kotu brez suknjiča in brez čepice na glavi. Njegov obraz je bil poln prezira, toda v očeh mu je plapolala groza. Kakor vsa leta, ko je gospodoval v taborišču kot kapo, je še v tem trenutku držal v roki gumijasto cev, s katero je tako rad tolkel po glavah in hrbtih jetnikov. Stal je vzravnán, mogočen, oči so mu srepele. Skočil sem naprej in dvignil svoj nož. Hotel sem Hermana na mestu zaklati, hotel sem mu poriniti jeklo v sredo

*Bruno Vavpotič: Priporniki si po osvoboditvi kuhajo
na prostem (list iz mape Dachau), 1945, (Dachau), črna
kreda, akvarel*

prsi, hotel sem videti, kako bo pricurrljala njegova kri na dan, črna, temna kri zločinca.

»Proč od mene! Ne približaj se mi!« je nenadoma zarjovel. Njegovega glasu so se jetniki nekoč bolj bali kakor biča. Bil je strašen, oster, predirajoč kakor smrtna strelica. Celo sedaj, ko je bilo že vse pri kraju, ko Herman ni bil več kapo in je bil brez moči, so se jetniki stresli od groze ob tem glasu. Kakor na povelje so se vsi hkrati ustavili, in tudi meni samemu je omahnila roka, pripravljena na udar.

„Schweinehunde! Drecksäcke!“ je tulil Herman. „Podgane, zdaj ste prilezle na dan! Ste morda prišli, da me ubijete? Zmotili ste se, kretenarji prekleti! Marš ven, vam ukazujem! Vi boste meni sodili? Od kdaj pa ste v taborišču? Včeraj ste se privlekli s transportom, jaz pa sem za žico od leta petintrideset! Glejte številko!“

Hermanov nastop je bil presenetljiv, povedal je točno tisto, s čimer bi bil lahko ob drugi priliki imponiral. Pred vsemi, ki so bili toliko let v taborišču, smo čutili globoko spoštovanje. Vendar mu v teh okoliščinah trajen uspeh ni mogel biti usojen. Množica ljudi, ki se je gnetla med vhodom, ali bila že v sobi, je globoko zajela sapo. Tisti, ki so bili odzadaj, so pritisknili in pričeli kričati: „Primate ga, kaj se obirate!“ Sprednji pa so se še vedno obotavljali. Od zadaj so pritisknili z vso silo, toda sprednji se nikakor niso premaknili. Tisti za menoj so pritisknili obme, toda tudi jaz se nisem premaknil. Kakor uročen sem zrl v obraz Hermanu, ki je stal tu tako mogočen, s svojim ironičnim in od besa nasičenem licem in plamenečimi očmi.

Tedaj bi moral planiti, niti trenutek se ne bi smel obotavljati, in takoj bi bilo vse končano. Tedaj bi ga bil lahko zabodel. Potem pa se je utrgala množica kakor val, planila mimo mene. Videl sem še, kako je Herman dvignil roko, da bi z gumijevko poslednjič udaril, a že so se ga oprijele koščene pesti jetnikov

in ga potegnile na tla. Tu se je zvijal na tleh, brce in udarci so deževali po njem, upiral se je, množica ga je pritisnila ob pod, valovala je, ko se je borila z njim in ljudje so bili kot iz uma, da so teptali drug drugega.

Tedaj je nekdo zavpil: „Ne ga ubiti, živega v krematorij, v krematorij z njim!“ In podivjana množica, ki je neprestano naraščala, je poprijela in zarjovela: „V krematorij, v krematorij z njim!“

Kapo Herman se je obupno otepal. Bil je izredno močan. Trgal je roke od sebe, si zakrival s komolcem obraz pred udarci in hkrati tudi bít po ljudeh. Neujemljiv kot pošastna ptica roparica.

Toda končno so ga dvignili v zrak. Nekaj časa mi ga je množica zakrivala, a ko sem ga zdaj zopet zagledal, je bil že grozotno iznakažen, zabuhel od udarcev, ves oblit s krvjo in skoraj nag. Obraz je imel povsem razbit, črn, koža mu je v krpah visela z lic.

Množica se je obrnila proti vratom. Del pregrade med hodnikom in sobo se je podrl. Deske so hreščale, tuljenje se je sprevračalo v histerično, maščevalno vpitje in v zmagoslavno rjojenje. Nato je zatopotalo na hodniku. Vsa vrata v bolniške sobe so bila odprta in na pogradih so se dvigali izmučeni, rumeni jetniki, ki jih kapo Herman s svojo bencinsko injekcijsko brizgalko še ni utegnil odposlati na drugi svet. Zastal sem. Prerival sem se skozi množico in kričal kakor obseden. Bil sem besen. Hotel sem se dokopati do Hermana — bil je moja žrtev, in vse bolj brezumen bes me je obhajal, ko sem videl, kako se mi plen izmika.

Zunaj pred vrati pa je vrgla množica Hermana na tla. Ni smelo priti do prehitrega konca. Brž ko so ga ljudje za trenutek izpustili, je nekdanji kapo takoj poskusil vstati. Zavedal se je starega pravila iz taborišča: kdor se je znašel na tleh, je bil zapisan smrti! Že se je na pol dvignil, uprl se je na komolce, glava se mu je zamajala in zamolklo hropenje se mu je izvilo iz prsi. Toda preden se je mogel vzravnati,

ga je nekdo sunil, da je padel z obrazom naprej v pesek.

Prevalil se je, skušal je pobegniti kot žival po vseh štirih in se pri tem zakotalil v jarek. Množice okrog njega se je polotil krohot. Nekdo je zakričal:

„Kapo, kapo, kje imaš svojo brizgalko?“

„Kako imenitno, gospod prominent, kaj? Zdaj si tudi ti Drecksack!“

„Schweinehund!“

„Auf, aufgehts! Los, los!“

„Schneller!“

In še več takšnih vzklikov je bilo iz besednjaka esesovske smrti, množica je uživala, bila je močna, lahko je storila, kar je hotela, naslajala se je. Ni ji bilo mar, kaj se je med tem časom drugod dogajalo v taborišču, zabavala se je s svojo žrtvijo, vsa omalje-
na od svobode po letih teptanja in masakra.

Odrival sem tovariše levo in desno in naposled sem se prerinil v ospredje. Sklonil sem se in Hermana prijel za nogo. Nož sem bil prej v zmedi nekje izgubil, ne vem, kako se mi je moglo to zgoditi. Sicer pa zaklati človeka ne bi bil smel, prelepa smrt bi bila to zanj. Naj gre živ po tisti poti, po kateri je pošiljal tisoče mrtvih. V krematorij, da, v krematorij z njim!

Dal sem znak, pograbili so tudi drugi in vlekli smo ga po peščeni in skalnati poti mimo dreves, mimo barake, v kateri je bilo stranišče. Vlekli smo ga mimo kupa pred nedavnim nametane zemlje, mimo groba, v katerem so ležali nezasuti mrlič, Hermanovi mrlič, upihnjeni z bencinsko injekcijo!

Hermanova glava je odskakovala od tal. Bilo je prijazno videti, kako kapova glava poskakuje po kamenju, nekako srečen je bil človek, divje, blazno, smešno srečen! Iz krvave kepe njegovega obraza se je od časa do časa iztegnil zatekel jezik kot krastača, telo, ki smo ga držali krepko, je drgetalo. In vendar je vso pot kapo kričal in psoval, ko smo bili že blizu krematorija pa je pričel prositi, jokati in nato spet

groziti; toda njegov glas se je utapljal v tuljenju razbesnele množice.

Privlekli smo ga pred vrata krematorija. Tam je ležalo naokoli mnogo mrličev. Skoraj tako kot na bojišču po bitki. Spotikali smo se obnje in omahovali s svojim tovorom. Končno smo potegnili svojo žrtev v krematorijsko vežo. Herman pa se je podbojev tako krčevito oklenil, da smo ga komaj odtrgali.

Na levi so bila iz veže vrata v prostor, kjer so na betonskem tlaku ležali nagomiljeni mrlič. Z desne pa je bil iz veže vhod k pečem krematorija. Vdrli smo v tisti prostor, zajela nas je strahotna vročina, gnusen smrad se nam je zavalil nasproti. Toda mi smo vse to komaj občutili, bili smo omamljeni od maščevalnosti.

Železna vrata peči so bila odprta. Notri je plapolal ogenj. Velik ogenj je bil notri, plamen, ki je zajemal vso globino, plamen, ki je požrl že na tisoče trupel. Tudi nekaj kosti je bilo notri, sicer pa še vedno dovolj prostora za človeka...

Dvignili smo Hermana v zrak, mnogo nas je bilo, roka ob roki, telo ob telesu, toda Herman je v tej poslednji uri svojega življenja premogel še toliko moči, da smo ga komaj obvladali, da se nam ni izmuznil. Bil je odporen, bil je orjak, ena sama kepa mišic, kakor da je prešlo vanj življenje vseh tistih, ki jih je poslal v smrt.

Vročina je plamenela iz peči v nas; ožarjeni od ognja smo bili vsi kakor okrvavljeni. Hermanovo telo je nihalo med nami, dvignili smo ga visoko in ga nenadoma z enim samim zamahom porinili v peč. Odskočili smo, presilen je bil žar, ki nam je puhnil naproti. Odskočili smo prenašlo in nismo pravočasno zaprli vrat. Videli smo, kako se je Herman na žerjavi obrnil in bilo je, kot da se hoče zravhati. Videli smo, kako se je zopet skrčil vase, se zvil. Obe krili železnih vratc sta se zapirali. Toda zaprli se nista do kraja, zakaj v tistem trenutku ju je pritisk od znotraj

razgnal in Herman je bušnil iz žrela peči nazaj med nas. Vse se je zgodilo v trenutku! Bil je čisto črn, črn, ožgan, strašen, goreč! Bil je nag, poslednje cape so padle z njega, bil je človek in pošast, zločin sam v svoji najogabnejši podobi. Ustrašili smo se ga, onemeli smo. Iz njegovega krvavega obraza so žive in bolj rdeče kot ogenj gorele njegove oči. Zatekla usta, vsa razmesarjena so se mu odprla in zarjul je:

„Ubili? Zažgati? Vi prekleti kretenarji, Schweinehunde!“

Njegove besede so grozljivo odzvene v praznem prostoru. Kakor da nikogar ni bilo več okrog mene. Tako se mi je zazdelo. Sam sem stal tam in zavedel sem se, da je končno prišla moja ura. Stopil sem za korak naprej, drugi za menoj se od osuplosti niso zganili. Bil sem sicer izčrpan od treh let koncentracijskega taborišča, toda kakor da so se mi za en sam trenutek povrnila vse moči. Vrgel sem se na Hermana in ga prijel okoli pasu. Njegovo glavo sem imel čisto blizu svoje, čisto blizu njegove oči, čisto blizu njegova usta, dihal je vame, hropel je vame. Nekaj je kričal, nisem razumel, nekaj je brbljal, potem je bilo vse tiho. Obvisel mi je na rokah. Nato sem spet zaslišal njegovo sopenje, vse drugo je bilo tiho, v tej tišini pa sem zaslišal čisto blizu ob sebi šepet, njegov šepet: „Maščeval se bom! Maščeval se bom.“

Nič drugega.

Saj ne vem, kako sem ga vrgel v ogenj. Ali sem ga sam ali so poprijeli tudi drugi? Vem pa, da mi je plamen ožgal roke, vem, da sem še enkrat videl Hermanın spačeni obraz. Potem sta tresnili železni krilci vrata — in vse je bilo končano.

Končano?

Opotekel sem se ven, na prosto. Zunaj je sijalo sonce. Amerikanci so stali ob velikem množičnem grobu in z grozo zrlili na nagomiljene mrtvece. Name ni gora mrtvecev napravila nikakega vtisa. Tekel sem skozi taborišče, med barakami, po vseh stezah so stali

osvobojeni interniranci v skupinah, predvsem pa okrog ameriških vojakov. Ljudje so govorili, peli in vriskali. Vse sem videl, toda sam se nisem počutil kot del te množice. Ne vem, kaj se je pravzaprav tedaj dogajalo z menoj, kot iz uma sem bil, bežal sem, od tesnobe mi je hotelo razgnati prsi. Naposled sem kleknil, zameglilo se mi je pred očmi in padel sem na tla.

Ležal sem na stezi med dvema barakama in nena-
doma so se mi ulile solze . . .«

Viktor je obmolknil, na verandi je zavladata grob-
na tišina. Bil sem pretresen. Poznal sem zgodbo, kako
da ne, saj je bil Viktor nekaj dni po tistem kakor
v vročičnem deliriju. Toda tako kot jo je zdaj pripo-
vedoval, mi je bila povsem nova, neznana v tem ne-
usmiljenem razgaljanju, v tem strahotnem pogloblja-
nju posameznosti, v tej temni, pekoči stiski, ki je ob
tako nepravem času prodrla na dan.

In vse okolje, noč, globina intimnosti, globina noči.

Mlada žena, meni nasproti, onkraj mize!

Nisem mogel odvrniti pogleda od njenega obraza.
Roki, prej napeti, noseči vse njeno prizadeto prisluško-
vanje, sta nenadoma omahnili. Telo se ji je nekako
čudno togo vzravvalo, kot da je obviselo v zraku.
Njen obraz, tik pod lučjo, je izgubil sleherni barvo.
Bilo je, kot da se je zaprl, kot da je hotel od tod, kot
da bo zdaj ugasnil v samem sebi. Morda tudi zaradi
tega, ker je zaprla oči in so bile dolge trepalnice nad
njimi kot dva zastora.

Viktor se je počasi obrnil k svoji ženi. Prebujal se
je iz transa, v katerega ga je zaneslo pripovedovanje,
obšla ga je zadrega. Njegove poslednje besede so še
visele v zraku, on pa je hotel nekaj: ali še kaj pri-
staviti ali pa se morda samo dotakniti žene ob sebi,
karkoli! Zdi se mi, da se je dotaknil s komolcem in

opazil sem, da je čudno vzdrtetala in se ob dotiku vsa skrčila vase, kot da jo je oplazila veja.

Napetost je visela v zraku. Vstal sem in hotel spregovoriti. Ne vem, zakaj sem se dvignil, morda sem hotel biti slovesen. Vsekakor je bilo neznosno. Od vseh treh sem bil edini pri pameti. Moral sem najti neko odrešujočo, ljubeznivo besedo, ki bi razgnala to moro, ki je legla na nas vse ob Viktorjevem pripovedovanju.

Viktor je stegnil roke, kot da hoče svojo ženo objeti. Njeno telo se je napol zleknilo v stolu, kot da je brez zavesti, Viktor se je sklonil nadnjo. Hotel jo je potegniti k sebi. A komaj sta se njegovi roki dotaknili njene rdeče obleke, je kakor po čudežu planila pokonci, ga sunila v prsi in zakričala: »Pusti me!« Nato je pretresljivo zaihtela in stekla po stopnicah z verande na vrt. Še zdaj jo vidim pred seboj, kot večša se je pognala iz svetlobe v temo, lasje pa so ji vihrali. Vse se je zgodilo tako nanagloma, da jo od naju nihče ni prestregel. Viktor je bil kot odrevenel, jaz pa sem bil preveč omamljen. Ne vem, ali sem tedaj zaslišal žvenket razbitega stekla ali pa se mi je to pozneje izoblikovalo v spominu. Vem samo, da sem čez čas, ko smo se pozneje zopet vsi zbrali na verandi, opazil na tleh koščke kitajskega porcelana...

Trajalo je nekaj trenutkov, dokler ni stekel Viktor mimo mene za svojo ženo v temni vrt.

Resnično nisem vedel, kaj naj storim. Počutil sem se nekako odveč, očital sem si, da sem s svojo prisotnostjo sprožil ta plaz. Počasi sem šel prek verande in obstal na vrhu stopnic. Nočni veter se mi je uprl v lice. Spodaj pa je bila tema in mesečina razgrnjena po njej. Iskal sem s pogledom med silhuetami drevja in grmovja, varljive sence so se združevale in razhajale. Nekje daleč so se oglašali bežeči koraki, nočno tišino je pretrgal ženski krik. Nato sem zaslišal prehitavajoče se besede moškega glasu. Dva človeka, ranjena, izgubljena. Preteklost se je postavila med njiju,

pošast zločina se je zavrtinčila iz ognja in dima! Sama s seboj morata opraviti, razčistiti. Ali jima morem pri tem sploh kaj pomagati? Zapletla sta se v tem trnovem grmovju, v katero sta tako slepo silila, vsa se bosta razcefrala!

Toda saj jima moram, moram nekako pomagati! Moj prijatelj je bil v smrtni stiski!

In jaz sem stal, kot da sem neprizadet, na stopnicah!

Pognal sem se v temni vrt. Prijatelj z ženo je bil daleč, nekje na koncu vrta sem slišal njuna glasova. Hitel sem v tisto smer. Ne, zablodil sem, tu je bilo brezpotje. Obrnil sem se, tekkel okoli temne gmote grmovij; tam je bila jasa, čista, skoraj bela v mesečini, sredi nje sta stala. Viktor je objemal svojo ženo prek ramen, ona pa se mu je z glavo naslanjala na prsi. Jokala je, pretresljivo, grenko. Ali ni žalovala nad samo seboj, nad svojo mladostjo, ki je v tem trenutku odšla za vedno, nad milino svojih smehljajev, ki ne bodo nikoli več tako brezskrbni, odkriti, tako čisti, kot so bili doslej? Počasi sem se jima približal in obstal za korak od njiju. Čez trenutek se je Viktor ozrl k meni in dejal prizanesljivo, ne da bi bil pri tem izpustil svojo ženo:

»Saj je že vse mimo, saj greva nazaj.«

Nato je mlada žena šla tiho med Viktorjem in menoj do verande. Na vrhu stopnic nas je pričakovala Viktorjeva mama, vsa preplašena, z nočno haljo na sebi.

Spominjam se, da smo bili potem še nekaj minut na verandi in da sem z dolgim govorom poskušal reševati položaj. Govoril sem o tem, kako pač moramo najti drug k drugemu, kako ni tolike važnosti to, kar je za nami, temveč tisto, kar si obetamo od jutrišnjega dneva. Bil sem v negotovem položaju, v resnici sem se počutil povsem nemočnega in vse to, kar sem govoril, se mi je zdelo neverjetno in brez vpliva. Vedno

znova se mi je vračala tista misel, ki se mi je porodila prej na vrhu stopnic, da morata Viktor in njegova žena opraviti sama s seboj. Saj mi je bilo žal za oba človeka, toda moje usmiljenje je bilo tu v bistvu brez haska.

Tako sem si vsaj mislil.

Danes pa vem, da v resnici ni bilo tako.

Moje besede morda res niso dosegle posebnega učinka in so se sproti razblinjale kakor tisti dim, ki se je ves večer dvigoval iz Viktorjeve cigarete, se vrtinčil v zraku nad našimi glavami in se razkrajal pod stropom v nič. Navsezadnje pa je bilo vendar pomembno to, da sem bil ob tej uri tam, vsaj navzoč, v času, ko se je odvijala drama med dvema človekoma, da sem z nemo govorico svoje prisotnosti in kot človek, ki je šel sam skozi pekel koncentracijskega taborišča plediral za Viktorja. Saj pa sem bil človek, ki sem poznal Viktorja do dna, z vsem, kar je bilo v njem neurejenega in od hudih doživetij načetega — in ga imel rad.

Tega seveda tedaj nisem razumel, šele mnogo pozneje.

Naposled smo se odpravili spat. Peljali so me v majhno, tesno sobo. Legel sem, toda nisem mogel zatisniti oči. Premetaval sem se po postelji, bilo mi je, kakor da se neprestano vame nekaj zadeva iz teme, prihaja z lahkimi sunki, ki me dražijo in napolnjujejo z nervozo in nestrpnostjo. Usedel sem se na postelji, čez čas pa vstal, se oblekel in stopil k oknu. Že se je prebujalo prvo jutro, rahlo se naznanjujoče z bledikastim somrakom, z ozko bledo progo nad obzorjem daljave in s ščebetom prebujenih ptic. Jutranji hlad je prihajal iz vrta k meni, čutil sem, kako se zgoščuje rosa v zraku, kako lega na vse stvari, na zemljo in na moj obraz in kako z jutranjo roso prihaja spočetje življenja, čudež mladega dne. Nisem bil zmožen urediti svojih misli, ves sem še bil napet v sebi, samo

čustvom sem se predajal, nemo sem se naslanjal na okenski okvir in se prepuščal večni lepoti sveta, ki se je tako enkratno razgrinjala pred menoj.

Hiša pa je bila dolgo dolgo tiha, kot da ni življenja v njej.

Še isti dan popoldne sem odpotoval. Viktor in njegova žena sta me spremila do kolodvora. Spotoma smo se pogovarjali o vsakdanjih, prav nepomembnih stvareh. Bil sem utrujen in zbeغان in mučil sem se, da gostiteljja ne bi opazila mojega stanja.

Ko smo prispeli na peron, je vlak že stal na postaji. Treba je bilo k slovesu spregovoriti še nekaj obveznih besed. Segli smo si v roke. Stopil sem na ploščad vagona in že je vlak potegnil. Viktor in njegova žena sta mi s perona mahala v slovo.

Šla sta vstric z vlakom po robu perona, dva, tri korake za menoj. Nato sta se ustavila. Vagon je drsel, počasi, obotavljivo. V tistem poslednjem trenutku slovesa je Viktorjeva žena dvignila k meni svoj obraz: prevzelo me je kot ob prihodu; bledica, ozki oval, čelo, izstopajoče med nakodranimi, nazaj počesanimi lasmi, velike oči. In spet sem moral pomisliti na tiho, nežno godbo, moral sem pomisliti ... nebo ... veter ... morda blede trava. Samo nekaj je bilo drugače — oči, globlje so se mi zdele, kakor da se je mračno mračno drevo razraslo v njih.

Stopil sem v kupe, se usedel in zaprl oči. Vrtelo se mi je, bil sem na kraju svojih moči. Postaja je bila že daleč. Kolesa so bobnela pod menoj, klop se je rahlo tresla. Bil sem sam v kupeju, tudi vagon je bil skoraj prazen. Nikogar ni bilo blizu. In vendar se mi je nenadoma zazdelo, kakor da je nekdo prisoten, prav boleče sem ga občutil, in povsem blizu mene je zašepetalo:

»Maščeval se bom! Maščeval se bom!«

Planil sem kvišku, polastila se me je groza. Stekel sem na hodnik.

Neumnost. Halucinacije; kakšna bedasta igra živcev.

Naproti mi je prišel mlad sprevodnik v čisti, zlikani uniformi; prijazen smehljaj mu je igral na obrazu.

AUSCHWITZ

Tu se je smrt utrudila do smrti
in uresničil biblijski pekel.
Tu je zločin dobil sloves obrti
in milijone duš premlel v pepel.
Zdaj tu ostal je le še veter v travi
in zemlja in nebo. In pod večer
se nad grobovi v zvezdnati daljavi
prižgo milijoni lučk za večni mir.

Tu je vrvelo velemesto nagih,
brezimnih sužnjev, ki некоč odtod
odšli gradit bi slavoloke zmage
in čez ves novi svet krvavo pot.
Zato zemljan, ki sem pogledat pride
petero žrel ugaslega pekla,
zagleda v duhu strašne piramide
in zlate templje novega boga.

In zopet bi poet, naivni dninar,
najet slavil zločinca in zločin
in cinično oznanjal zgodovinar
prastaro laž iz novih zgodovin.
A za milijone teh, katerih kletev
še zmeraj tu kot črn oblak visi,
bi vedel le ta gluhonemi veter
in ta prekleta zemlja, ki molči.

Pijan od groze klel sem zgodovino
na tem največjem grobu vseh grobov,
jo klel, ker je učila svet zločinov
v imenu norih gesel in bogov,
preklel sem piramide in svetišča,
to laž o veličini — in vse nje,
ki so nadutost, kri in pogorišča
krstili za omiko te zemljé.

Ne, laž je Cezar, laž vse epopeje!
Resnica je neskončno bliže: tu.
O, naj prihodnost naših dni ne šteje
v življenjske dni človeškega rodu!
Najvišja veličina in resnica,
ki v njih sem videl in zaznal jo sam,
je v strašnem molku strašnega Auschwitza
in v hrabrosti, da te je tega — sram.

**BUCHENWALD
PRI WEIMARJU 1960**

Po sledi moje krvi
hodijo radovedni turisti
in slikajo ugasle peči,
v katerih sežgali so moje brate.

Iz kraja groze in smrti,
iz kraja človeške sramote,
iz rojstnega kraja hudiča,
iz kraja, odkjer so bežale še ptice,
so zdaj naredili idilo
in mesto ganljivih spominov
s prospekti, vodiči — in sila
poučno razstavo zločinov.
Nam zanjo nekoč prestrelili so srca,
posekali ude in glave,
cepili nas s kugo kot miši
in kožo nam s hrbtov odrli,
da danes lahko po teh glavah nagačenih,
po knjigah, s človeškimi kožami vezanih,
po žakljih iz las podušenih deklet
preceni zemljan, kaj velja.

Še vedno kri moja je živa
in živa še sleherna kaplja,
ki tu je ostala ... kot živa
je mina, pozabljena v travi,
da sproži se v hipu, ko stopi
na njo nepovabljena noga
in krikne v ognjenem jeziku
v ušesa neba:

Če kazni ni, niti zločina,
potem naj premine, kar nosi
človeško ime. Naj premine
ta rod, ki želi osvojiti
poslednjo strmino vesolja
in živ se povzpeti v nebese,
če ni poravnal pred slovesom
na zemlji dolgov za to pot.

ZAPISKI IZ BELEŽNICE

To bi se moralo rjuti, rjuti, rjuti,
da bi mogli čuti
vsi še živeči ljudje,
kaj so morali pretrpeti,
preden so smele umreti
žrtve hitlerjevskih zveri.

Ste videli oči že v grozi stekleneti,
ko usta v nemem kriku se duše,
ko v ognju blaznosti ljudje gore,
v enem upornem vzgonu le: živeti!

A za najhujše človeško trpljenje
ni človeških besed,
kriki in tožbe, obtožbe in grožnje —
vseh praznih besed zvok je mrtev in bled.
Toda najtrše, najgloblje trpljenje
skrito na vek bo človeškim očem.

EPITAF

Človek, zakrij obraz.
Odleti, ptica, ki ti je drago nebo.
Roža, zapri svoj cvet.

Še ti, kamen,
ki pust in siv kopniš iz usihajoče struge,
ostani brez znamenja, brez zareze, nem.

Zakaj strahote,
ki so šle čez ta čas in ta kraj,
so tako zasenčile obzorje,
da jih živi duši lahko dopoveš samo ti,
ki vpiješ do neba.

(Namesto napisa na spomenik
žrtvam nacističnih koncentra-
cijskih taborišč)

PESEM SVITANICA

Zbežite sence, vzidi čisti dan!
Kdor si po tihih gozdih zakopan,
komur zgubljeni prah v vesoljstvu plava,
kdor v ječah padel si od črnih ran,
glej, iz noči življenje vzplapolava.

Kdor si koval iz muke srečni čas,
ko so plameni siknili nad nas,
kdor si snetjè pogumno izžgal povsodi,
oplakni v vroči luči svoj obraz,
po zemlji naj visoka pesem hodi.

Naj svôbodo ljudi, naj čast, poštenje,
naj radostne pravice žuborenje
privablja iz temin pojoča dlan:
kar je velikega, rodi trpljenje,
zbežite sence, vzidi čisti dan!

KAZALO

MOTIV KONCENTRACIJSKEGA TABORIŠČA V SLOVENSKI LITERATURI	5
Na pragu	49
Igo Gruden — Pregnanci	51
Fran Albreht — Prihod	52
Dan življenja	53
Cene Vipotnik — Interniranci	55
Igo Gruden — V poldnevu	56
Igo Gruden — Taborišče	57
Igo Gruden — V burji	58
Igo Gruden — Tovarišice	59
Erna Muser — Spet vstajamo v temo in ni še sonca	60
Erna Muser — Obstalo žito je in rumenelo . .	61
Erna Muser — Prišlo je pismo, tvoje pismo, mati	62
Erna Muser — Vse naše misli — ena sama misel	63
Vera Albreht — Vsako pomlad	65
Ludvik Mrzel — Plantaža	75
Uporni rod	81
Branka Jurca — Pa ne bomo jedle	83
Ivan Bratko — Nočna izmena	107
Ivan Bratko — Vozel	119
Umetnikova usoda	135
Lojze Krakar — Pevec	137
Lojze Krakar — Pesnikovo drevo v taborišču smrti	139

Ivan Potrč — Kaj pa sončnice, Kozár?	141
Juš Kozak — Lesena žlica (odlomek)	149
V sencih smrti	191
France Filipič — Mauthausen	193
France Filipič — Uspavanka v taborišču	194
Cene Vipotnik — Pogreb	195
Alojz Gradnik — Pogreb	196
Igo Gruden — Balada o otroku	199
Miriam Steiner — Vojak z zlatimi gumbi (od- lomek)	201
Lojz Kraigher — Fragment iz dachauskih ječ (XI)	213
Vladimir Kralj — Pred koncem	227
Ivan Vouk — Dvaindevetdeset ruskih oficirjev	269
Boris Pahor — Naslov na žaganici	273
Boris Pahor — Hostije za konje	293
Prežihov Voranc — Pljunek smrti	305
Prežihov Voranc — Umik	311
Onkraj pekla so ljudje	323
Igo Gruden — Prva sinička	325
Boris Pahor — Vlakna	327
France Filipič — Maščevanje	343
Lojze Krakar — Auschwitz	381
Lojze Krakar — Buchenwald pri Weimarju 1960	383
Fran Albreht — Zapiski iz beležnice	385
Ludvik Mrzel — Epitaf	386
Cene Vipotnik — Pesem svitanica	387

Zbornik slovenskega leposlovja s tematiko koncentracijskega taborišča, izbral in uredil France Filipič.

Z OČMI, ZAZRTIMI V SVOBODO

ZBORNIK JE UREDIL FRANCE FILIPIČ — LIKOVNE PRILOGE

IZBRAL VLADIMIR LAKOVIČ — OPREMIL TONE LAZAR —

ZALOŽIL ZAVOD BOREC V LJUBLJANI — ZA ZALOŽBO

JOSIP LOGAR-BOŽO — TISKALA IN VEZALA TISKARNA

LJUDSKE PRAVICE V LJUBLJANI

